

Peščanik FM: KNJIGA 3

Za izdavača: PEŠČANIK

Urednice: SVETLANA LUKIĆ I SVETLANA VUKOVIĆ

Lektura: ZORICA GALONJA

Grafičko oblikovanje: JANA NIKOLIĆ

Kompjuterska obrada teksta: RADOVAN GALONJA

Štampa: ELVOD-PRINT, 2007.

TIRAŽ: 500

ISBN 978-86-86391-04-9

Objavljivanje ove knjige pomogao
Švedski helsinški komitet za ljudska prava.

Swedish Helsinki Committee

for Human Rights

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

821.163.41-92

323(497.11)(047.53)

316.7(497.11)(047.53)

271.222(497.11)

PEŠČANIK FM. Knj. 3, Zašto se u crkvi šapuće [urednice
Svetlana Lukić i Svetlana Vuković] - 2. izd. - Beograd : S.
Mesarović : S. Lukić, 2007 (Lazarevac : Elvod-print). - 220 str. :
fotogr. ; 22 cm

Tiraž 500.

ISBN 978-86-86391-04-9

a) Srpska pravoslavna crkva б) Србија – Друштвене при-
лике ц) Србија – Политичке прилике

COBISS.SR-ID 137005836

**ZAŠTO SE
U CRKVI
ŠAPUĆE**

Peščanik FM: KNJIGA 2
Izdavač: FABRIKA KNJIGA
Za izdavača: DEJAN ILIĆ
Urednice: SVETLANA LUKIĆ I SVETLANA VUKOVIĆ
Lektura i korektura: ZORICA GALONJA
Grafičko oblikovanje: JANA NIKOLIĆ
Kompjuterska obrada teksta: RADOVAN GALONJA
Štampa: STANDARD 2, 2005.

Objavljivanje ove knjige pomogao je

FOND ZA OTVORENO DRUŠTVO - SRBIJA
FUND FOR AN OPEN SOCIETY - SERBIA

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

821.163.41-92
323(497.11)(047.53)
316.7(497.11)(047.53)

PEŠČANIK FM. Knj. 2 / [urednice Svetlana Lukić
i Svetlana Vuković]. - Beograd : Fabrika knjiga, 2005
(Beograd : Standard 2). - 368 str. ; 21 cm

ISBN 86-7718-021-4

1. Lukić, Svetlana 2. Vuković, Svetlana

a) Srbija Društvene prilike b) Srbija Političke
prilike

Knez Danilova 55a, 11000 Beograd
Tel. +381 (0) 11 3224577
Web site: www.fabrikaknjiga.co.yu

SADRŽAJ

- 6 LETNJE IZDANJE PEŠČANIKA FM,
Svetlana Lukić i Svetlana Vuković
- 8 NOVO DOBA, *Milan Vukomanović*
- 26 KALENDARSKO PITANJE, ISTORIJA SPC U ŠEST SLIKA,
Slobodan G. Marković
- 40 KOLAPS ISTORIJE, *Nikola Samardžić*
- 50 MIT O NIKOLAJU, *Jovan Bajford*
- 66 LUTANJA, ISPAD I ČUTANJE, *Desimir Tošić*
- 80 KO SE SEĆA BAJE MALOG KNINDŽE, *Ivan Čolović*
- 86 ISUS JE MLAD I JAK!, *Pavle Rak*
- 94 AGGIORNAMENTO, *Mirko Đorđević*
- 110 CRKVA U ŠKOLI, *Ljubiša Rajić*
- 120 NEKOLIKO RAZMIŠLJANJA O NAŠOJ CRKVI,
Dragoljub B. Đorđević
- 140 BUĐENJE IZ HIBERNACIJE, ODLAZAK U ZABORAV,
Mladen Lazić
- 148 ČIJI JE BELI ANĐEO, *Dragoljub Mićunović*
- 157 APPENDIX 1
- 173 DŽEPNA ISTORIJA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE,
Radmila Radić
- 200 APPENDIX 2
- 218 BELEŠKE O AUTORIMA

UREDILE

Svetlana Lukić i Svetlana Vuković

**LETNJE IZDANJE
PEŠČANIKA FM**

13-11
6

Knjige Peščanik FM sadrže tromesečne transkripte razgovora iz emisije Peščanik na Radiju B92. Dobro, ali šta da štampamo u jesen, kada leti nema emisije. Čovek koji je sve i zakuvao, Srđa Popović predložio je, a Dejan Ilić iz "Fabrike knjiga" i mi smo prihvatili da to izdanje sadrži tekstove koji bi bili izgovoreni u emisiji - kada bi ona tokom leta postojala. Ideja je bila da nekoliko stalnih sagovornica i sagovornika Peščanika zamolimo da, specijalno za vas, napišu neki zanimljiv tekst. Zato smo to izdanje i nazvale letnjim, bez obzira što izlazi iz štampe u oktobru. I mada sa dobrim razlogom, već za prvo letnje izdanje napravile smo izuzetak od pravila. Da li vas to podseća na nekog - nešto nam obeća, kao na primer ustav, a onda nas godinama gnjavi dobrim razlozima zašto nije ispunio obećanje, koje mu niko nije ni tražio.

Pred vama je trinaest razgovora, koje smo početkom ove godine u produkciji ANEM-a snimile za potrebe tv serije Zašto se u crkvi šapuće. Zbog neiskustva sa televizijom, vodile smo daleko duže razgovore nego što je bilo potrebno. Naši sagovornici se nisu čudili, naviknuti su da ih satima iscrpljujemo u radijskim intervjuima za Peščanik. Na kraju je tv serija ispala takva kakva je, a ostalo je trinaest odličnih razgovora, čiji veliki deo nije emitovan.

Srpska pravoslavna crkva je naša redovna i skoro opsesivna tema od početka ratova iz devedesetih. Oduvek smo bile zadivljene idejom svake, a naročito verske obnove u trenucima istorije u kojima se svet čoveku ruši na glavu. Onda smo bile savremenice srpskog modela te obnove, gde se svetlost zaista rađala u srcu tame, ali tame koja je bila naš sopstveni i još uvek nepriznati zločin.

To nas je zbunilo i potražile smo pomoć stručnjaka. Trinaest razgovora koji su pred vama, u stvari su suma okrepljujućih razgovora koje smo tokom dugih godina vodile sa većinom tih dobrih ljudi i žena. Neki od njih su u pripremi za ovo izdanje odlučili da izbace naša dosadna pitanja i ostave samo svoj tekst.

Svetlana Lukić

Svetlana Vuković

NOVO DOBA

Milan Vukomanović

Izdvojio bih jedno shvatanje društva kod predstavnika SPC, a to je razumevanje društva kao naroda, jedne homogene celine, mase. Narod je, u toj crkvenoj percepciji, gotovo metafizička kategorija ili, još bolje, nekakav antički hor!

Kod nas postoji izvesna konfuzija u razumevanju religijskih sloboda i prava, recimo, da je to pravo ne samo da se veruje, nego i pravo da se ne veruje.

*Vi imate pravo da učestvujete u nekom verskom obredu, ali imate pravo i da ne učestvujete u njemu. Vaša deca mogu, ali i ne moraju da po-
hađaju časove veronauke.*

Episkopska konferencija SPC izdala je 1994. saopštenje iz koga se jasno vidi da se teritorija koja je osvojena u ratu tretira kao nekakva očevina, dedovina. Nema uzmaka s te teritorije, i kada su čak i poslanici Republike Srpske bili spremni da se povuku, uočavate jedan puno militantniji stav crkve.

Ljudi koji su optuženi za ratne zločine, ili već osuđeni, od strane crkve doživljavaju se kao junaci, heroji. To je valjda taj "epski resantiman" u okviru same crkve, gde se ubijanje u ratu i zločini koji su u njemu počinjeni ne doživljavaju kao nešto što je na istom nivou kao drugi zločini, osim ako je reč o zločinima počinjenim nad Srbima.

Evropa se danas jasno opredeljuje za svoje pretkonstantinovsko nasleđe, tj. ono vreme kada hrišćanstvo nije bilo toliko dominantno, nego ste imali religijski pluralizam stare rimske imperije pre prihvatanja hrišćanstva kao državne religije. Ne zaboravimo da je Evropa najviše problema imala baš kada se homogenizovala, bilo na rasnom, verskom, ili etničkom principu. Tada ste imali katastrofe, verske ratove, rekonkistu, holokaust, etnička čišćenja.

SVETLANA LUKIĆ:

Milane, molim te da nam kažeš do kakvih je promena došlo posle 5. oktobra ako u vidu imamo položaj crkve i uzajaman odnos crkve i države? Šta je to novo, u stvari, i za crkvu i za državu od 5. oktobra navamo?

MILAN VUKOMANOVIĆ:

Novo je to što su one sada zasnovale jedan odnos koji im u prošlosti nije bio poznat. To je, zapravo, iskustvo crkve s demokratskom državom. Da podsetimo da je pre toga crkva imala posla s jednom autoritarnom državom (s “fasadom demokratije” miloševićevskog tipa); zatim s jednom državom u kojoj je vladao jednopartijski sistem, komunizam, gde je jedna određena ideologija i partija imala strukturalni monopol nad državom i društvom; i, najzad, monarhija pre II svetskog rata. Ono što je sada novo - i što je crkva, doduše, imala prilike da doživi jedino u dijaspori, u demokratskim zemljama u kojima su njene eparhije bile prisutne - jeste čitav niz otvorenih pitanja i problema koji se tiču toga šta je demokratija, šta je, uopšte, demokratska država, šta podrazumeva odnos između crkve, odnosno verskih zajednica i države u tim novim uslovima? Šta se, na primer, dešava danas s društvom ovde kod nas? Tu je, mislim, od presudne važnosti to da se s povećavanjem prava koja je crkva stekla u ovom najnovijem periodu (i to se osetilo odmah nakon 5. oktobra), povećavaju i njene odgovornosti. Postavlja se, dakle, pitanje: kako sama crkva vidi te svoje nove odgovornosti u svetlu novih prava koja je, u međuvremenu, stekla?

Ja bih tu, naravno, izdvojio jedno shvatanje društva kod predstavnika Srpske pravoslavne crkve koje dolazi do izražaja u zvaničnim saopštenjima, a koje nije nimalo izdiferencirano: to je, naprosto, razumevanje društva kao *naroda*, jedne homogene celine, mase. Narod je, u toj crkvenoj percepciji, gotovo metafizička kategorija ili, još bolje, nekakav antički hor! Ono što tu nedostaje, po mom sudu, jeste realnije sagledavanje savremenog društva: koji su njegovi problemi, kakvi su interesi tu sve zastupljeni, koje su sve političke, socijalne, ekonomske, kulturne orijentacije građana ove zemlje? Zanimljivo je da u zvaničnim crkvenim saopštenjima nema gotovo nikakvih referenci na *građane* Srbije, ili na društvo u tom sociološkom smislu, nego se najviše, i gotovo isključivo, spominje narod. Rekao bih da tu, s jedne strane, imamo nesnažanje crkve u novim uslovima, dakle, potrebno je da prođe neko

MILAN
VUKOMANOVIĆ

vreme kako bi se uopšte taj odnos zasnovao na novim načelima; ali, s druge strane, čini mi se da je tu već prisutna i jedna određena filozofija i ideologija Srpske pravoslavne crkve koja nam nije bila dovoljno poznata samim tim što je crkva u vreme socijalizma bila malo prisutna u javnoj sferi.

Tu, dakle, imamo definitivno problem s razumevanjem svih tih kategorija: na šta se misli kada se recimo kaže - demokratija, ili odnos pravoslavlje-demokratija, šta misle predstavnici verskih zajednica, šta misle predstavnici pravoslavne crkve, itd. Tu je, od samog početka naših političkih promena, crkva vrlo brzo ostvarila kontakt s državom, odnosno predstavnicima njenih institucija. Mnogo manje se tu, međutim, razumela složenost savremenog društva. Taj kontakt s državnim institucijama je već u novembru 2000. iniciran zahtevom Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve da se veronauka uvede kao redovan predmet u državne škole. Uvođenje veronauke, a krajem te godine i odobravanje prisustva sveštenika u vojnim institucijama, odnosno obavljanja religijske službe u kasarnama, jesu zahtevi kroz koje se prelamalo mnogo toga drugog. Veronauka, dakle, nije bila samo pitanje modela religijskog obrazovanja koje se predlaže za to novo, oslobođeno društvo, u kome verske zajednice slobodnije dišu, imaju više prostora i jedan mnogo bolji, pravedniji odnos sa samom državom. To je odmah povlačilo i čitav niz problema koji se tiču religijskih prava i sloboda u jednom opštijem smislu.

Nije slučajno da se odluka o uvođenju veronauke iz 2001. godine, koja je potvrđena vladinom uredbom, vrlo brzo našla pred Ustavnim sudom Srbije. Jedan broj nevladinih organizacija i privatnih advokatskih kancelarija je uložio žalbu na ustavnost takve odluke. Jer tu se redosled poteza prilično izmešao. Mi smo pre novog Ustava, a eventualno i zakona o verskim organizacijama, imali uredbu koja je već u svojoj preambuli definisala status sedam tradicionalnih verskih zajednica (gde se očigledno išlo na kontinuitet s Kraljevinom Jugoslavijom), a da status tih verskih zajednica nije uopšte bio prethodno definisan tim višim pravnim aktima. Dakle, prejudicirano je nešto što zadire u religijske slobode i odnos verskih zajednica i države: na primer, ako samo sedam verskih zajednica ima pravo da izvodi veronauku u javnoj školi, kako se onda može govoriti da su verske zajednice jednake pred zakonom i Ustavom? Ako su one zaista jednake, zašto samo neke mogu da ostvare ova prava? Da li je tu reč o diskriminaciji, pa i ne-

pravdi nanesej tim verskim zajednicama i, uopšte, kako će njihov status biti regulisan u budućnosti? To je jedan od problema. Drugi problem je odnos prema laičkim državnim institucijama kao što je javna škola: da li je naša škola još uvek laička institucija u tradiciji prosvete? Da li je javni školski prostor “nepovrediv”, nekonzesionalan, da li on ima neku vrstu autonomije, tako da verske zajednice ne mogu učestvovati u obrazovnom procesu bez određenih promena samog zakonodavstva? To je samo jedan broj pitanja, a uvođenje verskog obrazovanja je definitivno predstavljalo povod da se o tome razmišlja. Prelomilo se tu, naime, mnogo toga što se tiče jednog opštijeg odnosa crkve i države.

MILAN
VUKOMANOVIĆ

Tu se onda definiše i novi odnos između crkve i vojske. Videli smo vrlo brzo da je vojska (institucija koja je bila inače vrlo ideološki profilisana, verovatno najviše od svih institucija u bivšim režimima) gotovo preko noći prihvatila pravoslavlje, jednu novu ideologiju i kulturno-istorijsku misiju i tu je, izgleda, dugoročna veza uspostavljena odmah nakon oktobarskih promena. Imenovan je poseban episkop za saradnju s vojskom, dolazi do masovnih krštenja vojnika, što je ranije bilo nezamislivo u vojsci. Ali i u tom prostoru je crkva sve više prisutna, pre svega pravoslavna crkva. Koriste se, isto tako, termini kao što su “istorijski i kulturni značaj”, “kontinuitet”, ulazi se, dakle, u neke kategorije koje više nisu samo pravne nego su i vrednosne.

Ceo taj postoktobarski period jeste, naravno, vreme u kome se, pored političke težine koju je crkva svakako zadobila, očekivalo da ona mnogo više ispolji svoj etički stav prema prošlim zbivanjima, jer to je baš onaj prostor gde su verske zajednice najpozvanije da se javno izjašnjavaju. Imamo, recimo, problem odnosa prema ratnim zločinima, prema kriminalnoj prošlosti koja je nasledena iz Miloševićevog vremena. Tu je onda i kriminalizacija države i društva, jedno nepravedno društvo i kriminalna država su nasledeni iz tog perioda. Pojam pravde je tu najvažniji, a reč je i o određenim moralnim dilemama. Kako se, uopšte, odnosi crkva prema nepravdi u društvu, prema činjenici da su se mnogi ljudi obogatili pod sumnjivim okolnostima, da su profitirali na ratu? To je jedno od pitanja na koje bi svaka verska organizacija bila pozvana da odgovori. Oko toga imamo ćutanje, muk u samoj crkvi. Ima, međutim, puno priče oko toga šta treba preporučiti premijeru ili predsedniku povodom kosovskih izbora. Govori se, recimo, o tome kako naša buduća država treba da izgleda, na kojim principima je treba zasnovati.

Zanimljivo je da su predstavnici Kancelarije za veronauku pri srpskoj patrijaršiji, vrlo brzo nakon oktobarskih promena, saopštili da bi “država morala da zaštiti svoju bit i naciju, i u tom cilju bi morala pravoslavlje da proglasi državnom religijom, odnosno, naša država treba da se verifikuje kao pravoslavna država” (*Politika*, 3. 12. 2000, str. 8). Što se drugih veroispovesti tiče, one bi imale pravo na postojanje, ali ne bi bile u istom rangu sa pravoslavljem i bile bi registrovane samo ako, po oceni SPC, “ne bi bile satanističke”.

Kasne '80. i početak '90-ih godina bismo sociološki mogli označiti kao period desekularizacije društva, gde je desekularizacija shvaćena, pre svega, kao jedan društveni proces. Ovde, međutim, u najnovijem periodu, obeleženom Koštuničinom vladom, imamo i izvestan pomak ka klerikalizaciji. Crkva je sve više vidljiva u domenu koji se tiče javne politike i državnih poslova. S druge strane, država je mnogo kooperativnija u svom odnosu prema crkvi nego što bi se to u jednom sekularnom društvu moglo očekivati. Jer ovde sekularizacija nije bila samo nametnuta kroz ateističku, komunističku ideologiju, nego je to uopšte jedan društveni proces kroz koji je, recimo, Evropa odavno prošla. Odjednom tu sad imamo prisnu saradnju u oba smera, i to je ono što, dakako, može da zbuni građane ove zemlje, uključujući i vernike. Građani bi tu, mislim, više očekivali od crkve da se izjasni oko niza socijalnih pitanja i problema koji pritiskaju naše društvo, ali se neko socijalno učenje uopšte ne nazire u krilu crkve. Imamo onda i neraščišćene odnose s jednom kriminalnom državom iz prošlosti. Naprotiv, stiće se utisak da crkva to ne doživljava kao naročit problem. Problem su, međutim, sekularizacija, demokratizacija društva, civilno društvo, nevladine organizacije koje, eto, stalno nešto preispituju, zahtevaju, umesto da puste da stvari idu svojim sporim, uobičajenim tokom.

Tu sad, naravno, nailazimo na različita saopštenja Informativne službe Srpske pravoslavne crkve, gde se na jednom mestu veli da je sekularizacija nekakvo zlo koje je zadesilo ovo društvo, te da je ona dovela Srbiju do prosjačkog štapa. Pazite, šta bi to značilo? Da su zemlje kao što su Holandija, Francuska, Belgija i druge države zapadne Evrope, zato što su prošle kroz period sekularizacije, i same dovedene do prosjačkog štapa? Nije li nas do prosjačkog štapa dovela jedna pogubna politika, rat i destrukcija, kriminal i sve ovo što smo prethodno spominjali? Ne, za to treba kriviti seku-

larizaciju! Ili, recimo, odnos prema demokratizaciji, kad se kaže da se “posledice demokratije već pogubno osećaju na telu srpskoga naroda”. Kad te izjave posmatramo pojedinačno, onda možemo reći da tu ima različitih stavova episkopa i drugih predstavnika crkve. Imaćemo tu i različita saopštenja, nekad će ona možda biti ambivalentna, kontradiktorna. Kada, međutim, uzmemo u obzir kumulativni efekat svega toga, možemo nedvosmisleno zaključiti da je tu, zapravo, najviše reč o satanizaciji civilnog društva, malih verskih zajednica, kao i negativnom odnosu prema demokratiji i sekularizaciji. Sve to je prisutno u zvaničnom, javnom diskursu Srpske pravoslavne crkve. To je, zapravo, neka orijentacija i smer koji ukazuje na to kako crkva vidi naše društvo i, uopšte, kako percipira državu.

MILAN
VUKOMANOVIĆ

Nekakav indikator te “uzvratne ljubavi” između crkve i države bio je, svakako, Prednacrt zakona o verskoj slobodi i verskim organizacijama i udruženjima iz jula 2004. godine. Nekoliko je tih predloga i prednacrt zakona od 2000. naovamo bilo stavljeno na dnevni red, neki od njih su ušli i u skupštinsku proceduru. Međutim, kako je došlo do transformacije prethodne savezne države (SRJ), onda je i prvi od tih predloga zakona izgubio svoju relevantnost u novoj državnoj zajednici, pa se išlo na nekakav novi nacrt republičkog zakona o verskoj slobodi i verskim organizacijama. I taj (pred)nacrt zakona, koji je od leta 2004. došao do javnosti, nije bio predmet naročite debate, a ni samo Ministarstvo vera, koje ga je predložilo, nije podstaklo nikakvu značajniju debatu. Oštre reakcije su, međutim, stigle od strane nezavisnih intelektualaca i nevladinih organizacija koji su u tome videli jedan vrlo bitan i znatan pomak ka klerikalizaciji društva. Ovog puta je država, odnosno njeno nadležno Ministarstvo, načinilo čitav niz ustupaka crkvi, koje ona zapravo nije ni tražila. To je jedan prednacrt zakona kojim se sama država odriče puno toga što jedna savremena sekularna liberalno-demokratska država ne treba da čini, to nije tipično za nju. Reč je o onim stavovima oko imuniteta sveštenika, što je bez presedana u takvim pravnim dokumentima, a zatim i čitavom nizu pitanja koja se tiču novostečenih prava crkve.

Crkva je sad odjednom javna institucija na državnom budžetu. I to je samo jedan elemenat. Imamo tu zatim i terminologiju koja je sama po sebi problematična, jer se u tekst zakona uvode teološki pojmovi i nekakav pravoslavni novogovor, što je zaista neprihvatljivo za pravne akte. Ide se čak tako daleko da u jednom članu pi-

še da su organi lokalne samouprave dužni da raspišu referendum ako to traži crkva ili verska zajednica! Tu vrstu autonomije i privilegije crkve u Srbiji verovatno nisu imale još od srednjeg veka. U stvari, tu se sve manje nazire jasna razlika između crkve i države. Strukture političke moći se sve više prilagođavaju religijskim strukturama, i obratno, pa se tu otvara nesmetani put ka klerikalizaciji društva.

Došlo je, u međuvremenu, i do izvesne revizije tog prednacrt, ali videćemo kako će se cela stvar odvijati u budućnosti. U Srbiji takvog zakona nema još od 1993. godine. U periodu 1977-1993. postojao je zakon o pravnom položaju verskih zajednica, a neki stručnjaci liberalnije orijentacije vele da takav zakon nije ni potreban, da Ustav jednostavno može da definiše odnos crkve i države na načelima ravnopravnosti i verskih sloboda. Onda bi već same verske zajednice našle svoje mesto na "religijskom tržištu". Ali spomenuti prednacrt zakona iz 2004. jeste u velikoj meri bio indikator tog novog odnosa države prema crkvi.

Promene koje su kod nas usledile nakon 5. oktobra, a koje su se ticale novog odnosa države prema verskim zajednicama, pa samim tim i prema SPC, jesu nešto što je već viđeno i u drugim postsocijalističkim državama i društvima. To je taj povratak religiji, u smislu desekularizacije, nakon anticrkvenih stega komunizma, kao i povratak određenih prava i sloboda koje su verske zajednice imale pre nego što su im one bile oduzete. Posledica toga je, na primer, uvođenje religijskog obrazovanja u školski sistem, povratak nacionalizovane imovine, prisustvo crkve u javnom sektoru, u medijima i slično. Te stvari su došle na dnevni red i u ovim drugim državama - negde brže, a negde sporije. Ono što je kod nas, ipak, bilo specifično jeste izvesna konfuzija u tom domenu, kako na strani države, tako i u samoj crkvi, gde se nije, čini mi se, dovoljno razumelo šta su uopšte religijske slobode i prava, šta one podrazumevaju. Recimo, da je to pravo ne samo da se veruje, nego i pravo da se ne veruje.

Savremeno shvatanje religijskih sloboda i prava znači da vi imate pravo da učestvujete u nekom verskom obredu, ali imate pravo i da ne učestvujete u njemu. Vaša deca mogu, ali i ne moraju da pohađaju časove veronauke. Dakle, savremeni koncept religijskih sloboda podrazumeva oba ova aspekta verskih sloboda i prava. To je ono što je formulisano još u prvom amandmanu na Ustav SAD, gde se jasno reklo, još 1791. godine, da kongres neće donositi nika-

kav zakon kojim se ustanovljava neka religija ili zabranjuje njeno slobodno ispoljavanje. Često se, međutim, previđa onaj aspekt religijskih sloboda prema kome vi *ne morate* učestvovati u verskim aktivnostima, pa vaša deca, recimo, ne moraju da budu prisutna na času tokom vršenja određene verske službe, čak i ako je to školska slava. Mislim da to pravo nije uopšte dovoljno kod nas shvaćeno ili se, pak, namerno previđa, a to su stvari koje bi do kraja trebalo razjasniti.

MILAN
VUKOMANOVIĆ

Ako bih našu situaciju uporedio sa situacijom u drugim postsocijalističkim društvima, rekao bih da su tamo prvo doneseni zakoni o verskoj slobodi, pa se tek onda raspravljalo kakav model religijskog obrazovanja će biti uveden u javne škole. Ovde imate prvo uredbu, a tek onda zakon i ustav. Tu je prosto redosled poteza kod nas bio obrnut, i to nije samo stvar procedure, to je jedna suštinska stvar. To se prosto mora definisati, morate imati nekakav konsenzus i javnu raspravu, na primer, o obrazovnom procesu. U toj raspravi treba da učestvuju i đaci, i nastavnici, i Ministarstvo prosvete, i niz drugih aktera, stručnjaka za tu oblast: sociolozi, psiholozi i pedagozi, koji će pomoći da se sve to razume pre nego što se donese neka odluka. Važno je znati i kakve posledice te odluke mogu da budu. Kakve su, recimo, posledice za status vaše države, da li se ona i dalje definiše kao država koja je odvojena od crkve, ili ne. U ovim prednactima i predlozima zakona samo se 2002. godine preciziralo da država neće ustanovljavati nikakvu religiju, da neće postojati nikakva državna religija. U ostalim prednactima nemate uopšte definisan takav stav. Nemate, na primer, formulaciju da je crkva odvojena od države!

U tim predlozima se izdvaja sedam tradicionalnih verskih zajednica i potvrđuje njihov kontinuitet u odnosu na Kraljevinu Jugoslaviju. Ali koliko je državâ samo od te Kraljevine Jugoslavije, na ovom našem prostoru, promenjeno? Zašto baš Kraljevina Jugoslavija? Zašto jedan model koji je bio tipičan za monarhiju, za jedno sasvim drukčije državno ustrojstvo? Ili zašto baš tih sedam? Kraljevina Jugoslavija je bila država u kojoj je SPC imala status državne crkve. Znači li to da će i Republika Srbija uskoro da se konstituiše kao država s državnom crkvom? To je verovatno ono što srpska crkva želi, to je za nju idealni model, poput onog grčkog, koji može da bude i nekakav krajnji cilj, i onda vi imate niz poteza i faza koje vas vode ka tom cilju. Sama činjenica da je to došlo pred Ustavni sud Srbije govori o složenosti cele te problematike.

SVETLANA LUKIĆ:

Kako su se nadležna ministarstva, recimo prva posle 5. oktobra, po tvom mišljenju, ponašala?

MILAN VUKOMANOVIĆ:

Imali ste tu jedan paradoks. Dva ministarstva u Vladi Srbije - Ministarstvo prosvete i Ministarstvo vera - i pre nego što je donesena vladina Uredba, bila su u koliziji, pri čemu je Ministarstvo prosvete naginjalo drukčijem modelu religijske nastave. Ono nije bilo, bar ne od početka, za *konfesionalnu* veronauku, dok je Ministarstvo vera, potpomognuto izdašno od strane Srpske pravoslavne crkve, guralo ovaj postojeći model koji je na kraju prevladao. To je, u najmanju ruku, vrlo neobično za jednu demokratsku državu, da imate dva ministarstva u istoj Vladi (ona jesu oba funkcionalno vezana za pitanja religijskog obrazovanja), ali sa dve potpuno različite pozicije, a onda imate lobiranja da se jedan od tih modela usvoji. Glavni lobista na strani Ministarstva vera bila je Srpska pravoslavna crkva.

SVETLANA LUKIĆ:

Da li može da se posle toliko godina da neka ocena o tome kakva je bila uloga Srpske pravoslavne crkve tokom ratova '90-ih?

MILAN VUKOMANOVIĆ:

Njena uloga je bila vrlo kontroverzna. Imamo dosta protivrečne stavove u odnosu na to što se zbivalo tokom '90-ih na prostoru Balkana. To se, možda, najbolje vidi iz različitih saopštenja koja je crkva na zvaničnom ili poluzvaničnom nivou izdavala u tom periodu. S jedne strane, istakao bih da je tu zaista bilo apela na pomirenje, molitvu, prestanak rata i sukoba. Godine 1991, kada se rat u Hrvatskoj već bio rasplamsao, patrijarh Pavle se, na primer, u dva navrata susreo s kardinalom Kuharićem. Godine 1992. su sve tri glavne verske zajednice u Bosni i Hercegovini (Srpska pravoslavna crkva, Rimokatolička crkva i Islamska zajednica) izdale jedno zvanično saopštenje, odnosno apel za pomirenje. Neki strani analitičari kažu da je to nešto bez presedana u istoriji odnosa među verskim zajednicama, da, naime, nema mnogo primera da su, tokom trajanja ratnih sukoba, predstavnici i lideri verskih zajednica uopšte stupali u nekakav kontakt, a kamoli pozivali na ovako zvaničan način vernike na molitvu i pomirenje, praštanje, što u krajnjoj liniji jeste posao same crkve.

S druge strane, i to se naročito vidi tokom '93. i '94. godine, kako je rat u Bosni već bio odmakao, izdaje se i niz drukčijih saopštenja na zvaničnom nivou (na primer, episkopskih konferencija), gde zapravo prepoznajemo nastojanje da se rat nastavi, da se ono što je u samom ratu osvojeno - teritorije i gradovi - održi i da se sama crkva, uz neke druge aktere u tim sukobima, suprotstavi donošenju mirovnih planova. To je bio slučaj s Vens-Ovenovim planom iz 93. godine, zatim planom Kontakt grupe za Bosnu i Hercegovinu iz 94. godine, kada je episkopska konferencija Srpske pravoslavne crkve izdala saopštenje iz koga se jasno vidi da se teritorija koja je osvojena u ratu tretira kao nekakva očevina, dedovina. Nema uzmaca s te teritorije, i kada su čak i poslanici Republike Srpske bili spremni da se povuku, uočavate jedan puno militantniji stav crkve. To je ono što, svakako, može da nas iznenadi i zabrine, jer kao da su svi oni prethodni pozivi na mir i prestanak sukoba nadjačani saopštenjima kojima *de facto* želi da se blokira mirovni proces. Tome bih dodao izjave pojedinih episkopa.

MILAN
VUKOMANOVIĆ

Tokom 1993, pa i 1994, ličnosti koje su kasnije optužene, ili već osuđene pred haškim Tribunalom, kao što je, na primer, Biljana Plavšić, spominju se u superlativima. Mitropolit Amfilohije za nju veli da je "nova Kosovka devojka", a i Radovan Karadžić se tu spominje kao nekakav junak, heroj. To su, dakle, ličnosti od velikog značaja, bar za neke predstavnike SPC. Crkva se tu sad više okreće ka Republici Srpskoj, jer Milošević ih je očigledno bio razočarao svojim defetističkim stavom. Republika Srpska se veliča kao nekakav "novi srpski pijemont", a Radovan Karadžić i Biljana Plavšić hode, ni manje ni više, nego "svetolazarskim putem", kako se to patetično isticalo. To je jedna dosledna politika koja se, na kraju krajeva, izrodila u te strahovite zločine i etnička čišćenja, čiji je rezultat bio to da na teritoriji Republike Srpske nije ostala nijedna džamija nakon završetka rata. I kada se 2001. godine čini napor da se jedna tako značajna džamija kao što je Ferhadija u Banjaluci obnovi, vi imate incidente, skandale, i jednu crkvu koja to uopšte ne osuđuje. Tu bih ja, dakle, video prilično dosledno ponašanje SPC.

Crkva se donekle otreznila 1996. godine, kada je shvatila da jurisdikcija države nad nekom teritorijom ne mora da se poklapa sa crkvenom jurisdikcijom, da vi i dalje možete imati crkvenu nadležnost, a da država ne mora biti na toj teritoriji. Ali te teritorijalne pretenzije, koje su obično karakteristične za vojske u sukobu, is-

poljavala je u ratu i Srpska pravoslavna crkva. Setimo se samo pisma patrijarha lordu Karingtonu iz '91. godine. U periodu kad se patrijarh sastaje sa Kuharićem i poziva na pomirenje, on istovremeno traži da se deo teritorije Republike Hrvatske pripoji matici, odnosno Republici Srbiji, zbog toga što tu živi srpsko stanovništvo. To su sad te različite, protivrečne poruke, i ja bih rekao da je ta *teritorijalistička* orijentacija crkve imala, svakako, veze s činjenicom da je SPC konstituisana na teritorijalnom principu, bez obzira što je ona i nacionalna crkva. Tu, zapravo, imamo određene eparhije, nekakve feude nad kojima vladike imaju suverenu vlast, i ako se takav jedan feud nađe na teritoriji nove države, koja je u međuvremenu priznata i od strane međunarodne zajednice, onda se to postavlja kao jedno svetsko istorijsko pitanje. Naravno, nikad nije predstavljalo problem to što se manastir Hilandar nalazi na teritoriji jedne sasvim druge države, Grčke, koja čak i nije bila deo bivše Jugoslavije.

Imamo, opet, i one stavove koji su došli do izražaja u određenim tekstovima, napisima. Recimo, onaj čuveni zbornik *Jagnje Božije i zvijer iz bezdana*, gde Atanasije Jevtić - postavljajući pitanje kakav je to uopšte rat vođen u Bosni i Hercegovini - najpre kaže da je to najgori od mogućih ratova, pa biste se vi mogli složiti s njim dotle u stavu da je to bio jedan jezivi rat. Ali onda već u nekoliko sledećih rečenica on razvija misao da je to, ipak, bio jedan odbrambeni rat za same Srbe, da bi, opet, u narednoj rečenici rekao da je to, u stvari, bio junački rat sa stanovišta Republike Srpske! Ali jasno je da to ne može ići jedno s drugim, da tu, pre svega, preteže onaj stav kojim se rat opravdava, a da se uopšte ne ulazi u genezu ratnih zločina, kriminala i svega onoga što su posledice tog rata koje i dan-danas osećamo.

SVETLANA LUKIĆ:

Delegacije Srpske pravoslavne crkve redovno posećuju haške pritvorinike. Koliko znam, tamo su išli razni episkopi.

MILAN VUKOMANOVIĆ:

Ta vrsta crkvenog dušebrižništva, koja je ispoljena prema Slobodanu Miloševiću u Ševeningenu, generalu Lazareviću i drugima, nedostaje, nažalost, kod puno važnijih stvari u ovoj zemlji. Jasno je da se u krugovima SPC haški Tribunal doživljava kao jedno zlo, kao nešto što je usmereno protiv srpskog naroda. Ja bih to, dakle, video u kontekstu opštijeg odnosa crkve prema haškom Tribuna-

lu i potpunog nerazumevanja značaja koji taj Tribunal ima za sankcionisanje ratnih zločina.

SVETLANA LUKIĆ:

Videli smo konsultacije između patrijarha u ime Srpske pravoslavne crkve i Miloševića uoči Dejtonskog sporazuma ili sličnih događaja, videli smo i ljude koji su u stvari bili članovi paramilitarnih organizacija, kao što je Arkan, u gostima u Patrijaršiji kod patrijarha Pavla. SPC nam nikad nije objasnila zbog čega su tog čoveka primali u Patrijaršiji.

MILAN
VUKOMANOVIĆ

MILAN VUKOMANOVIĆ:

Pa, to je upravo taj problem odnosa prema ratu, prema ratnim zločinima, kriminalu, ratnom profiterstvu, koji ovde nije ni načet od strane crkve. To su ta etička pitanja, da ne govorimo sada o zakonskoj odgovornosti i pravnim sankcijama, dakle, onome što je vezano i za haški Tribunal. Činjenica je da crkva ne samo da nije našla za shodno da se na jedan direktniji, neposredniji način odredi u odnosu na to, nego se, štaviše, ljudi koji su optuženi za ratne zločine, ili već osuđeni, doživljavaju kao junaci, heroji. To je valjda taj "epski resantiman" u okviru same crkve, gde se ubijanje u ratu i zločini koji su u njemu počinjeni ne doživljavaju kao nešto što je na istom nivou kao drugi zločini, osim ako je reč o zločinima počinjenim nad Srbima. Trebalo bi, s druge strane, videti da li takvo stanovište ima neko uporište i u teološkim tekstovima pojedinih crkvenih otaca, jer je moguće da ta vrsta racionalizacije dolazi i iz takvih okvira. Na primer, šta episkop Atanasije Veliki govori o ratu, ubistvu u ratu, da li je ono kao svako drugo ubistvo? To su takođe pitanja o kojima bi trebalo razmisliti.

SVETLANA LUKIĆ:

Kada je reč o ekumenizmu, obično se dilema oko toga da li će papa doći ili ne uzima kao paradigma odnosa Srpske pravoslavne crkve prema ekumenizmu. U kom smislu Crkva sa svojim trenutnim idejama ide, u stvari, u suprotnom smeru u odnosu na ono što se dešava u samoj Evropi?

MILAN VUKOMANOVIĆ:

Postoji, mislim, veliko nerazumevanje onoga što se danas dešava u Evropi, ovoj Evropi koja predlaže ustav u kome se čak hrišćansko nasleđe (koje je definitivno imalo velikog značaja za njen kul-

turno-istorijski razvoj) direktno ne apostrofira, već se govori o religijskom, kulturnom i humanističkom nasleđu u nekakvom opštijem smislu. Ta Evropa se, rekao bih, danas jasno opredeljuje za svoje *pretkonstantinovsko* nasleđe, tj. ono vreme kada hrišćanstvo nije bilo toliko dominantno, nego ste imali religijski pluralizam stare rimske imperije pre prihvatanja hrišćanstva kao državne religije.

U nas je, mislim, još uvek aktuelna, bar u crkvenim krugovima, jedna dosta arhaična vizija Evrope, i na tom planu Srpska pravoslavna crkva i Rimokatolička crkva sasvim fino saraduju. Tu možemo, svakako, da prepoznamo jedan konzervativniji vid ekumenizma: reč je prosto o insistiranju na hrišćanskom nasleđu Evrope, što je koncept koji jednostavno nije prihvaćen u novom Ustavu. Evropa, dakle, ide nekim drugim putem. Treba, međutim, razumeti i određene civilizacijske razlike koje postoje između našeg i evropskih društava, koje dolaze do izražaja baš na ekumenskim susretanjima i sporovima vezanim za to. To je, recimo, mogućnost učešća žena u sveštenečkoj službi. Da li, naime, s takvim crkvama, koje priznaju žene za sveštenice ili biskupe, SPC može nastaviti saradnju? Ili, na primer, blagosiljanje homoseksualnih brakova i slično - to su te razlike koje se, pre svega, tiču razvoja društava.

Veliki je tu još jaz između evropskog zapada i istoka (na primer Srbije, Rusije). Na zapadu crkve, ipak, prate razvoj društva i određuju se u odnosu na tekuće probleme. Naša crkva, bez obzira na spomenute sporove, sasvim je okrenuta unatrag. Ako ona i vidi nekakvu Evropu, to je Evropa iz vremena kad je hrišćanstvo bilo dominantna religija, kad je vladala monokonfesionalnost. Ne zaboravimo, ipak, da je Evropa najviše problema imala baš kada se homogenizovala, bilo na rasnom, verskom, ili etničkom principu. Tada ste, u stvari, imali katastrofe, verske ratove, rekonkistu, holokaust, etnička čišćenja. To je, dakle, jedno nasleđe od koga se Evropa već odavno odmakla.

U takav kontekst bih stavio i odnos SPC prema ekumenizmu. Mislim da bi se u krilu same crkve tu moglo izdvojiti nekoliko različitih gledišta. Neka od njih su, možda većinska, neka manjinska, ali krenuo bih od najradikalnijeg stava, koji je i dalje prisutan u delu sveštenstva i crkvene hijerarhije, a to je da je samo pravoslavlje prava vera, i da bi se sve ono što nije pravoslavlje moglo nazvati jeres. Utoliko bi nekakvo ekumensko nastojanje koje čini ne samo papa, već i Vaseljenska, Carigradska patrijaršija, bilo okarakterisa-

no kao nekakva “svejerjes”. Takav jedan rigidan stav bio je prisutan tokom ’90-ih i rekao bih da uvek može da se iznova aktuelizuje.

Na toj liniji su, naravno, i ziloti koji sprečavaju anglikance da obave službu u kapeli Patrijaršije, pa makar i sam patrijarh ustupio taj prostor. Zašto se to uopšte dešava, i kako ti ljudi, koji se pozivaju na neke crkvene kanone, to mogu da čine? Još na prvom saboru u Nikeji definisan je stav po kome je episkop dužan da osudi jeres. Ako vi, dakle, smatrate da je nešto po definiciji jeres zato što nije pravoslavlje, a episkopi, uključujući i patrijarha, ne osuđuju tu “jeres”, onda se ziloti, pozivajući se na te kanone, ograđuju i od svojih episkopa. To što je takav kanon potvrđen u Nikeji još 325. godine, i što je, pre svega, imao veze s ekskomunikacijom sveštenika Arija (pa se ceo Sabor sastao oko tog pitanja), to, dakako, zilote mnogo ne zanima.

MILAN
VUKOMANOVIĆ

Drugi stav, koji je u crkvi danas ipak dominantniji, makar na zvaničnom nivou, jeste to da se može ući u dijalog s jednim brojem istorijskih ili tradicionalnih verskih zajednica, kao što su Rimokatolička crkva, pa onda islamska i jevrejska verska zajednica i neke od tradicionalnih protestantskih crkava, te da na tom planu može doći i do nekakve saradnje. Pa ipak, vidimo da ovde u Srbiji dijalog između SPC i Rimokatoličke crkve nije zasad dao opipljivi rezultat u smislu posete pape Jovana Pavla II Srbiji na poziv srpske Patrijaršije. S druge strane, niz verskih zajednica koje se ovde ne smatraju za tradicionalne, istorijske, isključen je iz dijaloga. Te druge zajednice, međutim, takođe deluju ovde, one imaju svoje vernike, ali se uglavnom negativno karakterišu. Baptisti, pentekostalci, adventisti i drugi se ovde često neopravdano sata-nizuju, a SPC to podržava i ne osuđuje.

Treći stav prema ekumenizmu, koji je ovde manjinski, a voleo bih da verujem da je ipak prisutan u SPC, jeste ekumenski odnos saradnje i dijaloga sa svima, s nehrišćanskim verskim zajednicama, ali i onim malim unutar hrišćanstva. Jer ukoliko se pozitivno odnosite prema pravima i slobodama tih najmanjih zajednica, vi zapravo izražavate svoj pozitivan odnos prema religijskim slobodama i pravima uopšte. Na taj način se šalje poruka da je to poželjan odnos u kome biste i vi želeli da budete u nekoj drugoj državi, društvu, gde ste manjina. Dakle, to je pravi test tolerancije za svaku versku zajednicu. Ja se, nažalost, bojim da takav stav prema ekumenizmu jeste ono što bi tek trebalo da se u crkvi formira kao gledište koje ima širu podršku.

Nadajmo se da će crkva naći snage i volje da se u budućnosti pozitivno odredi prema pitanjima ekumenizma i uključivanja u Evropu, utoliko pre što se sve više zemalja, u kojima je pravoslavna crkva većinska, pridružuje Evropi (npr. Kipar, Rumunija, Bugarska). Sada evropska zajednica uključuje mnogo veći broj pravoslavnih crkava nego što je to bilo pre, pa će se, valjda, u tim novim društvenim i civilizacijskim okolnostima verovatno menjati i stav naše crkve. Međutim, u crkvi je stalno prisutan neopravdan strah od *reinterpretacije* hrišćanstva. Pravoslavna crkva je tu, po pravilu, vrlo rigidna, ona je tvrdokorna oko toga da ne dozvoljava gotovo nikakvu reinterpretaciju onoga što je nasleđeno iz prošlosti kao predanje. Bojim se da je to najveći kamen spoticanja u teološkom smislu.

Svakako da bi u razvoju ekumenizma pozitivan događaj bio i vaseljenski sabor pravoslavnih crkava na svetskom nivou, gde bi mnoga od ovih pitanja došla na dnevni red i gde bi se o njima moglo raspravljati na racionalan, ozbiljan i trezven način. Možda bi takav sabor značio i neku vrstu prodora, pa i obnove same crkve, kao što je to bio II vatikanski sabor za Rimokatoličku crkvu.

SVETLANA LUKIĆ:
A to nije na vidiku?

MILAN VUKOMANOVIĆ:
Zasad nije na vidiku, a nema ni vizantijskog cara koji bi mogao da sazove vaseljenski sabor! Zbog toga od VIII veka nije još nijedan sazvan, a od XV veka nema više ni vizantijskog cara.

SVETLANA LUKIĆ:
Čega se, u stvari, plaši Srpska pravoslavna crkva, je li to sistem vrednosti koji važi u okviru Evropske unije? Čemu toliki otpor, i čime se ona sve ispomaže ne bi li nam pokazala da ništa ne valja u toj Evropi?

MILAN VUKOMANOVIĆ:
Mislim da su tu ključne reči baš one koje smo spominjali ranije, a to su sekularizacija, demokratizacija, civilno društvo, religijski pluralizam, i uopšte pluralizam u društvu. To su koncepti koji su se već odomaćili u Evropi, a od kojih SPC bezrazložno strahuje. Otuda bi bilo kakvo uključivanje u tu veliku porodicu moglo za

nju značiti neku vrstu odricanja od tradicije. Čini mi se da tu postoji jedna bojazan od Evrope sa svim njenim institucijama i istorijskim tekovinama, uključujući i prosvetiteljstvo. To je, verovatno, pribojavanje od toga da bi se i sama religijska tradicija morala pretumačiti u novom ključu, a od toga se veoma zazire. Religijske probleme ne možemo posmatrati odvojeno od društvenih i civilizacijskih. I tu imamo priličan jaz između stava SPC i onoga što je dominantno u evropskoj porodici naroda, ali i crkava. Tu je reč o izvesnom *evroskepticizmu*, kako ga je nedavno nazvao jedan prelat Vaseljenske patrijaršije.

MILAN
VUKOMANOVIĆ

Evroskepticizam je, možda, blaga reč za ono što se danas, u krilu pravoslavne crkve, neguje kao stav prema Evropi. To je okrenutost Evropi koja zapravo više ne postoji, to je Evropa prošlosti na koju možda neko još uvek može gledati s nostalgijom, ali to je bilo pa prošlo. Nova Evropa stavlja rame uz rame svoje religijsko, kulturno i humanističko nasleđe, kao deo zajedničke tradicije. Ona ne vidi samo hrišćanstvo kao svoj glavni duhovni oslonac, jer su renesansa i prosvetiteljstvo, Grčka i Rim, islam i judaizam takođe deo tog nasleđa. Otuda je, u najmanju ruku, pretenciozno, a i netačno reći, kao što čini mitropolit Amfilohije, da je "sve što je zdravo u Evropi rođeno na tlu između Jerusalima, Atine i Carigrada, i to je pretočeno u ono što nazivamo Zapadnom Evropom".

SVETLANA LUKIĆ:

I to upravo u trenutku kada su na čelu mnogih od tih država premijeri ili stranke koje imaju hrišćanski ili desničarski prefiks, je li tako?

MILAN VUKOMANOVIĆ:

Tako je, i tu opažate jednu vrstu emancipacije društva od tekuće politike. Vi možete, dakle, imati neku konzervativnu ili (novo)desničarsku, pa i proklerikalnu stranku na vlasti, ali društvo ima svoj glavni tok, autonomni razvoj, ono je već emancipovano od toga, i sami političari se, s druge strane, čuvaju da to svoje humanističko, racionalističko, prosvetiteljsko, pa i sekularno nasleđe ne dovedu u pitanje.

SVETLANA LUKIĆ:

U javnosti najčešće čitamo o odnosu Srpske pravoslavne crkve prema dolasku pape, a eventualno i prema ekumenizmu, preko izjava vladike bačkog Irineja, jer je on u sredstvima informisanja često citiran, a

*bilo je čak i nekih sporenja. Da li biste mogli da nam ukažete na nešto što bi bilo paradigmatično za taj odnos prema rimokatolicima, odnosno Vatikanu i eventualnom dolasku pape u Srbiju?**

MILAN VUKOMANOVIĆ:

Možemo reći da ima vladika koji su tome naklonjeniji, kao i onih koji se tome protive. One vladike koje su generalno otvorenije prema ekumenizmu, otvorenije su i u pogledu dolaska pape u Srbiju. I tu, možda, treba samo obratiti pažnju na zajedničke okrugle stolove predstavnika Rimokatoličke crkve i predstavnika Srpske pravoslavne crkve. Ko god tu sedi za stolom, ispoljava i svoje ekumenske sklonosti, jer oni koji puno ne veruju u ekumenizam, jednostavno se ne pojavljuju na takvim mestima.

SVETLANA LUKIĆ:

Da li je to fraza koja samo opravdava, ili zaista nešto znači, kad se kaže: nisu se stekli uslovi za dolazak pape u Srbiju?

MILAN VUKOMANOVIĆ:

To spada u domen onih birokratskih izraza koji bi da zamagle suštinu. Prosto, vi ili nekoga zovete od srca, kao najvišeg predstavnika jedne sestrinske crkve, ili to ne činite od srca, ali u tom domenu nema pretvaranja. Vi ne možete reći: pa, eto 50 odsto ili 60 odsto smo za to a ovo ostalo nismo. Baš zato što nema tog iskrenog, bezrezervnog stava, dolazi do zamaglivanja birokratskim frazama.

SVETLANA LUKIĆ:

Nedavno je predsednik Marović najavio da će u državnu posetu pozvati papu kao šefa Vatikana. U stvari, to bi bio onaj grčki recept, kada Grčka pravoslavna crkva nije želela da papa dođe i poljubi grčko tle, ali ga je predsednik ipak pozvao. Međutim, koliko smo videli, većina predstavnika najvećih političkih partija je rekla: kako Crkva kaže.

MILAN VUKOMANOVIĆ:

Grci su takođe bili jako uzdržani. Papa ih je čak iznenadio svojom spremnošću da vrlo otvoreno i neposredno tu posetu obeleži svojim izvinjenjem za sve loše što je katolička crkva u prošlosti uči-

* Svi razgovori vođeni su u vreme prethodnog pape Jovana Pavla II.

nila u odnosu na pravoslavce. Mnogi su tu bili iznenađeni, nisu to očekivali, ali je vrlo važno da poziv dođe i od strane crkve. Mislim, ne samo zbog nas, nego je važno zbog samog pape. On je imao iskrenu potrebu i želju da to učini. Obavio je oko 250 apostolskih putovanja tokom svog pontifikata, dobar deo toga je bio u Italiji, ali dosta toga je bilo i izvan Italije. On je prvi papa koji je ikad ušao u neku džamiju ili sinagogu, i već po tome bi imao istorijski značaj i da nije svega ostalog. Ta njegova apostolska putovanja jesu, dakle, autentična, a ja bih rekao da je i njegova ljubav prema Slovenima iskrena: to pozivanje na Ćirila, Metodija, na vreme kada crkva još nije bila podeljena, kao i želja da se dođe u Srbiju, eto, ako ni zbog čega drugog zato što je to još jedna slovenska zemlja koju bi papa želeo da poseti.

MILAN
VUKOMANOVIĆ

Mislim da je to, i politički i crkveno gledano, bila dobra prilika da se odnosi s Rimokatoličkom crkvom podignu na viši nivo još za života pape Jovana Pavla II. Nisam siguran da će buduće pape, kad sednu u svetu stolicu, imati tako iskrenu želju da dođu u Srbiju. To je, dakle, bila ta šansa koja nije iskorišćena, što vam dosta govori o nedostatku ne samo ekumenske svesti, nego i osmišljene politike SPC, koja očito ne shvata kad je momentum da se neke stvari učine. Ali ako uzmete u obzir i opštiji negativan stav prema ekumenizmu i pomirenju između pravoslavaca i katolika, onda to može i realnije da se sagleda. Jednostavno, crkva nema dovoljno ni religijske, a ni političke volje da tako nešto uradi.

KALENDARSKO PITANJE, ISTORIJA SPC U ŠEST SLIKA

Slobodan G. Marković

Godine 1923. na Svepravoslavnom saboru u Carigradu, na predlog našeg astronoma Milutina Milankovića, prihvaćen je reformisani julijanski kalendar, po kome nepokretni praznici padaju istog dana kao i po gregorijanskom kalendaru. Paradoksalno, reforma koja je bila srpski predlog, nikada nije sprovedena u Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

Nigde kanonima nije posebno propisano da pravoslavni episkop mora da ima bradu, a da katolički biskup mora da se brije, ali postoji stereotip da, ako neko nema bradu, ne može da bude episkop ili ako je ima, ne može da bude biskup. Ni jedno ni drugo nije tačno, ali i jedna i druga crkva upravo kroz takve simboličke elemente pojačavaju svoj identitet.

Jedna četvrtina Srba, ovako ili onako, veruje u Boga, ali istovremeno 98 odsto svih Srba tvrdi da pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Znači, pripadnost crkvi i vera u Boga kod našeg naroda se ne shvataju kao nešto što je nužno u uzročno-posledičnoj vezi.

Znači, kod samih građana postoji problem identiteta - tačno je da 98 odsto ljudi kaže da pripada SPC, ali je isto tako tačno da najveći deo njih ne veruje u Boga.

SPC je jedina srpska institucija koja deluje u tzv. svim srpskim zemljama, koja simbolizuje nacionalno jedinstvo. Svaki političar se nada da će ta simbolika preći na njega, a i činjenica da većina ljudi kaže da pripada SPC znači da vi ne možete da izgubite nijedan glas ako joj se približite. Šta god drugo da kažete, recimo da se zalažete za zaštitu životinja, jedan deo glasova ćete sigurno izgubiti.

SVETLANA LUKIĆ:

Zbog čega naša pravoslavna crkva insistira na julijanskom kalendaru? Samo SPC i još nekoliko crkava insistiraju na njemu. I kako je došlo do toga da se mi nismo uskladili sa gregorijanskim kalendarom kao, recimo, Grci?

SLOBODAN G. MARKOVIĆ:

Priča o reformi kalendara je vrlo zanimljiva i oko nje se već dugo vremena vode rasprave i u katoličkoj i u pravoslavnoj i u protestantskim crkvama. Problemi su se pojavili sa zaostajanjem julijanskog kalendara u odnosu na astronomsku godinu. Katolička crkva je nekih 1400 godina raspravljala o tome kada treba praznovati Uskrs, sve dok to konačno nije uređeno u februaru 1582. odlukom pape Grgura XIII. U okviru te odluke reformisan je i kalendar i od tada se u katoličkoj crkvi upotrebljava takozvani gregorijanski kalendar, koji je manje-više ujednačen sa astronomskom godinom. Svetovne države su pružale veliki otpor ovom kalendaru. Recimo, Engleska ga je usvojila posle 170, a Švedska posle 172 godine rasprave. Neposredno posle I svetskog rata i svetovne pravoslavne države prihvatile su gregorijanski kalendar uključujući i novonastalu državu u Rusiji. I onda se pred pravoslavne crkve tih država, koje su nastavile da koriste julijanski kalendar, postavilo pitanje da li da i one kalendar reformišu.

U početku je postojalo raspoloženje da se kalendar reformiše, tako da je u maju 1923. sazvan Svepravoslavni sabor u Carigradu, na kome su bili manje-više predstavnici svih pomesnih pravoslavnih crkava. Srpska pravoslavna crkva je tu imala vrlo istaknutu delegaciju, na čijem je čelu bio mitropolit crnogorsko-primorski Gavriilo, kasnije patrijarh srpski. U našoj delegaciji bio je takođe i profesor Milutin Milanković, naš poznati astronom. Mada je bilo i drugih predloga, upravo je njegova shema reforme julijanskog kalendara usvojena na Svepravoslavnoj konferenciji u Carigradu. Tadašnji Vaseljenski carigradski patrijarh Meletije IV poslao je posebno pismo zahvalnosti Milutinu Milankoviću, koji je na svim odlukama Sabora jedan od potpisanih. U odlukama Sabora u vezi sa budućim praznovanjima Uskrsa, to jest, astronomskim proračunima prolećne ravnodnevice, navodi se da će se takva računanja vršiti na osnovu merenja zvezdarnica u Atini, Beogradu, Bukureštu i Petrogradu. Beograd se našao na tom spisku zahvaljujući profesoru Milutinu Milankoviću.

SLOBODAN G.
MARKOVIĆ

Julijanski kalendar je reformisan tako što bi u oktobru te iste godine bila nadoknađena razlika od 13 dana, koja je postojala u odnosu na astronomsku godinu. Trebalo je da se od tada nepokretni praznici praznuju istog dana i u pravoslavnoj i u zapadnim crkvama. Suštinska razlika između ovog reformisanog julijanskog i gregorijanskog kalendara jeste to da je ovaj prvi precizniji. Na svakih 28.000 godina on zaostaje jedan dan za astronomskom godinom, dok gregorijanski zaostaje jedan dan već na svakih 3.300 godina. Tako se trenutno nepokretni praznici po gregorijanskom i Milankovićevom kalendaru poklapaju, ali 2800. godine pojavice se razlika između reformisanog julijanskog i gregorijanskog kalendara, to jest 877 godina nakon Milankovićeve reforme, oni će početi da se razlikuju za jedan dan. U odluci koju je 1923. potpisao vaseljski patrijarh Meletije IV, sa ponosom se ističe da nije prihvaćen gregorijanski, nego novi kalendar, koji je precizniji od gregorijanskog. Tu se kaže i da će se proces usklađivanja kalendara nastaviti do dana kada sve hrišćanske crkve budu spremne da usvoje jedinstveni kalendar.

Nijedna pravoslavna crkva, sem finske, nije prihvatila gregorijanski kalendar, ali su mnoge delimično prihvatile Milankovićev reformisani julijanski kalendar, u delu koji se odnosi na nepokretne praznike. Sam Milanković na više mesta kaže da nije dolazilo u obzir da se prihvati gregorijanski kalendar - da ne bi neko rekao da se prihvatio katolički kalendar. Međutim, Ruska pravoslavna crkva, Gruzijaska pravoslavna crkva, Jerusalimska patrijaršija i svetogorski manastiri nikada nisu prihvatili Milankovićevu reformu.

Paradoksalno, reforma koja je bila srpski predlog nikada nije sprovedena u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Sveti arhijerejski sabor SPC krajem 1923. u načelu je prihvatio odluku Svepravoslavnog sabora o uvođenju novog kalendara, ali do sprovođenja te odluke nikada nije došlo.

Postoji nekoliko razloga zbog kojih su otpori SPC prema novom kalendaru i danas jaki. Prvi je argument da bi reforma kalendara izazvala podelu. U slovenskim pravoslavnim crkvama postoji tradicija da i najmanji pokušaji reformi izazivaju velike podele. Tako je, recimo, u XVII veku jedna mala liturgijska reforma patrijarha Nikona u Ruskoj pravoslavnoj crkvi dovela do teškog rascepa i stvaranja takozvanih staroveraca, kojih je pred Oktobarsku revoluciju u Rusiji bilo čak 10 miliona i čiji broj ni danas nije zanema-

riv. Zato se slovenske pravoslavne crkve klone pitanja koja bi izazvala rascep. Drugo, već smo rekli da Ruska pravoslavna crkva nije prihvatila novi kalendar. Iako većina pomesnih crkava sledi reformisani julijanski kalendar, ipak ga nije prihvatila najveća pravoslavna crkva, kojoj pripada više od polovine svih pravoslavnih vernika u svetu. Budući da se u svim zvaničnim saopštenjima SPC uvek ističe da joj je ruska crkva najbliža, malo je verovatno da će SPC ući u reformu kalendara, a da pre nje to ne učini Ruska pravoslavna crkva.

SLOBODAN G.
MARKOVIĆ

Sledeći razlog zašto SPC nije uvela novi kalendar mogao bi biti strah od toga kako će na to reagovati njene zapadne episkopije. SPC se prvi put ujedinila 1920, posle nekih 150 godina razdvojenosti, tako što je šest različitih administrativnih i crkvenih jurisdikcija dovela pod jednu. To je bio vrlo komplikovan zadatak i u tom trenutku se verovatno procenilo da bi zadatak objedinjavanja bio doveden u pitanje ako bi se uz to još sprovodio i novi kalendar. Otpor se očekivao pre svega od episkopija u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj, dakle na zapadu, verovatno i u Vojvodini, iz razloga identiteta. Jer slavljenje praznika po jednom ili drugom kalendaru ulazi u pitanje identiteta, to je ono što čini vidljivim razlike između pravoslavne i katoličke crkve.

Međutim, 2100. godine ovo pitanje će se aktuelizovati, jer će julijanski kalendar početi da zaostaje za gregorijanskim još jedan dan, to jest četrnaest dana. Od 2101. godine, po gregorijanskom kalendaru pravoslavni Božić će početi da pada 8. januara. Svaka slava će padati jedan dan kasnije i onda će ljudi početi da se pitaju - zašto mi koji smo oduvek slavili praznik tada i tada, sada moramo da ga slavimo dan kasnije. Sa približavanjem 2100. godine, realno je očekivati rešenje kalendarskog pitanja u našoj crkvi.

SVETLANA LUKIĆ:

U stvari, suština problema je pitanje identiteta, ako sam vas dobro razumela?

SLOBODAN G. MARKOVIĆ:

Da, suština odbacivanja svodi se na utisak u crkvi da bi usvajanjem reformisanog julijanskog kalendara bio ugrožen poseban identitet pravoslavnih vernika. Znao kako Andrić u onoj čuvenoj metafori opisuje kako satovi u Sarajevu ne otkucavaju podne u isto vreme na pravoslavnoj i katoličkoj crkvi. Tu vidite kako u raz-

likovanju identiteta tamošnjih hrišćana jedna tako mala stvar, kao što su satovi koji jedan za drugim kasne nekoliko minuta, igra tako važnu ulogu. Onda možete da zamislite koliko je tek važan kalendar.

Pravoslavne crkve pored opšteg duhovnog, imaju i jak nacionalni element. Njihova jurisdikcija poklapa se, pre svega, sa teritorijama nacionalnih država. Pravoslavne crkve su i nacionalne ustanove. Već i u samom nazivu se kaže Srpska pravoslavna crkva, Rumunska pravoslavna crkva, Ruska pravoslavna crkva. Jedino grčke patrijaršije: Carigradska, Aleksandrijska, Jerusalimska i Antihijska nisu strogo nacionalne i njihova jurisdikcija se ne poklapa sa granicama nacionalnih država. Pitanje nacionalnog identiteta u pravoslavnim crkvama nije sporedno, već jedno od važnijih pitanja.

Tu postoji i niz stvari koje nisu regulisane kanonima već tradicijom i upravo kao takve one postaju deo identiteta. Na primer, nigde kanonima nije posebno propisano da pravoslavni episkop mora da ima bradu, a da katolički biskup mora da se brije. Bilo je rimskih papa koje su imale bradu i pravoslavni episkopa koji su se brijali; recimo, znameniti episkop Gorazd iz Čehoslovačke pravoslavne crkve, koja je bila pod našom jurisdikcijom između dva svetska rata. Ali postoji stereotip da, ako neko nema bradu, ne može da bude pravoslavni episkop ili ako je ima, ne može da bude katolički biskup. Ni jedno ni drugo nije tačno, ali i jedna i druga crkva upravo kroz takve simboličke elemente pojačavaju svoj identitet.

SVETLANA LUKIĆ:

Kad kažemo - Srpska pravoslavna crkva, podrazumevamo da je ona u ovom vidu i sa ovom jurisdikcijom postojala od pamtiveka. Koliko se ona menjala kroz vreme?

SLOBODAN G. MARKOVIĆ:

Kada je u pitanju novija istorija Srpske pravoslavne crkve, jedan od ključnih datuma je 1766. godina, dakle ukidanje Pečke patrijaršije. Nakon te godine, svi Srbi u Otomanskom carstvu su potpali pod jurisdikciju Vaseljenske patrijaršije. Ali i pre toga, još 1739, kada je patrijarh Arsenije IV Jovanović Šakabenta napustio Srbiju, odnosno Otomansko carstvo, kao neko ko je aktivno učestvovao sa Austrijancima u ratu protiv Turaka, kao posledica gubitka

poverenja turskih vlasti u Srbe došlo je do pogrčenja više jerarhi-
je, to jest episkopi i patrijarh su svi polako postajali Grci. Posledi-
ca toga je bila vrlo velika. Između vrhova crkvene organizacije i
naroda se stvarao sve veći i veći jaz. Od 1766. više nije bilo patri-
jarha pečkog, već je postojao samo patrijarh vaseljenski. Već tada
niko od episkopa na terenu nije govorio srpski.

Možemo reći da se crkvena organizacija u velikoj meri raspala
krajem XVIII veka. Leopold Ranke, veliki nemački historičar, na
osnovu podataka koje mu je dao Vuk Karadžić, primećuje da u
mnogim narodima sveštenstvo ima preterano snažnu ulogu, ali
da to kod Srba uopšte nije slučaj. Ranke opisuje kako Srbi u to do-
ba postaju sveštenici tako što kupuju zvanje od grčkih vladika,
koji ih tretiraju kao slugu, da se sveštenici ni po čemu ne razliku-
ju od naroda, da oru i kopaju, srećni ako imaju svoj komad zemlje.
On još kaže da monasi imaju malo veći ugled, ali da ni oni nisu
preterano pismeni. Dakle, kada je u pitanju srpska crkva u Srbiji,
ona kao i srpska država niče gotovo ni iz čega, iz pepela.

SLOBODAN G.
MARKOVIĆ

Nasuprot tome, u južnoj Ugarskoj, to jest Vojvodini, crkva počet-
kom XIX veka igra ključnu ulogu. Ona je nosilac nacionalnog po-
kreta, institucija oko koje se okupljaju intelektualci. Naravno, na-
rodni pokret vremenom dolazi u sukob sa crkvom, jer postaje sve
liberalniji u odnosu na nju, ali svejedno crkva ostaje nacionalni
stožer. U Srbiji toga doba, crkva ima vrlo mali uticaj i ostaje grč-
ka jerarhija sve do 1831, kada je sklopljen konkordat između Cari-
gradske patrijaršije i srpske crkve, kojim ona dobija autonomiju.

Kakvo je bilo stanje srpske crkve u Kneževini Srbiji u vreme Milo-
ša Obrenovića saznajemo iz Načertanija, odnosno nacрта, beleža-
ka episkopa Gerasima, inače Grka, knezu Milošu. Tu saznajemo
da se deca ne krštavaju, ljudi umiru bez pričešća i da su mnoge pa-
rohije bez sveštenika. Kroz ceo XIX vek vlada nedisciplina, i u sve-
štenstvu i u monaštvu. Sve to je nasleđe situacije koja traje od
'40-ih godina XVIII veka, od raspada prethodne crkvene organiza-
cije. U to doba je i narod raspustan, o čemu je dosta podataka sa-
kupio naš etnolog Tihomir Đorđević. To je jedno sa drugim ne-
sumnjivo u vezi, nemoral u narodu i u crkvi išli su ruku podruku.

U XIX veku država se otvoreno meša u pitanja crkve, ponekad
krajnje ekstremno, kao kad dahije ubiju mitropolita beogradskog
ili kao kada knez Miloš pošalje svog momka da zadavi episkopa
šabačkog Melentija Nikšića. Država nastavlja da se upliće u pita-

nja crkve i u vreme kada je Srbija priznata kao nezavisna evropska država. Tokom '80-ih godina XIX veka, u vreme naprednjačke vlade, naprednjaci žele da crkvu pretvore u neku vrstu odeljenja ministarstva prosvete, koje bi bilo u funkciji promocije srpskih nacionalnih interesa. Zapamćen je čuveni slučaj iz 1881, kada tadašnji ministar prosvete i crkvenih dela Stojan Novaković saslušava svakog episkopa pojedinačno, a sa ciljem da utvrdi da li je ono što je mitropolit Mihailo rekao tačno ili nije. Tu se država prema crkvi postavila maltene kao policajac.

Međutim, XIX vek je i doba kakve-takve konsolidacije naše crkve. Na sceni se pojavila izuzetna ličnost, mitropolit Mihailo, koji je bio na čelu srpske crkve u Kneževini i kasnije u Kraljevini Srbiji, od 1859. do 1881. i kasnije još jednom, od 1889. do 1898. Mihailo je bio veoma obrazovani arhijerej, koji je osim dogmatskih pisao i historiografske radove. Kao čovek, pokazivao je solidarnost sa drugim hrišćanima, svim ljudima koji pate. Dakle, na čelu srpske crkve našao se čovek koji je bio predsednik Udruženja za oslobodjenje afričkih robova, počasni član Crvenog krsta Belgije i jedan od ključnih ljudi u nastanku našeg Crvenog krsta. Mihailo je dosta doprineo podizanju ugleda tadašnje Srpske crkve, pre svega u Anglikanskoj crkvi. Od tada i počinju dobri odnosi SPC i Anglikanske crkve.

Dobijanje autokefalnog statusa, dakle potpune samostalnosti 1879. bilo je važan događaj u istoriji naše crkve, ali pravu prekretnicu predstavlja stvaranje Srpske patrijaršije i objedinjavanje šest različitih jurisdikcija 1920. Tek od tog trenutka postoji jedan srpski patrijarh, koji pokriva, da tako kažem, sve srpske zemlje, to jest celu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Do tog trenutka pravoslavni Srbi su živeli pod šest različitih jurisdikcija. Međutim, ono što je karakteristično i za Kneževinu, i za Kraljevinu Srbiju, i za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca jeste mešanje države u crkvene poslove. Recimo, u Kraljevini SHS država nije dozvolila da patrijarha bira Arhijerejski sabor, već je donela zakon po kome patrijarha bira izborni sabor, u koji su *ex officio* birani određeni državni službenici, bez obzira na svoju veroispovest. Tako se dešavalo da i neko ko nije pravoslavan učestvuje u izboru srpskog patrijarha i da crkva to mora da prihvati.

Kralj Aleksandar Karađorđević je u pogledu crkve takođe pokazivao određene autokratske sklonosti. Na primer, želeo je da on lično proglasi patrijarha u Peći, što je i učinio. Dakle, SPC se u XIX i

u XX veku razvija kao i srpska država - nastaje gotovo niodkuda i doživljava izvesni progres, ali ta istorija je istovremeno i istorija mešanja države u crkvene poslove i namere države da crkvu iskoristi za nacionalne ciljeve vlade koja je na vlasti.

Tokom I svetskog rata, trećina sveštenika je izgubila život. I tokom II svetskog rata došlo je do teških stradanja crkve, ne svuda jednakih; najtežih u današnjoj mitropoliji crnogorsko-primorskoj i episkopijama u Hrvatskoj i Bosni. Nakon II svetskog rata država nastoji da stavi pod svoju kontrolu sve tri glavne konfesije: pravoslavnu, katoličku i islamsku, i vrši jednaki progon sve tri. Kako se vršio taj progon? Tako što je podizano hiljade prekršajnih prijava protiv sveštenika, sve dok negde '60-ih država nije došla do zaključka da je crkva svedena na margine. U to doba broj crkvenih krštenja i sahrana postao je statistički zanemarljiv. Kada je u pitanju katolička crkva, država je ipak morala da pravi određene ustupke, naročito od trenutka kada su uspostavljeni diplomatski odnosi sa Vatikanom.

SLOBODAN G.
MARKOVIĆ

Posledica svega toga bilo je to da je religioznost znatno opala, mada mislim da se preteruje kada se smatra da je religioznost bila izuzetno visoka u XIX veku, pa je naglo pala 1944-1945. sa dolaskom komunista. Očigledno je i u XIX veku bilo dosta problema sa religioznošću Srba. Jedno istraživanje iz 1991. pokazuje da kod nas postoji nekoliko kategorija religioznosti. Najveći broj Srba, njih oko 98 odsto kažu da su pravoslavne vere, vrlo mali broj pripadnika svih naroda kažu da su ateisti, ali kada ih pitate da li veruju u Boga, procenat onih koji veruju se znatno smanjuje. Znači, pripadnost crkvi i vera u Boga kod našeg naroda se ne shvataju kao nešto što je nužno u uzročno-posledičnoj vezi. Tako je to istraživanje iz 1991, koje je rađeno na velikom uzorku, uporedo sa popisom, pokazalo da je procenat takozvanih uverenih vernika, to su oni koji prihvataju sve kanone crkve, kod Srba 8,5 odsto. Značan broj vernika bi se mogao svrstati u one koji veruju u Boga, ali ne prihvataju sve kanone crkve. Kada se te dve cifre zbroje, dobijamo 25 odsto.

To znači da jedna četvrtina Srba, na jedan ili drugi način, veruje u Boga, ali istovremeno 98 odsto tvrdi da pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Nešto su drugačiji bili procenti kod muslimana i katolika u bivšoj Jugoslaviji. Tu je zbir vernika bio, umesto ovih 25 odsto kod nas, oko 50 odsto. Iz toga vidimo da je nivo religioznosti kod Srba, a i uopšte pravoslavnih, bio bitno niži nego u Hrvat-

skoj, Sloveniji i među bosansko-hercegovačkim muslimanima u to vreme.

SVETLANA LUKIĆ:

Ministar vera često se pozivao na tih 98 odsto ljudi koji pripadaju Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Nikako da se već jednom razgraniči pripadnost veri od nacionalne pripadnosti.

SLOBODAN G. MARKOVIĆ:

Očigledno da to nije problem samo ministarstva vera nego i samih građana. Znači, sami građani to brkaju. Kada su vršene ankete o uvođenju veronauke, 2/3 ili 3/4 građana je to podržalo, ali u toj većini koja podržava uvođenje veronauke verovatno većina ne veruje u Boga. Znači, kod samih građana postoji problem identiteta, tako da i jedno i drugo jeste tačno - tačno je da 98 odsto ljudi kaže da pripada SPC, ali je isto tako tačno da najveći deo njih ne veruje u Boga. Moguće je da se postotak vernika nešto povećao, ali nije mogao da se poveća znatno u odnosu na 91. godinu.

Taj problem je primetio još naprednjački prvak i drugi predsednik Srpske kraljevske akademije Čedomilj Mijatović. U jednoj svojoj knjizi objavljenoj 1908. na engleskom jeziku, on primećuje da Srbi crkvu doživljavaju više kao političku instituciju, koja je na neki mistički način povezana sa postojanjem nacije, nego kao duhovnu ustanovu. Dakle, nije to nešto novo, to se sve vreme provlači kao nit, a mešanje države u crkvene poslove je i imalo upravo taj cilj, da od crkve napravi propagandno odeljenje države. Naročito su radikali krajem XIX veka insistirali na tome. Pri tome, treba da imamo u vidu da mi imamo ateiste kao predsednike vlada još u XIX veku. Imamo vladara, kralja Milana, koji je bio deklarisan ateista sve do abdikacije. Nakon abdikacije on je otišao u Jerusalem i postao vernik, ali dok je bio vladar, on je bio deklarisan ateista - to opet saznajemo iz beležaka Čedomilja Mijatovića, koji je bio njegov najbliži saradnik. Stojan Novaković ili Stojan Protić, prvi predsednik vlade u Kraljevini SHS, takođe su bili ateisti. Nije sve to došlo 1944, taj rascep između pripadanja crkvi i faktičke vere u Boga postoji već u XIX veku, barem u intelektualnim krugovima. Imate Stojana Novakovića, koji nije verovao u Boga, ali je smatrao da crkva treba da se maksimalno upregne u promociji srpske nacionalne ideje u Makedoniji. U XIX veku već imate sveštenike koji učestvuju u socijalističkoj i anticrkvenoj agitaciji i koji traže da se ukine monaštvo.

Ovde se otvara i pitanje, koje se obično zapostavlja, a to je odnos Srba prema paganizmu. Onih 25 odsto ljudi, koji kažu da veruju u Boga, treba paralelno pitati da li veruju u natprirodne sile. Mislim da biste dobili pristojan procenat pozitivnih odgovora. Još krajem XVIII veka, sa raspadom crkvene hijerarhije, kod nas je došlo do neke vrste regresije na paganizam. To je uočio još i Ranke, ali i danas u nekim krajevima ljudi veruju u vampire, postoji kult Sunca i niz drugih stvari koje su preživle još od srednjeg veka. Sva istraživanja pokazuju da vrlo visok procenat ljudi nije siguran da li veruje ili ne veruje u Boga. Takvih je 1991. bilo 13 odsto. Mislim da i tu treba tražiti one koji veruju u natprirodne pojave, koji čitaju horoskope, slušaju razne magove - videli ste i sami kako je za vreme Miloševića ta vrsta pseudoreligioznosti nimalo slučajno zvanično promovisana preko državnih i paradržavnih kanala, jer se apelovalo na neke očigledne sklonosti našeg stanovništva.

SLOBODAN G.
MARKOVIĆ

Tako u ovom trenutku imamo kompleksnu situaciju u kojoj jedna trećina ljudi veruje u Boga, pri čemu znatan deo njih veruje i u neke paranormalne pojave koje nisu vezane za crkvu; tu je i znatan deo populacije koji ne veruje ni u natprirodne pojave ni u Boga - a sve tri grupacije zajedno, kada ih pitate kažu da pripadaju Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

SVETLANA LUKIĆ:

Pomenuli ste nekoliko puta mešanje države u crkvene poslove. Da li po vašem mišljenju postoji i obrnuti proces, koji bismo zvali klerikalizacijom društva? Posle 2000. sve više se govori o preteranom mešanju crkve u svetovne poslove, od njenog zahteva za povratak monarhije pa nadalje.

SLOBODAN G. MARKOVIĆ:

Crkva je imala određene političke aspiracije i pre II svetskog rata. Crkva je, recimo, bila na čelu događaja 27. marta '41. Ali upravo zbog stalnog jakog mešanja države, mislim da ne možemo govoriti o klerikalizaciji. Doba između dva svetska rata jeste bilo doba konsolidacije crkve i njene pojačane moći, ali zakonski okvir nikada nije dozvolio crkvi da pređe neku, da tako kažem, normalnu meru - osim neposredno pred II svetski rat, tokom sukoba oko Konkordata.

Danas je novo to da crkva sada deluje manje-više samostalno prvi put u svojoj istoriji. Ona je prvo bila državna crkva u Kneževini i

Kraljevini Srbiji, onda jedna od priznatih veroispovesti i faktički državna crkva između dva svetska rata. U njene poslove se mešala i komunistička država, iako je zvanično bila proklamovana sekularna država, ali se mešala kroz razne policijske i druge metode. Ali šta imamo prvi put od kasnih '80-ih? Imamo pojavu da crkva počinje da deluje samostalno i da se pojavljuje u širem polju građanskog društva težeći da postigne što veći uticaj.

Danas možemo da govorimo o pojačanom uticaju crkve, ali ne o klerikalizaciji u pravom smislu te reči - zato što je procenat vernika takav kakav jeste. Jer za crkvu nije ključno da učestvuje na nekoj nacionalnoj proslavi ili istakne neki svoj stav. Sve hrišćanske crkve pre svega žele da imaju što jači uticaj u domenu porodice, u domenu porodičnog prava, da imaju nadležnost pri sklapanju i razvodu braka. Ako se sklapa samo crkveni brak, onda je samo crkva ta koja taj brak može da razvede. Crkva želi da se pita i kada je u pitanju abortus i niz sličnih stvari. A nema se utisak da je na bilo kojem od ovih polja crkva uspela nešto bitnije da uradi. Njen najveći uspeh je uvođenje veronauke kao opcionog predmeta.

Kada je u pitanju povratak crkvene imovine, paradoks je da je imovina vraćena SPC u Mađarskoj ili Hrvatskoj, ali ne i u Srbiji. HDZ je veći dobrotvor Srpske pravoslavne crkve nego srpska država. Naravno da crkvi ne može da se vrati imovina ako se ne vrati i svima ostalima. Ili će se vratiti svima ili neće nikome, to je logično. U vreme Miloševića je čak usvojen jedan poseban zakon, koji je vraćao imovinu samo SPC, pa je Milošević odbio da ga potpiše. Znači, ni na tom polju crkva nije uspela da postigne uspeh. Ona prosto nema materijalne uslove. Atinska arhiepiskopija ili Kiparska arhiepiskopija vlasnici su takvih materijalnih dobara, da ne predstavljaju samo duhovnu silu, one i u najobičnijem, materijalnom smislu predstavljaju snagu sa kojom država mora da računa. Katolička crkva u nekim državama ima lance supermarketa i svoje banke. To ipak nije slučaj kada je u pitanju SPC, ona nije neki veliki ekonomski faktor.

Snagu SPC umanjuje i premali broj vernika. Pazite, i od tih 25 odsto vernika koje smo pomenuli, 8,5 odsto su oni koji prihvataju sva učenja crkve, znači idu u crkvu, daju priloge i tako dalje. Sve to čini da klerikalizacija u ovom trenutku nije preterano moguća. Uticaj crkve jeste pojačan i samoj crkvi je verovatno neobičan položaj potpune razdvojenosti od države, ali to nije klerikalizacija.

To ne znači da crkva nije napravila ogromne greške tokom '90-ih. Mislim, pre svega, da je trebalo da se na jedan još jasniji način distancira od zločina, koji su počinjeni u ime srpskog naroda. Jeste to patrijarh radio, ali da su i episkopi to radili, to bi imalo mnogo veći uticaj. Narod zna, pre svega, svog sveštenika, a on neposredno odgovara episkopu. I druga stvar. Mislim da je crkva napravila veliku grešku koketirajući jedno vreme sa režimom Slobodana Miloševića, nezavisno od toga što je bila u prvim redovima kada se taj režim obarao, od studentskog protesta, pa se tako na neki način, na kraju, rehabilitovala. Naravno, to je greška koju je napravila i većina srpskih intelektualaca, ali eto, to su dve stvari u kojima se crkva umešala u državne poslove i u kojima ni u kom slučaju nije odigrala pozitivnu ulogu.

SLOBODAN G.
MARKOVIĆ

SVETLANA LUKIĆ:

Kako vi razumete pojavu da svi političari, do poslednjeg socijaliste i radikala, ide u crkvu, i da se svi utrkuju ko će pre biti viđen sa nekim vladikom?

SLOBODAN G. MARKOVIĆ:

Prvo, 98 odsto Srba smatra da pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi. I još jedna vrlo bitna stvar - jedino Crkva deluje u takozvanim svim srpskim zemljama. To je jedina srpska institucija koja postoji i u Srbiji, i na Kosovu, i u Crnoj Gori, i u Bosni, i u Hrvatskoj. To je jedina institucija koja simbolizuje nacionalno jedinstvo. Dakle, svaki političar se nada da će ta simbolika preći na njega, a pošto su naši građani, kao što pokazuju sva istraživanja, dominantno konzervativni, taj apel na njih očigledno ostavlja veliki utisak. Činjenica da 98 odsto ljudi načelno kaže da pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi znači to da vi ne možete da izgubite nijedan glas ako joj se približite. Šta god drugo da uradite, recimo, da kažete da se zalažete za zaštitu životinja, jedan deo glasova ćete sigurno izgubiti. Međutim, kada kažete da se zalažete za crkvu, tu ste sigurni da nećete izgubiti glasove, a neke ćete i dobiti. Znači, razlozi su u najvećem broju slučajeva čisto politikantske prirode. Vidimo da je to utrkivanje univerzalno, ono nije prisutno samo kod stranaka bivšeg, nego možda i u većoj meri kod stranaka sadašnjih režima. Tokom '90-ih smo bili svedoci neke vrste kurtoaznih odnosa između crkve i vlasti, a sada tu vidite i neke dublje odnose. Jednostavno, crkva je zgodno propagandno sredstvo. Ne

vidim nikakav drugi razlog da se to čini, a mislim da niko to ne čini iz duboko verskih razloga.

SVETLANA LUKIĆ:

Kako vi razumete govor Amfilohija Radovića nad odrom Zorana Đinđića, i uopšte odnos SPC prema njegovoj vladi i sada prema vladi Vojislava Koštunice?

SLOBODAN G. MARKOVIĆ:

S jedne strane, Zoran Đinđić je učinio najveću stvar za crkvu od dolaska komunističke vlasti do danas, a to je uvođenje opcionog izučavanja veronauke u osnovne i srednje škole. Isto tako, ako se sećate, on je bio dosta aktivan u prikupljanju sredstava za Hram Svetog Save, mada je bio, naravno, deklarisan ateista. Bilo mi je čudno da je organizovano crkveno opelo imajući u vidu da se on izjasnio kao ateista u leksikonu *Ko je ko u Srbiji* iz 1991. Opelom je, u stvari, pokazana državotvorna uloge crkve, da ona kao nacionalni simbol mora tu da se pojavi. A taj govor je višeznačan. On je dao i određene pohvale Đinđiću, ali bio je preterano ispolitizovan, mislim da nije bio potreban i, prosto, moja osećanja u vezi s tim su pomešana. Mislim da je prisustvo stranih državnika motivisalo mitropolita Amfilohija da održi govor koji ima preterano politički, da ne kažem politikantski prizvuk. On je, u stvari, iskazao jednu vrstu ogorčenja crkve prema svemu onome što se dešavalo '90-ih, a što je crkva doživela kao progone srpskog naroda. To je u suštini bila glavna tema tog govora, mada je negde u pozadini iz svega toga proizlazilo da je Zoran Đinđić na neki način bio saradnik u svemu tome. To nigde nije eksplicitno rečeno, ali je negde u pozadini provejavalo.

SVETLANA LUKIĆ:

Ako je crkva znala da je Đinđić ateista i da joj pomaže iz pragmatiskih razloga, da li joj je Koštuničina vlada, koja na čelu ima vernika, bliža?

SLOBODAN G. MARKOVIĆ:

To zaista jeste tako. Vojislav Koštunica je prvi deklarisan vernik posle ne znam koliko godina, koji je na čelu vlade. Čini se da i Boris Tadić pokušava da se predstavi na sličan način, tako da to jeste novina. Vezanost crkve za Vojislava Koštunicu iskazala se u pozivanju da se izađe na izbore, naročito u drugi krug, dok je po-

stojao cenzus. Tu se pokazala nesumnjiva privrženost crkve Vojslavu Koštunici, ali ne treba misliti da će se crkva vezati isključivo za njega. Srpska pravoslavna crkva je institucija koja postoji 800 godina, ona će nastojati da sa svima održi korektne odnose i prihvatice bilo kog predsednika ili premijera, koji joj bude pružio ruku. Ako nešto pokazuje iskustvo crkve iz prethodnih 800 godina, to je da je ona u stanju da saraduje sa krajnje različitim svetovnim vlastima. Vidite da ona sada sa predsednikom Tadićem saraduje jednako srdačno kao i sa premijerom Koštunicom.

SLOBODAN G.
MARKOVIĆ

KOLAPS ISTORIJE

Nikola Samardžić

Ne mogu da se setim nijednog vladike koji se služi savremenim književnim jezikom, a to je danas beogradski jezik i stil. Oni se služe jednim govorom koji nije samo govor iz prošlosti, nego i iz duboke provincije, koji nije u stanju da razume ni sopstvenu prestonicu, a naročito ne svet oko sebe.

Prve demonstracije posle Titove smrti u Srbiji bile su sahrana Aleksandra Rankovića 1983. Taj događaj predskazao je ne samo opstanak totalitarizma i jednog okrutnog doživljaja istorije, nego i da je simbioza učenja kao što su pravoslavlje i komunizam, i komunizam i nacionalizam, u svakom smislu moguća.

Hijerarhija Miloševićevog režima, gde je na vrhu bila njegova partijska, vojna, policijska i kriminalna nomenklatura, a na dnu oni koji su čekali u redu ispred novokomponovanih banaka i kamiona sa hlebom - crkvu je pogrešno podsećala na simfoniju države i crkve.

Govor Amfilohija Radovića na odru Zorana Đinđića podseća na ponašanje Peke Dapčevića i njegovih partizana kad su ušli u Beograd '44. I umesto da ga beogradska opština protera i proglasi nepoželjnim, on se pominje kao kandidat za patrijarha.

SVETLANA LUKIĆ:

Gospodine Samardžiću, već je poslovična teza da je Srpska pravoslavna crkva u velikoj meri anahrona. Koje su tačke u kojima vi to najviše prepoznajete?

NIKOLA SAMARDŽIĆ:

To je inače jedna od karakteristika srpskog društva, da se njegovi segmenti kreću različitom brzinom kroz istoriju. To je tipično i za crkvu. Pojedini njeni slojevi drugačije se odnose prema istorijskom toku i istorijskom vremenu. S druge strane, crkva je hijerarhijska ustanova, koja podrazumeva jedno unutrašnje stanje reda i poslušnosti. U takvoj svetlosti, ona se mora posmatrati kao jedinstveno telo. Ukratko i pojednostavljeno, crkva nije razumela ili nije želela da prihvati poslednja dva veka istorije koja su protekla u složenim procesima, od sedamnaestovekovnog racionalizma do prosvetiteljstva, preko nacionalnih i liberalnih pokreta XIX veka, do čitavog jednog haosa koji je u istoriji proizvelo XX stoleće. Crkva se zaustavila na predmodernom i predracionalnom razdoblju ne želeći suviše da prihvata one poruke savremene istorije, pa i savremene nacionalne istorije, koje nisu odgovarale njenim unutrašnjim shvatanjima i interesima.

NIKOLA
SAMARDŽIĆ

Pre svega bih ukazao pažnju na neprihvatanje srpskog književnog jezika. Crkva nije do kraja usvojila Vukovu reformu, niti narodni jezik kao književni jezik, a pogotovo ne beogradski izraz i beogradski stil koji je od preloma iz XIX u XX stoleće postao književni jezik, kao što su beogradski govor i beogradsko ophođenje u svakodnevnom životu, u literaturi i u nauci postali jedan ideal, kojem su težile sve napredne struje u srpskom društvu. U liturgiji, u bogoslužjenju, u crkvi se služi jednim, i vernicima, a pretpostavljam i delu same crkvene strukture anahronim, smešnim, nerazumljivim jezikom, to je crkveno-slovenski koji najviše podseća na ruski. On je možda prihvatljiviji u bogoslužjenju zato što je mekši, njime se lakše i lepše peva, međutim tu nedostaje bilo kakva komunikacija s vernicima, koji u većini verovatno ne razumeju taj jezik. Nezamislivo je da se, recimo, u Italiji kardinali obraćaju vernicima i javnosti na dijalektu. Kod nas je upravo suprotno. Ne mogu da se setim nijednog vladike, a to je slučaj i s patrijarhom, koji se služi dobrim, savremenim, standardizovanim književnim jezikom. To je danas beogradski jezik i stil. Oni se služe jednim govorom koji nije samo govor iz prošlosti, nego i iz du-

boke provincije, koji nije u stanju da razume ni sopstvenu prestonicu, a naročito ne svet oko sebe.

Crkva nije prihvatila ni gregorijanski kalendar koji je uveden u hrišćanskom svetu krajem XVI veka 1582, držeći se julijanskog koji navodno odgovara rasporedu tradicionalnih crkvenih praznika, koji su u suštini paganskog porekla. Održanje paganskih obreda, verovanja i rituala u svakodnevnom životu takođe je predmet manipulacije koja nije dopustila prodor hristijanizacije u dublje slojeve vernika, i koja bi trebalo da ih drži u stanju poštovanja, navodno, tradicije, a u stvari jednog prostačkog folklor. Tradicija je skup verovanja, običaja i mišljenja, koji su podložni preispitivanju u svim naprednim i civilizovanim društvima. To nije korpus zauvek okamenjen, koji je sposoban da služi generacijama. Potrebno je da se i on reformiše i obnavlja. Isto važi i za pitanje kalendara, gde se crkva trudi da izmakne tekućim istorijskim procesima ili da za njima dovoljno kasni.

Rimokatolička crkva je upravo uspevala u svemu tome, mada kod nas postoji drugačije mišljenje. Rimokatolička crkva je, naročito u šezdesetim, od Drugog koncila, krenula da prihvata moderne ideje i da učenje i ponašanje prilagođava savremenim potrebama. Otud nije slučajno da je rimokatolička crkva učestvovala u radničkim i oslobodilačkim pokretima u Poljskoj tokom osamdesetih, da se i pre Frankove smrti, a naročito posle njegovog odlaska 1975, stavila na stranu onih koji su želeli da izvedu mirnu i dubinsku demokratsku transformaciju španskog društva, i, konačno, učestvovala je u oslobodilačkim pokretima u Latinskoj Americi, gde je branila prava progonjenih, siromašnih, pa čak i nacionalne identitete državnih tvorevina, koje su tokom XIX i XX veka nastale na latinoameričkom tlu.

SVETLANA LUKIĆ:

Maločas ste rekli da je poljska crkva učestvovala u obaranju komunizma u Poljskoj i bila jedan od simbola opozicionog delovanja sve vreme dok je postojao komunistički sistem u toj zemlji. Kako se Srpska pravoslavna crkva držala za vreme komunizma i koliko je učestvovala u njegovom obaranju?

NIKOLA SAMARDŽIĆ:

Srpska pravoslavna crkva bila je jedan od pokretača demokratizacije i rušenja komunističkog poretka, naročito posle Titove smrti

početkom osamdesetih. Tada se pojavila jedna nova generacija naprednih i obrazovanih bogoslova. Ili se to tako onda činilo. Patrijarh German je bio vrlo sposoban, gospodstven čovek, koji je u nizu godina uspevao da održi jednu potrebnu ravnotežu između države, crkve i vernika. Međutim, čitava naša istorija tokom osamdesetih je kolabirala, a sa njom i dominantna ideologija i, ako hoćete, samo ljudsko ponašanje, pa se to dogodilo i sa SPC.

NIKOLA
SAMARDŽIĆ

Odnos Srpske pravoslavne crkve i komunizma je vrlo zanimljiv. Tu nije moguće dati jednostavno objašnjenje. Verovatno će biti potrebne godine istraživanja da se ustanovi bogatstvo tih odnosa i da se oni opišu u svetlosti čitave istorijske sudbine srpskog društva koje se počelo vezivati za ruski mit još negde sredinom XVIII veka, reminiscencijama na Petra Velikog kao osnivača moderne ruske države, da bi se došlo do onog razdoblja kad se srpsko društvo ponovo počelo vezivati za Sovjetski Savez i za njegove ostatke, kao za neku vrstu saveznika protiv neprijateljskog zapadnog sveta. Odnos Srbije, srpskog društva i srpske nacije prema Rusiji veoma je složen. On se ne može posmatrati isključivo u svetlosti zajedničke pravoslavne, pa ni zajedničke komunističke istorije.

U svakom slučaju, recimo, Titov obračun sa Informbirovcima, otvaranje prvog posleratnog koncentracionog logora u Jugoslaviji bilo je upozorenje na opasnost koja pretila ne samo Srbiji, nego i čitavoj Jugoslaviji od sovjetskih uticaja i sovjetske tiranije. S druge strane, ideološki i politički obračuni sa onima koji su podržavali sovjetske uticaje bio je više nego okrutan i svakako da se takav postupak Titovih vlasti prema dotadašnjim saborcima i istomišljenicima odrazio u docnijim obnovama autoritarnih i totalitarnih ideologija u samom srpskom društvu. Prve javne demonstracije posle Titove smrti u Srbiji, ako se isključi pobuna kosovskih Albanaca 1981. koja je surovo ugušena - oni su imali pravo na takve proteste - bila je sahrana Aleksandra Rankovića 1983. Taj događaj predskazao je ne samo opstanak totalitarizma i jednog okrutnog doživljaja istorije, nego i da se na ideologijama koje bi trebalo da su umrtnjene mogu izgrađivati potpuno nove, i da je simbioza učenja kao što su pravoslavlje i komunizam, i komunizam i nacionalizam, u svakom smislu moguća.

U opštem sunovratu i kolapsu naše istorije u drugoj polovini osamdesetih i tokom devedesetih tako nešto se u svakom smislu dogodilo.

Nije nimalo čudno što je na kraju Srpska pravoslavna crkva izostala iz procesa rušenja komunizma ili pokušaja njegovog uništenja, budući da je i posle 5. oktobra opstala čitava nasleđena nomenklatura koja je prihvatila šovinističke i klerikalne ideje rođene u Miloševićевой epohi. Ta nomenklatura funkcioniše i kad je sa one strane zakona, pa i kad je sa one strane slobode, mislim na pritvorenike u haškom Tribunalu i one koje je taj sud pustio da se privremeno vrate kućama.

SVETLANA LUKIĆ:

Kakav je onda bio odnos SPC, imajući na umu ponašanje određenih vladika, prema režimu Slobodana Miloševića? Kako su oni doživljavali Miloševića i zbog čega su ga napustili?

NIKOLA SAMARDŽIĆ:

Odnos Srpske pravoslavne crkve prema Miloševiću je takođe veoma složen i ne može se posmatrati u smislu njegovog potpunog prihvatanja, niti potpunog odbacivanja. Mislim da je svaki od crkvenih velikodostojnika njega razumevao na različit način, pogotovo u raznim epohama njegove vladavine. Kao što celina srpskog društva nije razumela šta se događa u tom pokretu koji se okupio oko Miloševića i oko ostataka Komunističke partije, tako verovatno ni crkva nije uspevala da u potpunosti u sebi odvoji koja je to istorijska tradicija koju je potrebno sačuvati u srpskom društvu, a šta su manipulacije i put u autoritarni poredak i u tiraniju. Mislim da je Miloševićev režim, onako kako je sazdan, gde je na vrhu bila njegova partijska, vojna, policijska i kriminalna nomenklatura, dominantna inteligencija i pojedinci iz same crkve, a na dnu oni koji su čekali u redu ispred novokomponovanih banaka, kamiona sa hlebom, da bi povremeno, tobož nešto slaveći, vrištali i skakali po stolovima uz novokomponovanu narodnu muziku – čitava ta hijerarhija crkvu je pogrešno podsećala na vrstu staleškog poretka koji bi odgovarao njenim težnjama.

To je ta jedna izopačena simfonija države i crkve, koju su propovedali patrijarh Pavle i, recimo, Atanasije Jevtić, s tim što su crkva i država dospеле u jedan međuzavisni položaj, koji je iracionalan i poguban i po državne i po crkvene interese, budući da je crkva prihvatila državu u njenom kriminalizovanom, izopačenom, antikulturnom obliku koji je izgrađivan u Titovoj, posttitovskoj i u Miloševićевой epohi. I crkva je prihvatila taj model i nastavila je da ga se drži i posle formalnog ili zvaničnog pada komunizma 2000.

SVETLANA LUKIĆ:

Koliko je crkva učestvovala u obaranju režima Miloševića?

NIKOLA SAMARDŽIĆ:

Moje je intimno mišljenje da je Milošević pao zahvaljujući neposrednoj intervenciji zapadnog sveta. I u tome se potpuno slažem sa pripadnicima njegove nomenklature, koji su na to ukazivali posle 5. oktobra 2000. Ako se i sami setite toga događaja, dve trećine Beograđana je toga dana ostalo kod kuće, ručalo, pilo svoje mlako pivo i pravilo se kao da se ništa ne događa; tako je bilo i u najvećem delu Srbije. Puč je izveden zahvaljujući i utisku u krugovima samog režima da je Miloševićev poredak, naročito posle bombardovanja, postao neodrživ. Ali ne verujem da su postojale dovoljno jake unutrašnje političke i društvene snage koje su bile u stanju da ga zbacе same. I danas je to veoma očigledno i buduća politička istorija Srbije odviјаće se verovatno u sličnim korelacijama.

NIKOLA
SAMARDŽIĆ

Ako se crkva u protestima, ne samo '96. i '97, nego još na Vidovdanskom saboru i 9. marta, pojavljivala kao njihov zaštitnik i kao pristalica zahteva za otvaranje društva, za demokratizaciju, čak i za prestanak međunacionalnih obračuna, to je ono što se događalo javno, to je ono što su pratili mediji, to je ono što su mogli da zaključе demonstranti. Ali ovde se ništa ne odviја jednosmerno, čisto, tako da je za pretpostaviti da su i odnosi crkve i države bili ambivalentni i da se i tu vodila neka vrsta tajne diplomatije, koju je uostalom vodila i sama politička opozicija, koja i zbog toga, iz godine u godinu, nije bila u stanju da ukloni Miloševića ili da pobedi na izborima. I posle 5. oktobra, istinska opozicija Miloševiću i njegovoj istoriji, njegovom sistemu vrednosti, gubi na izborima. Ona je jedna slaba manjina u svim ispitivanjima javnog mnjenja. Verovatno je tome doprineo i taj jedan nedokučiv stav crkve, koji je tipičan za sve crkve, jedna politika koja može da traje stolicima i koja ne mora uvek da bude vidljiva, ali koja ne mora uvek da bude ni korisna, ni za društvo ni za samu crkvu.

SVETLANA LUKIĆ:

Kako mislite da se crkva preko svojih vladika odnosi prema ratnim zločinima?

NIKOLA SAMARDŽIĆ:

Zvaničan odnos Srpske pravoslavne crkve prema ratnim zločinima je stav neprihvatanja i stav osude. S druge strane, crkva je to-

lerisala, ili su neki od velikodostojnika u tome neposredno učestvovali, politiku ratne agresije i opštu degradaciju i kriminalizaciju društva. Crkva se nikad nije javno ogradila od zbira događaja u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, niti je ikad ponudila njihovo verodostojno tumačenje svojim vernicima i onima koji su slušali njene poruke. U tom smislu je ona, makar naizgled, ostala nedorečena.

S druge strane, odigrao se niz incidenata u kojima su se crkva u celini ili njeni pojedini predstavnici, nekad i sam patrijarh, veoma blagonaklono ophodili prema ratnim zločincima, kriminalcima, pojedincima iz Miloševićeve nomenklature, sve do rituala osvećivanja ustanova koje su ostale kriminalizovane, kao što su opštine ili policijske stanice.

Crkva se nikad nije pobunila što najveći zlikovci nose krstove oko vrata ili na retrovizorima. To su pojave koje bi trebalo da su u potpunosti neprihvatljive i jedna civilizovana crkva, koja misli o dobru svojih vernika, o dobru dece, o građanskom redu i miru ako hoćete, o svemu tome bi trebalo da povede više računa. Tim pre što je Srpskoj pravoslavnoj crkvi veoma stalo da utiče na državnu politiku, na kulturu, na obrazovanje, stalo joj je da se pojavljuje u medijima, ali ja ne vidim da ona svaku od tih prilika koristi kako bi ukazala na opšti trulež, koji obuhvata čitavo društveno tkivo.

SVETLANA VUKOVIĆ:

Već smo razgovarali o poznatom stavu da ne može biti Srbin onaj koji nije pravoslavan. Za vreme rata u Bosni, patrijarh je pisao Kingtonu i apelovao da se spasavaju Srbi iz Sarajeva objašnjavajući kako je Srbima u Sarajevu jako teško. Nije mi jasno to potpuno suženje svesti na srpski, pravoslavni korpus, dok je opsada Sarajeva u toku.

NIKOLA SAMARDŽIĆ:

Zvanična crkva ne razume celinu srpske istorije, ona tu istoriju ne poznaje, a njene određene segmente namerno odbacuje. Ako je smisao nekog savremenog nacionalizma internacionalni prestiž zajednice, koji može da bude kulturni, obrazovni, sportski, medijski, kako god hoćete, odnos Srpske pravoslavne crkve ukazuje na činjenicu da je ona zastala na predracionalnom, predmodernom stadijumu istorije. Poistovećivanje srpske nacije s pravoslavnom veroispovešću i s tradicionalnim verovanjima, praznoverjem i predmodernom mitologijom uticalo je na osipanje same srpske

nacije. Drugim rečima, od srpske nacije su otpali, i zbog takvog stava crkve, svi oni koji nisu pravoslavni, i svi oni koji su ateisti, ali i oni koji nisu spremni da prihvate predmodernu definiciju nacije, i srpske i jugoslovenske.

Ujedinjenje Jugoslavije i insistiranje na zajedničkom životu južnih Slovena bio je projekat srpskih naučnika i njihovih istomišljenika na hrvatskoj, slovenačkoj i muslimanskoj strani. To je bio jedan dubok, složen proces koji crkva nije razumela. Poslednje dve i po decenije nisu bile u stanju da ponude tumačenja jugoslovenstva kao procesa potiranja međusobnih razlika i stvaranja novog kolektivnog identiteta, koji je u stanju da pruži više od svojih pojedinih segmenata. Sve je to dovelo ne samo do krvavog kraja Jugoslavije, nego do jednog kulturnog i, ako hoćete, nacionalnog kolapsa svih njenih udeonih jedinica. Ukratko, niko nije razumeo onaj stari, pradžavni Skerlićev predlog da se Srbi odreknu ćirilice, koja je neupotrebljiva u internacionalnom ophođenju, a da se Hrvati odreknu ijekavice koja je manje racionalna, jer zauzima više prostora. Nije se išlo za zajedničkim imeniteljima, koji će dovesti do stvaranja jedne nove nacije koja će uspešno funkcionisati u novom evropskom sistemu, koji inače ruši granice. I u tom smislu su nacionalni obračuni prethodne decenije bili besmisleni.

NIKOLA
SAMARDŽIĆ

Poslednjih godina je primetno da odnos Srpske pravoslavne crkve prema ostatku hrišćanskog sveta postaje sve više sektaški, što će reći da izolacionizam crkvene i državne politike vodi ka samozavaravanju, samozavaravanju i traganju za tobožnjim pradžavnim korenima, za tradicijom i oživljavanjem istorije. Ti pokušaji su nasilni i veštački. To je očigledno i u novim ritualima, u bogoslužju i svemu što je vezano za crkvene praznike, mislim na proskinezu - padanje ničice, na zabrađivanje žena, jednosmerno, pokorno, ponizno držanje koje ne odgovara savremenim idejama o jednakosti i toleranciji. Mislim na oživljavanje paganskih rituala prilikom krštenja, venčanja, sahrana, ali verovatno i tokom bogoslužjenja, obožavanje ikona, koje takođe podseća na jedno azijsko poreklo verskih rituala, koje je možda i antihrišćansko. Sve to ukazuje na nespremnost Srpske pravoslavne crkve da otvoreno saobraća sa sebi bliskim verskim zajednicama.

Naravno, odnos samog patrijarha i pojedinih vladika nije istovetan. Postoje pojedinci u Srpskoj pravoslavnoj crkvi koji su ekumenistički raspoloženi, ali je ipak gotovo čitav crkveni vrh istovremeno vezan i za Miloševićevu nomenklaturu, koja ih je verovatno

ucenjivala zbog njihovih poruka, veza ili načina života u proteklom periodu. Tu se došlo do jednog nerazmrsivog klupka, koje nije zahvalno raspredati.

Jedno od obeležja moralne krize crkvenog vrha je verovatno izgradnja hrama svetog Save na Vračaru. Osim činjenice da je u pitanju arhitektonsko ruglo, naročito konak koji je i arhitektonski i urbanistički neprihvatljiv, ako se o samoj crkvi može i raspravljati, crkva je dovršena u najsiriomašnjim i najtragičnijim godinama naše istorije od II svetskog rata. Crkva je izgrađena preko puta Onkološke klinike, koja je u ruševnom stanju, gde se leče najteži bolesnici, iz koje većina ne izlazi uspravno. Ta crkva je izgrađena ispred Dečije klinike koja je najtužnije mesto na svetu, koja je u još gorem stanju, i nekako volšebno ne uspeva da se oporavi uprkos tolikim donacijama. U pitanju je, ako ništa drugo, nedostatak hrišćanskog milosrđa da se te dve bolnice izgrade od mermera, da u njima postoje najsavremeniji aparati. I svako ko bude ušao u tu crkvu nosiće izvesnu moralnu krivicu, naročito ako bude uputio pogled na drugu stranu, gde umiru najteži bolesnici, gde se leče i gde umiru deca.

Još jedan od simptoma te krize je naravno odnos vrha Srpske pravoslavne crkve prema jednome od njenih najvećih dobrotvora i ktitora, onoga koji je doprineo njenom novom usponu, a to je bio pokojni premijer Zoran Đinđić. Govor Amfilohija Radovića na njegovom odru podseća na ponašanje Peke Dapčevića i njegovih partizana kad su ušli u Beograd 1944. godine. Nije čudo da su istog ili sličnog porekla, i porodično, oni su taj isti svet. Naravno, Beograd je po običaju, kao i '44. i '45. odgovorio mlitavo, mlohavo, i umesto da ga beogradska opština protera, proglasi nepoželjnim, on se danas pominje kao kandidat za patrijarha.

SVETLANA LUKIĆ:

Kako vi objašnjavate taj njegov govor? Za vreme mandata Zorana Đinđića veronauka se vratila u škole, nastavljeno je sa izgradnjom Hrama svetog Save. Šta je to što je toliko uvredilo mitropolita ili crkvu kad je Zoran Đinđić u pitanju?

NIKOLA SAMARDŽIĆ:

Mislim da je Amfilohiju bilo jasno, on je veoma pronicljiv, pame-tan čovek, da Zoran Đinđić ponovo uzdiže crkvu iz političkih, pragmatičnih razloga. Nesreća Zorana Đinđića bila je ta da nije

razumeo onu poruku Ive Andrića u pripoveci “Trup”, koja glasi da se čovek mora uvek ponašati dosledno sledeći svoje osnovne instinkte i svoje suštinske ideje, i tu ne sme popuštati. Da lider sme biti dosledan samo u zlu. On je, nažalost, pravio one kompromise koji su doveli do njegovog ubistva i koji su na kraju uzneli na vrh političke scene one koji su verovatno iza tog ubistva stajali ili ga naručili ili mu se obradovali.

NIKOLA
SAMARDŽIĆ

Srpska pravoslavna crkva je danas očigledno uverena da će uspeti da stekne jedno istorijsko, u stvari, mitološko mesto, koje nikad nije imala u svojoj istoriji. Tamo će ona da se isprepliće u simfoniji sa državom, sa vojskom i sa društvom, stvoriće se jedan staleški, hijerarhijski poredak nadređenosti, podređenosti i apsolutne poslušnosti i u tom smislu će se izjednačiti država, crkva, društvo i nacija. Istorijsko iskustvo, nažalost, ukazuje upravo na suprotno, da su sekularna društva kao što su američko, francusko, švedsko, pa i italijansko, u svakom smislu religioznija i prijemčivija za osnovne hrišćanske poruke i da u većoj meri žive na osnovu hrišćanskih načela, u svakodnevnom životu, u verskim ritualima i u samom državnom uređenju.

Simfonija države i crkve je jedna mistična ideja, koja se zasniva na nerazumevanju istorije, savremenih društava i uloge crkve, koja bi trebalo da sama otvara škole, raspolaže svojom imovinom, da svojim ponašanjem utiče na izgradnju moralnih kodeksa i religioznih osećanja, da bude prodornija, umesto nametljiva, da ne smeta onima koji ne prihvataju njene ideje i da ne isteruje one koji su doprineli njenoj emancipaciji u poslednjih četvrt veka. Verovatno i tu dolazi do nekog dvosmernog kretanja, da crkvu napuštaju i od nje se otuđuju mnogi koji su joj doskora bili privrženi, koji ne prihvataju njen novi, novokomponovani fundamentalizam, koji ne prihvataju da Srbija bude neka vrsta talibanskog zaptora, koji misle da Srbija ne sme podsećati na orijentalne, islamiističke despotije. S druge strane, crkva postaje utočište onih koji ga ne mogu pronaći na drugoj strani i onih koji otpadaju od pravde i zakona smatrajući da će pravdu i zakon izbeći vezavši se za mitsko telo nacije.

MIT O NIKOLAJU

Jovan Bajford

111
50

Pesnik i mučenik

Rehabilitacija Nikolaja Velimirovića počela je sredinom '80-ih godina. Centar događanja bila je Šabačko-valjevska eparhija, u kojoj je u to vreme vladika bio Jovan Velimirović, Nikolajev sinovac, koji je sa Nikolajem proveo mnoge godine pre II svetskog rata. Vladika Jovan je sa svojim đakonom Ljubomirom Rankovićem u Valjevu osnovao časopis *Glas crkve* u kome su objavljivali Velimirovićeve tekstove, kao i hvalospeve vladici Nikolaju iz pera, recimo, Atanasije Jevtića i Amfilohija Radovića. U *Glasu crkve* Nikolaj je predstavljan kao najveći srpski filozof, neprevaziđeni srpski pesnik, najznačajniji svetitelj posle svetog Save i tako dalje. Kasnih '80-ih, *Glas crkve* postao je prva izdavačka kuća u Srbiji koja je počela da objavljuje Velimirovićeve dela.

JOVAN
BAJFORD

Pored izdavačke delatnosti, Velimirovićeви sledbenici u Šabačko-valjevskoj eparhiji organizovali su redovne komemorativne svečanosti posvećene vladici Nikolaju. Osim sveštenstva Šabačko-valjevske eparhije, u ovim događajima, koji su najčešće organizovani u martu mesecu (na godišnjicu Nikolajevе smrti, 18. marta), učestvovali su relativno mladi i ambiciozni monasi Atanasije Jevtić, Amfilohije Radović i Artemije Radosavljević, kao i pripadnici tadašnje srpske nacionalističke elite, poput Vuka Draškovića, Matije Bečkovića, Milana Komnenića i drugih.

U martu 1987. Nikolaj je na jednoj takvoj komemorativnoj svečanosti, na kojoj je činodejstvovao vladika Amfilohije, neformalno kanonizovan. Dve godine kasnije, osveštana je kapela posvećena Nikolaju u njegovom rodnom Leliću. Međutim, najmasovniji, najpoznatiji i najznačajniji događaj iz tog vremena bio je povratak Nikolajevih moštiju iz SAD, organizovan u maju 1991.

Još jedan važan momenat u toj ranoj fazi rehabilitacije jeste objavljivanje prve afirmativne biografije Nikolaja Velimirovića, koju je napisao Artemije Radosavljević. Prvo izdanje biografije, koja je 1986. objavljena pod naslovom *Novi Zlatousti* bila je privatno izdanje Atanasije Jevtića. Od tada je ova knjiga doživela tri ili četiri različita izdanja. Zvanična hagiografija Nikolaja Velimirovića, koju je objavio SPC povodom Nikolajevе kanonizacije 2003. bazirana je na knjizi vladike Artemija, što samo po sebi ukazuje na kulturni status ove knjige u crkvenim krugovima.

Navedene komemorativne i izdavačke delatnosti u Šabačko-valjevskoj eparhiji bile se motivisane željom da se Nikolaj, nakon če-

trdeset godina marginalizacije vrati u kolektivno sećanje srpskog naroda. Časopis *Glas crkve* je 1987. u jednom uvodniku, kao jedan od svojih osnovnih ciljeva naveo okončanje 'višestruko štetne' kampanje protiv Nikolaja. Urednici su želeli da pisanjem o Nikolaju 'daju svoj doprinos objektivnom osvetljavanju Vladičine ličnosti' i odupru se 'mračnim silama današnjice' kojima 'smeta Vladičino prisustvo u srpskom narodu te nastoje da ga proteraju iz svesti i pamćenja savremenika'. U 'mračne sile' ubrojani su 'lakeji', 'piskarala', 'bezimni epigoni' koji 'svojim pamfletima iz kojih bazdi otužni miris masonsko-vatikansko-kominternovske truleži truju lažima narodnu svest'.

Velimirovićevi sledbenici u crkvi su Nikolajevu rehabilitaciju videli kao deo šireg projekta produhovljenja i evangelizacije srpskog društva. Najglasniji i najuticajniji pobornici Nikolajevog dela bili su 'justinovci' Amfilohije Radović, Artemije Radosavljević i Atanasije Jevtić, koji su ujedno bili i glavni predstavnici nacionalističke struje u SPC. Kod njih se ljubav prema Nikolaju stopila sa širim klero-nacionalističkim političkim projektom hristijanizacije i ponovne nacionalizacije Srbije. Nikolajev povratak u crkveni društveni život u Srbiji za njih je predstavljao potvrdu da je komunizmu konačno došao kraj i da se ponovo rađa hrišćanska Srbija.

Povratak Velimirovićevih moštiju u Srbiju 1991. planiran je i pripreman dve godine. Miloševićev režim, odnosno rukovodstvo Srbije, odobrilo je ovaj čin. Jedini uslov bio je da se ne organizuje miting u Beogradu. U to vreme najveći broj sledbenika Nikolaja Velimirovića bio je iz krugova bliskih SPO-u, pa je režim verovatno nastojao da izbegne masovnije okupljanje na ulicama glavnog grada, koje bi se moglo pretvoriti u miting opozicije. Stoga je centralna ceremonija premeštena u Lelić, gde je došlo oko 30.000 ljudi. Interesantno je da su se na skupu u Leliću, osim uobičajenog sastava iz SPO-a, Udruženja književnika i Akademije, našli i Radovan Karadžić, Vojislav Šešelj - ali i predstavnici vlasti. Tamo su bili tadašnji premijer Dragutin Zelenović, ministar odbrane admiral Miodrag Jokić, ministar kulture Radomir Šaranović i ministar vera Dragan Dragojlović. Čak je i RTV Srbije u svom Dnevniku komentarisala ovaj događaj, a prikazana je i specijalna emisija u kojoj su čitani delovi iz Nikolajevih dela.

Zanimljivo je da se manifestacija u Leliću odigrala nepuna dva meseca posle devetomartovskih događaja. Znači, na jednom mestu našli su se i predstavnici opozicije i predstavnici vlasti, koji

su, eto, zajedno obeležavali i proslavljali Velimirovićev ponovni dolazak u Srbiju.

Kampanja za rehabilitaciju Nikolaja Velimirovića išla je ruku podruku sa svim ostalim što se događalo u Srbiji u to vreme. Predstave Nikolaja Velimirovića u komemorativnom diskursu sadržavale su u sebi sve motive i stereotipe srpskog nacionalizma iz tog vremena. U vreme kada je ideja o srpskom mučeništvu na Kosovu, u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kako u prošlosti tako i danas, bila glavna preokupacija srpskih nacionalista u crkvi, a i izvan nje, Nikolaj je takođe predstavlján kao mučenik. Jedan uvodnik u *Glasu crkve*, objavljen 1987, okarakterisao je Nikolaja i svetog Savu kao “simbole srpskog martirijuma”. O Nikolaju su u crkvenoj štampi i na komemorativnim ceremonijama govorili kao o ‘mučeniku’, ‘stradalniku’ itd. Kad su u maju 1991. prenesene mošti Nikolaja Velimirovića u Srbiju, Atanasije Jevtić je vladici poželeo dobrodošlicu kao srpskom mučeniku koji se vratio među svoj ‘mučenički narod’. Amfilohije Radović je istom prilikom rekao da je Nikolajeva stradalnička sudbina ujedno i sudbina srpskog naroda. Dakle rehabilitacija Nikolaja Velimirovića ne može se posmatrati i razumeti van šireg konteksta porasta srpskog nacionalizma krajem ’80-ih i početkom ’90-ih godina.

JOVAN
BAJFORD

U kontekstu konstrukcije Nikolaja kao mučenika, boravak u Dahauu predstavljan je kao gotovo najznačajniji deo vladičine biografije. Na komemoraciji u Leliću 1991, prva stvar koju je Amfilohije Radović rekao o Nikolaju bilo je to da je on ‘prognanik iz svoje zemlje, zatvorenik ljubostinjski, vojlovački, zatvorenik iz Dahaua’. Krajem ’80-ih u Srbiji se obnavljalo dosta crkava, pa je i Nikolaj počeo da se oslikava na freskama. U crkvi Sv. Konstantina i Sv. Jelene na Voždovcu u Beogradu, koju je krajem ’80-ih oslikao Milić od Mačve, Nikolaj Velimirović predstavljen je kao mučenik. On se našao u delu ikonopisa posvećenog mučeništvu srpskog naroda. Velimirović je na fresci oslikan u društvu đakona Avakuma i arhimandrita Pajsija, dva srpska sveštenika koja su početkom 19. veka ubili Turci i koji su kasnije kanonizovani kao mučenici. Oko njih su još i brojni bezimeni stradalnici iz Jasenovca.

I u Americi, u manastiru Nova Gračanica u blizini Čikaga, postoji freska Sveti Novomučenici Jasenovački i Glinski i Sv. Nikolaj u Dahauu, na kojoj se potencira Nikolajevo stradanje. Na fresci je oslikan Nikolaj u Dahauu pod nadzorom naoružanog nemačkog stražara, a oko njega su redovi srpskih seljaka sa oreolima oko

glave, koji predstavljaju jasenovačke žrtve. Na istoj fresci u uglu je oslikan i Draža Mihailović, doduše bez oreola.

Potenciranje Nikolajevog stradanja u Dahauu jedna je od najrasprostranjenijih strategija koju Nikolajevi sledbenici koriste da svog idola odbrane od optužbi na račun njegovog negativnog stava prema Jevrejima i pozitivnog stava prema Hitleru ili Ljotiću. Što se tiče činjenica vezanih za Nikolajevo zatočeništvo u II svet-skom ratu i njegov boravak u Dahauu, poznato je da su Nikolaj i patrijarh Gavriilo u Dahauu proveli oko dva meseca i to kao počasni zatvorenici - znači u boljim uslovima od običnih logoraša. Oni su u Dahauu nosili mantije i nisu morali da se šišaju i briju. Barake u kojima su bili zatvoreni nisu se zaključavale i na raspolaganju su imali dvorište izdvojeno od glavnog logora. Jeli su istu hranu kao i njihovi čuvari. Ova dva velikodostojnika SPC dovedeni su u Dahau u jesen 1944, kada su se Nemci već povlačili iz Srbije pred naletima Crvene armije. Oni tamo nisu prebačeni zbog svoje anti-fašističke delatnosti, već da bi ih Nemci iskoristili kao zalog u pregovorima sa Ljotićem i Nedićem. Nikolaj i Gavriilo pušteni su u decembru 1944. i poslani u Beč na odmor.

Velimirovićevi sledbenici su od boravka u Dahauu napravili jednu sasvim drugačiju priču. U napisima o Nikolajevom životu neretko se navodi da je on u Dahauu proveo između šest meseci i četiri godine. Čak je i Nikolaj jednom prilikom, u intervjuu nekim američkim novinama 1946. naveo da je u Dahauu proveo dve godine. Sličnu priču je ispričao posle rata i svom prijatelju, biskupu čičesterskom, Džordžu Belu u Engleskoj. Znači, već tada je Nikolaju bilo jasno da mu status žrtve nacizma može biti od koristi. Njegovi sledbenici danas čak insistiraju da je Nikolaj u Dahauu bio mučen. Za to ne postoje nikakvi dokazi. Uvek se navodi ispovest ruskog monaha koji je pripremao Nikolajevo telo za sahranu i koji je na vladičinim nogama primetio nekakve rane. Neki kažu da su to bile rane od prebijanja, drugi kažu da su mu Nemci gasili cigarete o tabane, treći da su ga šibali itd. Sama činjenica da postoji toliko mnogo potpuno različitih verzija, koje se uglavnom sastoje od klišea i kulturnih stereotipa mučenja, ukazuje na to da ovakve priče verovatno odražavaju želje i potrebe Velimirovićevih obožavatelja.

Štaviše, postoje jasni dokazi da je nemačkim vlastima u Srbiji bilo veoma stalo da se Nikolaju i patrijarhu Gavriilu u Nemačkoj ne dogodi ništa loše. Postoji podatak da je jedan nemački oficir, pred njihov polazak za Nemačku, ukazao da bi 'smrt ma kojeg od

njih za vreme njihovog boravka u Nemačkoj imala krajnje štetne posledice i da bi je neprijateljska agitacija na Balkanu i u celom svetu iskoristila protiv Rajha predstavljajući je kao tobožnje gestapovsko ubistvo'. Pre polaska ih je pregledao lekar da proveri da li su dovoljno zdravi da putuju. Znači, njima život nije bio ugrožen. Sigurno im u Dahauu nije bilo prijatno, ali to opet ne znači da su bili žrtve nacističkog mučenja. Time se omalovažava stvarna žrtva miliona logoraša širom Trećeg rajha.

JOVAN
BAJFORD

Dakle, Velimirovićevim biografskim podacima se unutar SPC manipuliše da bi on bio predstavljen kao žrtva nacističkog terora. Time se kritike upućene na Nikolajev račun marginalizuju, negiraju i potiskuju. Jer ako je neko žrtva nacističkog terora, onda on ne može biti saradnik Ljotića, Đujića i ostalih kolaboracionista. Ako je neko bio u koncentracionom logoru, kako može biti antisemita? Ako se o nekome stalno govori kao o stradalniku od nacista, onda se njegove pozitivne ocene Hitlera iz 1935. polako gube iz sećanja.

Ljotić i Hitler

Između Nikolaja Velimirovića i Dimitrija Ljotića postojale su jasne veze, kao i između Ljotićevog Zbora i bogomoljačkog pokreta, koji je funkcionisao pod patronatom Nikolaja Velimirovića. U jesen 1940. Zbor je zabranjen i uhapšeni su mnogi njegovi lideri uključujući i sveštenika Dimitrija Najdanovića, koji je bio Nikolajev đak. Za Ljotićem je raspisana poternica, ali je on bio u bekstvu sve do puča u martu 1941. Nikolaj je krajem 1940. Dragiši Cvetkoviću napisao protestno pismo u kojem je branio Ljotića i Najdanovića. Za Ljotića je rekao da 'su njegova vera u Boga i njegov karakter dovoljna odbrana'. Pet godina kasnije, na Ljotićevoj sahrani u Sloveniji, Nikolaj je održao opelo na kome je za Ljotića rekao da je 'političar sa krstom', 'koji je zašao u krugove svetske politike'. Dimitrije Najdanović u jednom kratkom autobiografskom zapisu navodi da je upravo Nikolaj bio taj koji ga je krajem '30-ih nagovorio da se učlani u Ljotićev Zbor. Zapravo, veliki broj zborša činili su bogomoljci. Najdanović je kasnije postao jedan od glavnih ideologa Zbora. Za vreme II svetskog rata imao je visoku poziciju u ministarstvu prosvete u Nedićevoj vladi. U Smederevskoj Palanci, gde je postojao logor za komunističku omladinu, Najdanović je bio jedan od 'pedagoga'. Zatvorenicima je držao predavanja, između ostalog, o 'jevrejskom pitanju'.

Prijateljstvo između Velimirovića i Ljotića nije bilo jednostrano. U leto 1941, nakon što su Nemci uhapsili Velimirovića, Ljotić je tri puta apelovao da vladiku puste. Zanimljivo je da je Ljotićev glavni argument za puštanje Nikolaja bilo to da je ‘on mnogo puta u svojim govorima pohvalno govorio o delu Vođe i Kancelara g. Hitlera’. U istom pismu Ljotić je spomenuo Nikolajevo delo *Nauka o zakonu* kao knjigu u kojoj on veliča Hitlera i nacizam. Međutim, mnogo je poznatiji Nikolajev govor sa Kolarca iz 1935. godine, kada je on zaista spomenuo Hitlera u pozitivnom kontekstu. Nikolaj je tada rekao:

‘Ipak se mora odati poštovanje sadašnjem nemačkom Vođi, koji je kao prost zanatlija i čovek iz naroda uvideo da je nacionalizam bez vere jedna anomalija, jedan hladan i nesiguran mehanizam. I evo u XX veku on je došao na ideju svetoga Save, i kao laik poduzeo je u svom narodu onaj najvažniji posao, koji priliči jedino svetitelju, geniju i heroju.’

Nikolaj je posle rata, baš kao i njegovi današnji obožavatelji, pokušao da se na neki način ogradi od ovih reči, odnosno da im dâ smisao različit od onog koji je izazvao kritike. Međutim, interesantno je i simptomatično da ni Nikolaj ni njegovi sledbenici, kada interpretiraju ovaj pasus, ne citiraju orginal. Dakle, oni nisu baš skloni da svoju interpretaciju direktno uporede sa orginalnim tekstom. To je zbog toga što su Nikolajeve reči jasne: 1935. on je smatrao da je pokušaj Adolfa Hitlera da u Nemačkoj stvori nacionalnu crkvu pozitivna stvar, čak ‘najvažniji posao’ koji je zapravo nasleđe ‘ideje svetog Save’.

Nekoliko meseci pre ovog govora, Nikolaj je dobio orden od Hitlera zbog zalaganja za obnovu nemačkog vojnog groblja u Bitolju desetak godina ranije. Moguće je, dakle, da se na Kolarcu Velimirović na svoj način zahvalio ‘nemačkom vođi’ na nagradi. Nikolaj je bio prilično sujetan čovek i sigurno je da mu je ta nagrada godila. U crkvenoj literaturi se često može pročitati kako se Nikolaj stideo ovog ordena i da ga je držao sakrivenog. Međutim, Nikolaj je taj orden primio od nemačkog poslanika u Beogradu, na svečanom prijemu na kojem je prisustvovao i patrijarh Varnava.

NATO u blato

Popularnost Nikolaja Velimirovića doživela je ponovni preporod krajem '90-ih, otprilike u vreme bombardovanja NATO-a. Tada je

došlo do masovnog štampanja njegovih knjiga. Iako su počele da se štampaju početkom '90-ih, Nikolajeva dela nisu bila toliko prisutna u knjižarama, recimo 1995. ili 1996. godine. Tek od '98. ili '99. ona se više ne mogu izbeći. Mislim da danas nema nijedne knjižare u Srbiji u kojoj se njegova dela ne prodaju, a često su izložena na vidnom mestu.

Velimirovićeva popularnost krajem '90-ih može se pripisati porastu antizapadnjaštva u srpskom društvu. Nikolaj postaje simbol antimodernog i antievropskog u Srbiji. U to vreme Nikolajeva popularnost počinje da ruši razne ideološke podele koje su postojale u Srbiji. Recimo, nekoliko meseci nakon bombardovanja NATO-a, SPC je stala na stranu opozicije i tražila formiranje vlade nacionalnog spasa. U to vreme predstavnici SPS-a, JUL-a i radikala su pojedine vladike optuživali da su produžena ruka NATO-a, da se mešaju u državna pitanja itd. Čelnici vojske Jugoslavije bliski režimu tada su govorili da će braniti Miloševića do poslednje kapi krvi.

JOVAN
BAJFORD

Usred toga, časopis *Vojno delo*, koji je jedan od najstarijih i najpriznatijih vojnih časopisa u zemlji, objavljuje članak sociologa religije Zorana Miloševića pod naslovom "Ideje Nikolaja Velimirovića o ratu i Evropi". U tom članku Milošević potpuno nekritički prikazuje Nikolajevu najkontroverznije delo *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor* tvrdeći da se radi o jednom od najznačajnijih dela o Evropi, jer Evropa navodno jeste 'bela demonija', izvor zla, itd., upravo kako je Nikolaj opisuje. Čak su u članku, bez bilo kakve ograde, citirane Nikolajevе reči, iz dela *Srpski narod kao Teodul*, da Srbija svoju sudbinu treba da traži sa Rusijom, ali ne "čivutskom Rusijom" (dakle s komunističkim Sovjetskim Savezom), nego sa "pravoslavnom Rusijom". Znači, u vreme kada je režim kritikovao crkvu zbog mešanja u politiku, vojni časopis objavljuje članak koji sa oduševljenjem piše o Srbiji ujedinjenoj sa pravoslavnom Rusijom i u nebesa podiže Nikolajevu kleronacionalističku filozofiju.

Ono što je, i pored svih političkih podela, tada spajalo crkvu i vojsku jeste izrazito antizapadnjačko raspoloženje iz kojega je i proisteklo zajedničko obožavanje Nikolaja Velimirovića. Mislim da u tom kontekstu treba posmatrati dalje približavanje vojske i crkve u postmiloševićevskom periodu. Recimo, glavna komemoracija treće godišnjice bombardovanja NATO-a 2002. bila je otkrivanje spomenika Nikolaju Velimiroviću u manastiru Soko. Ovom događaju prisustvovali su i patrijarh i tadašnji načelnik generalštaba Nebojša Pavković. Trebalo je da dođe i Vojislav Koštunica, ali je

bio sprečen. Ono što je 2002. spajalo sećanja na bombardovanje NATO-a i Nikolaja Velimirovića, ono što je spajalo vojsku i crkvu, patrijarha i Nebojšu Pavkovića - bilo je to što je Nikolaj Velimirović za sve njih postao simbol antievropskog i antizapadnjačkog diskursa u Srbiji.

Nekoliko meseci posle pada Miloševića, vojska Jugoslavije odlučila je da pokrene inicijativu da u svoje odrede uvede svešteničku službu. Tim povodom je održan okrugli sto u Beogradu, kome su prisustvovali pripadnici verskih zajednica u Srbiji. Srpsku pravoslavnu crkvu su na tom konsultativnom sastanku predstavljali, između ostalih, Nebojša Krstić, osnivač Otačastvenog pokreta Obraz i otac Žarko Gavrilović, poznati antisemita od koga se crkva ograđivala više puta zbog njegovih ekstremnih ispada. Rado vi predstavljeni na ovom okruglom stolu naknadno su objavljeni u listu *Vojska* i u zborniku *Vojska i vera*. Iz tih se radova jasno vidi da je inicijativa za uvođenje svešteničke službe proistekla iz bojazni da će pad Miloševića dovesti do pojačanog uticaja zapada. Nebojša Krstić je kao jedan od razloga zašto treba uvesti svešteničku službu u vojsku Jugoslavije naveo činjenicu da će uskoro početi 'duhovna kolonizacija' Srbije, i da će sa Zapada u napad krenuti snage 'geopolitike haosa', koje žele da unište Srbe, Ruse i ostale pravoslavne narode. Krstićev odgovor na tu opasnost je 'hristoljubiva i viteška' vojska. Žarko Gavrilović rekao je da ta služba treba da se bori protiv uticaja 'destruktivnih sektaša i satanista' i drugih 'vekovnih neprijatelja našeg naroda'.

Zajednička borba crkve i raznih državnih institucija protiv sekti i satanističkih kultova ima dužu tradiciju. SPC i MUP Srbije još od sredine '90-ih saraduju na štampanju knjige Zorana Lukovića *Verske sekte - priručnik za samoodbranu*. Ova se knjiga koristi kao udžbenik na Policijskoj akademiji u Srbiji, gde Zoran Luković predaje, a može se kupiti u knjižarama Crkvene zadruge. Četvrto izdanje Lukovićevog udžbenika, koje je izdato neposredno posle bombardovanja NATO-a, sadrži i posebno poglavlje pod naslovom "Neokortički rat", u kojem se verske sekte, male verske zajednice (uključujući baptiste, zatim pripadnike pokreta Hare Krišna i tako dalje) prikazuju kao produžena ruka NATO-a, koja ima ulogu u duhovnoj kolonizaciji srpskog naroda. Interesantno je i to da su na listu verskih zajednica koje predstavljaju opasnost za duhovnost u Srbiji dospale i razne organizacije koje postoje samo u teorijama zavere, kao što su recimo iluminati, tajno udruženje koje

je prestalo da postoji negde krajem XVIII veka, a koje je u knjizi predstavljeno kao nešto što još uvek predstavlja opasnost za Srbiju. Spominju se i masoni. Znači, male verske zajednice stavljene su u isti koš sa masonima, iluminatima, satanistima i ostalima i predstavljene kao opasnost koja stiže sa Zapada.

Evropa

JOVAN
BAJFORD

Posle II svetskog rata, Nikolaj Velimirović je, za razliku od Gavri-la Dožića koji se vratio u Srbiju, emigrirao u Ameriku. Nikolaj nije bio formalno prognan. Čak nikad nije bio ražalovan već je ostao episkop do svoje smrti 1956. Jednostavno je odlučio da se ne vraća u komunističku Srbiju. Navodno je rekao da 'kada kuća gori, požar se gasi iz vana'.

Nakon oslobođenja, komunističke vlasti su osnovale Savez udruženja pravoslavnog sveštenstva FNRJ, koje se sastojalo od sveštenika koji su bili u NOB-u i onih koji su bili verni novom režimu. Savez je izdavao časopis *Vesnik*, čije je zaduženje između ostalog bilo i to da 'vodi borbu protiv najreakcionarnijih episkopa preko štampe, konferencija, skupština', dakle protiv Nikolaja Velimirovića, Dionisija Milivojevića i Irineja Đorđevića koji su posle rata otišli u Ameriku ili Veliku Britaniju. U to vreme Nikolajev glavni greh u očima režima nije bila njegova bliskost sa Ljotićem ili njegov antisemitizam, nego to što se nije vratio u zemlju. On je tada predstavljan kao nekakav agent Zapada. *Vesnik* je 1947. pisao kako su se Nikolaj i ostali našli u 'taboru imperijalističkih zemalja gde sa imperijalistima priželjkuju i kuju ponovno ropstvo za naše narode i seju laži, mrak i neznanje'. Nikolaj je za režim bio pre svega 'dezertar, izdajnik svoje zemlje i naroda, plaćenik stranog kapitala'. Tek kasnije, tokom '60-ih i '70-ih počelo je da se o Nikolaju govori kao o Ljotićevom saradniku, saradniku Nemaca, kolaboracionisti i tako dalje. Čak je jednom prilikom nazvan i ratnim zločincem, što naravno nije bilo istorijski opravdano.

Vladika Nikolaj se od sredine '80-ih sve češće optužuje za antisemitizam. To je usledilo nakon objavljivanja, najpre u Nemačkoj, Velimirovićevih *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor*. To je vreme početaka rehabilitacije Nikolaja Velimirovića u SPC. Lavrentije Trifunović (koji je u to vreme bio episkop zapadnoevropski) objavio je te do tada neobjavljene spise, koje je Nikolaj navodno napisao za vreme svog boravka u Dahauu. Knjiga *Reči srpskom*

narodu kroz tamnički prozor ubrzo je postala veoma popularna među Velimirovićevim obožavaocima u Srbiji. Jedan od razloga bilo je i to što je knjiga objavljena u vreme kada se Nikolajeve knjige još nisu štampale u Srbiji. Knjiga je donošena iz Nemačke, prenošena od ruke do ruke i oni koji su je čitali imali su osećaj da učestvuju u nekoj vrsti subverzivne aktivnosti: čitaju zabranjenog pisca, čija je knjiga prošvercovana iz inostranstva, a pri tom čitaju i knjigu koja je tek nedavno otkrivena. Dodatni elemenat misterioznosti davala je i tvrdnja Lavrentija Trifunovića da je Nikolaj na rukopis stavio belešku - nije za objavljivanje.

Reči srpskom narodu su krajem '80-ih često citirali na komemorativnim ceremonijama posvećenim Nikolaju. Knjigu su predstavljali kao izuzetno važno delo, u kojem je Nikolaj 1944. prorekao šta će se dogoditi s Jugoslavijom ako prihvati komunizam, a odbaci one duhovne vrednosti za koje se on zalagao. Dakle, u to vreme Velimirovićevi sledbenici su to delo tumačili uglavnom kao osudu komunizma. Međutim, kasnije su počeli da ukazuju na važnost antievropske i antimoderne dimenzije ove knjige. Amfilohije Radović je, recimo, na sahrani Velimirovićevih mošti u Leliću '91. godine rekao da 'niko o Evropi nije pisao ono sto je Nikolaj pisao iza prozora Dahaua' i da će njegov tekst dobiti na značaju u budućnosti. Rekao je i da su *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor* proročansko delo koje mora da posluži kao putokaz svakom Srbinu, da zna u kom pravcu treba da krene, čega treba da se pribojava i od čega treba da beži.

Atanasije Jevtić, u pogovoru za knjigu *Novi Zlatousti* Artemija Radosavljevića, napisao je da su *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor* istorijski dokument koji treba da nam ukaže na to kakva je Evropa i šta će se dogoditi Srbiji ako prihvati evropske vrednosti. Radovan Bigović u članku objavljenom 1993. u časopisu *Jefimija* tvrdi da u ovoj knjizi Nikolaj 'nepogrešivo prorokuje i predskazuje sta će se desiti Evropi i njenom narodu ako se ne promeni'. Iza svih ovih komentara stoji ista ideja: da Srbi ne treba da idu u Evropu, nego Evropa treba da se promeni da joj se ne bi desilo to što joj je vladika Nikolaj prorekao u svom delu.

Pušač i prorok

Ideja o kanonizaciji Nikolaja Velimirovića potekla je od Lavrentija Trifunovića još 1989. On je tada kao vladika zapadnoevropski

Svetom arhijerejskom saboru podneo peticiju u kojoj je tražio da se 'ispita da li su se ispunili uslovi da se ovaj veliki jerarh Srpske pravoslavne crkve kanonizuje za svetitelja'. Tadašnji episkop Pavle, današnji patrijarh, stavljen je na čelo komisije koja je trebalo da istraži da li Nikolaj zadovoljava kriterijume koje nalažu kanoni SPC. Godinu dana kasnije, neposredno nakon što je izabran za patrijarha, Pavle je odbio zahtev vladike Lavrentija i to iz tri razloga. Patrijarh je tvrdio da sa ovakvim stvarima 'ne bi trebalo žuriti', 'ni stvar forsirati'. U svom izveštaju naveo je da moramo 'mirno sačekati da prođe ovo krizno vreme, kada više deluju osećanja i rđavo shvaćeni nacionalni interesi, nego razum i kanonski principi'. Bio je to na neki način šamar nacionalistima među zagovornicima lika i dela Nikolaja Velimirovića, za koje je kanonizacija bila sastavni deo njihovog nacionalističkog projekta. Drugi razlog koji je patrijarh naveo bilo je to što je prošlo suviše malo vremena od Nikolajeve smrti. Znači, kult ličnosti nije još bio dovoljno razvijen među vernicima i Nikolajeve 'ljudske slabosti', kao recimo činjenica da je pušio, nisu izbledele iz sećanja. Treći razlog bilo je to da treba sačekati 'potvrdu svetosti' od samoga Boga, odnosno da treba da se dogodi čudo koje će potvrditi Nikolajev svetački status.

JOVAN
BAJFORD

Pitanje čuda vezanih za Nikolaja Velimirovića posebno je interesantno. Neposredno pre nego što je Lavrentije Trifunović podneo molbu za kanonizaciju, Amfilohije Radović je objavio u jednoj propovedi da su on i Atanasije Jevtić prisustvovali jednom čudu. Navodno su još '70-ih godina na Nikolajevom grobu u Americi držali opelo i za vreme molitve u pozadini čuli pesmu anđeoskog hora. Ovo je za njih predstavljalo čudo na Nikolajevom grobu. Međutim, Amfilohijevo svedočenje očigledno nije impresioniralo patrijarha koji tu epizodu sa groba nije prihvatio kao relevantno čudo i 'potvrdu svetosti'. Kasnije je vladika šabačko-valjevski Jovan Velimirović pokušao da Nikolaja predstavi kao iscelitelja, koji je navodno u Beču 1944. jednu ženu izlečio molitvom. Međutim, kada je Nikolaj konačno kanonizovan 2003, u povelji kojom se označava kanonizacija ne navodi se ni čudo na grobu ni Velimirovićeve isceliteljska moć već činjenica da je on u Dahauu 'po svedočenju više verodostojnih svedoka, doživio i lična bogojavljanja i blagodatne posete Boga Živoga i Istinitoga'. Tako se boravak u Dahauu ponovo potencira i predstavlja ne samo kao momenat njegovog mučeništva, nego kao i mesto gde je on video Boga. 'Svedočenje više verodostojnih svedoka', koje se spominje u povelji, odnosi se zapra-

vo na jedno jedino svedočanstvo ruske monahinje Milice Zernov kojoj je Nikolaj navodno saopštio da mu se u Dahauu ukazao Bog.

Iz tvrdnje o bogojavljanju proizlazi da su tekstovi koje je Nikolaj napisao dok je bio u Dahauu posebno važni. Ne samo da je on tamo napisao to što je napisao, već ceo antievropski, antisemitski ton koji prožima tu knjigu nije zapravo njegovo delo, nego Reč Božija, koja mu je saopštena u Dahauu. Amfilohije Radović je ovu interpretaciju potvrdio u jednom članku koji je objavljen 2003, u kome kaže da 'sve ono oporo i gorko' što Nikolaj u logoru piše, između ostalog i o 'Izrailjskom narodu' treba shvatiti u 'proročkom duhu' i podseća čitaoca da je u Dahauu Nikolaj 'Boga vidio'. Znači, ono što je Nikolaj u Dahauu napisao o Evropi, o Jevrejima i tako dalje, ne može se dovoditi u pitanje. To su reči proroka, potekle od Boga.

Iako je kanonizacija 2003. opravdana tvrdnjom da je Velimirovićeva svetost dobila 'božju potvrdu' između ostalog i bogojavljanjem u Dahauu, bilo bi naivno pretpostaviti da je status Nikolaja kao svetitelja zavisio samo od toga. Imajući u vidu politički aspekt rehabilitacije '80-ih, Velimirovićeva kanonizacija je svakako više bila stvar crkvene politike nego kanonskih razmatranja. Čak i 1990, patrijarhova preporuka koja je isticala potrebu čuda, bila je isto toliko teološki argument koliko i racionalizacija njegove političke uzdržanosti.

Kanonizacija Nikolaja Velimirovića u maju 2003. bila je, dakle, politički potez. Kada sam razgovarao sa ljudima iz SPC, dosta njih mi je trenutak kanonizacije objasnio rečima - oni njega napadaju, a mi smo na to odgovorili kanonizacijom. To je za njih bio način da konzervativne snage u crkvi odgovore na liberalizaciju u srpskom društvu, koja je usledila nakon 2000. Uvrštavanjem Nikolaja među svetitelje oni su hteli da kažu: ne odričemo se projekta tradicionalizacije i hristijanizacije srpskog društva; liberalne vrednosti ne prihvatamo. Kanonizacija je usledila samo pet meseci nakon što je upućena peticija sa jednog simpozijuma u Žiči. Ovog puta nije formirana komisija, koja bi godinu dana razmatrala "čuda" i Nikolajeve 'ljudske slabosti'. Nije se čekala ni neka godišnjica, na primer 125 godina od rođenja 2005, ili 50 godina od smrti 2006. Sa kanonizacijom se, dakle, požurilo. Takođe, do kanonizacije nije došlo zato što su, za razliku od 1990, u Srbiji konačno prošla "krizna vremena" ili zato što su u crkvi prevladali "kanonski principi", već zato što su Velimirovićeви sledbenici, za-

govornici onih ideja koje je patrijarh okarakterisao kao 'rdavo shvaćene nacionalne interese', postali dovoljno uticajni. Za njihove tvrdnje o nečijoj svetosti 2003. više nisu bila potrebna teološka opravdanja, niti je za kanonizaciju njihovog idola bio neophodan nekakav poseban izgovor ili povod.

Koštunica i Đinđić

JOVAN
BAJFORD

Srpska pravoslavna crkva je jedna od najuticajnijih institucija u srpskom društvu. Na to ukazuju istraživanja javnog mnjenja. Upravo zbog toga postoji otpor kod političara da se crkvi na bilo koji način zameraju ili da je kritikuju. Međutim, različite stranke veze sa crkvom održavaju na različite načine. DSS, odnosno Vojislav Koštunica, nalazi se u uređivačkom odboru crkvenog časopisa *Hrišćanska misao* i izdavačke kuće Hrišćanska misao/Svečanik. Obe su povezane sa Patrijaršijom i sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Koštunica je u kampanji pred izbore 2003. nekoliko puta u svojim govorima, naročito u unutrašnjosti Srbije, citirao Nikolaja Velimirovića. Poznate su i premijerove porodične i prijateljske veze sa Amfilohijem Radovićem, kao i njegova "letovanja" na Hilandar. Lideri ostalih stranaka svoju navodnu religioznost takođe ističu u javnosti i održavaju javne kontakte sa patrijarhom i drugim crkvenim velikodostojnicima. Čak je i G17 plus u svom promotivnom materijalu pre nekoliko godina koristila reči Nikolaja Velimirovića.

Sigurno je, međutim, da srpska crkva među političkim strankama ima svoje favorite. Kada sam u okviru naučnog projekta o Nikolaju Velimiroviću razgovarao sa ljudima iz SPC, razgovarali smo između ostalog i o govoru koji je Nikolaj držao na Ljotićevoj sahrani 1945. Kada sam sagovornike pitao kako oni objašnjavaju ovaj kontroverzni događaj, mnogi od njih su mi rekli da je „on tako govorio zato što sveštenici moraju da drže hvalospeve na sahrani. Evo kako je, recimo, Amfilohije Radović govorio na Đinđićevoj sahrani“. Dakle, po njihovom mišljenju, čak i ono malo naizgled pozitivnog što se o Zoranu Đinđiću moglo čuti u Amfilohijevom licemernom govoru u Hramu svetog Save na Vračaru u martu 2003. treba pripisati crkvenom bontonu, a ne iskrenim osećanjima prema pokojniku. Nema sumnje da je za sadašnji vrh Srpske pravoslavne crkve Đinđić bio politički oponent, uprkos njegovom trudu oko podizanja Hrama svetog Save.

Neposredno pred Uskrs 2003, znači nekoliko nedelja nakon Đinđićevog ubistva, Atanasije Jevtić je u Žiči održao jedan sraman govor u kome se bavio napadima na Nikolaja Velimirovića. U govoru je, između ostalog, spomenuo da su ‘Srpski narod i Njegova crkva’ najviše stradali u “nametnutim i zlobno-vešto podržavanim režimima”, u koje je svrstao “otomanski, komunistički, miloševićevski, milođukanovići i režim Zorana Đinđića”. Za Atanasije Jevtića je Đinđićeva vlada, dakle, bila tuđinska, nametnuta od strane Zapada. Ne sumnjam da su ljudi poput Jeftića Koštuničin ‘oslobodilački’ režim dočekali sa olakšanjem.

Obraz vs. Dveri

Posle 2000. godine, SPC nastoji da razvije uticaj među omladinom. Stoga je posle pada Miloševića sa oduševljenjem prihvatila pojavu organizacija kakve su Obraz, Dveri srpske i Sveti Justin Filozof.

Otačastveni pokret Obraz osnovao je Nebojša Krstić, sociolog religije, koji se bavio i nekretninama u Nišu. Obraz je počeo da deluje kao pokret negde sredinom ’90-ih, iako je i pre toga postojao kao časopis. Za taj časopis je jednom prilikom članak napisao i Vojislav Koštunica. Nebojša Krstić imao je jake veze u SPC. Svojevremeno je bio jedan od zapaženijih studenata Bogoslovske fakulteta. Godine 1991. čak je dobio nagradu od patrijarha za jedan naučni rad. Osnovao je i uređivao *Logos*, časopis studenata Bogoslovske fakulteta. Taj časopis je 1994. zabranjen zbog jednog izrazito antisemitskog teksta. *Logos* su nedavno obnovili studenti sa Bogoslovije, iako ne izlazi redovno.

Krstić je tokom ’90-ih postao član Udruženja književnika Srbije i uređivačkog odbora kulturnog dodatka *Politike*, pisao je u *Glasi javnosti*, u *Pravoslavlju* i tako dalje. U Miloševićovo vreme u medijima su ga predstavljali kao mladog teologa i, kako se to tada govorilo, ‘analitičara globalizacije i geopolitike’: dakle, bio je klasičan teoretičar zavere. To se može jasno videti i u njegovoj knjizi *Pobediti ili nestati*.

O Obrazu se zapravo vrlo malo znalo pre oktobarskih događaja 2000. Posle pada Miloševića, po priznanju Nebojše Krstića, ta organizacija ‘pojačava svoje aktivnosti’ kako na političkom planu tako i na ulici. Oni su, recimo, remetili sastanak Udruženja književnika na kojem je trebalo da bude smenjeno staro rukovodstvo,

ono isto koje je Nebojšu Krstića primilo u udruženje. Obrazovci su taj sastanak prekinuli navodno sprečavajući dejstvo 'jevrejskog lobija'. Učestvovali su i u ometanju gej parade 2001. Osnovali su i sajt na kome je jedno vreme bila lista srpskih neprijatelja u koje su ubrajali i Jevreje. Obraz se zapravo borio protiv bilo kakve liberalizacije srpskog društva. Demokratija, evropska integracija, liberalne vrednosti, po njima su zasluživale anatemu i bile deo antisrpske zavere.

JOVAN
BAJFORD

Nebojša Krstić je poginuo u saobraćajnoj nesreći 2001. godine. Tada je kormilo Otačastvenog pokreta Obraz preuzeo Mladen Obradović, jedan vrlo mlad i, po svemu sudeći, neiskusni čovek. Obraz brzo gubi veze sa SPC, koje je Krstić uspešno održavao. Njegovi su članovi sada potpuno marginalizovani i opstaju isključivo kao bojovnici Koste Čavoškog i Smilje Avramov. Bave se odbranom prava košarkaša na slobodu tetoviranja, negiranjem Srebrenice, homofobijom i paljenjem kontejnera ispred zgrade u kojoj stanuje Veselin Šljivančanin. Čak ih je i crkva odbacila kao manje-više nesposobne.

Srpska pravoslavna crkva je svoj podmladak našla u organizaciji Srpske dveri, sa kojom održava odlične kontakte. Branimir Nešić, jedan od osnivača Dveri i glavni urednik istoimenog časopisa, u jesen 2004. je postao i "operativni urednik" *Pravoslavija*, zvaničnog glasila patrijaršije SPC. Tribine Dveri na Mašinskom fakultetu sada se organizuju i u saradnji sa časopisom *Pravoslavije*. Te tribine, na kojima se pojavljuju istaknute crkvene ličnosti, oglašavaju se i na internet sajtu SPC.

LUTANJA, ISPADI I ĆUTANJE

Desimir Tošić

Svi naši posmatraju katoličku crkvu kroz NDH, Pavelića, pokolje, Jasenovac. Nemam nikakve primedbe u tom pogledu, međutim katoličanstvo je najmnogoljudnija hrišćanska crkva, ono ima preko milijardu vernika.

Sem toga, veliki broj katoličkih crkava u okupiranoj Evropi pružao je otpor nacističkom režimu. Ne možemo mi katoličku crkvu posmatrati samo kroz Zagreb.

Crkva više nego iko drugi, mnogo više nego političari, ima zadatak da govori o zločinima naših ljudi. Mi smo u tom pogledu vrlo bogati. Kao što znate, Srebrenicu nema niko, hiljadu dana bombardovanja Sarajeva nema niko, Vukovar nema niko.

Video sam jednog ministra, koji je pokazivao jednu mašinu na televiziji i kad je ona počela da radi - on se prekrstio. On ima pravo da se krsti kod svoje kuće, ali ne pred kamerama. Po verskim običajima nije prihvatljivo da vi pokazujete da ste vernik. To treba crkva da vidi i zna i vi da osećate.

Filaret ide u Hag da izljubi ruku našim herojima, a patrijarh ne reaguje. Reaguju povodom proslave Prvog ustanka, ne sviđa im se proslava, slave svoju. Međutim, kada se jave ispadi, onda se ćuti. Generalno, ako ste vi šef i ne reagujete, onda čovek ima pravo da kaže da ste vi odgovorni.

Nikolaju se zamera to što je uputio pohvale Adolfu Hitleru 1935, ali u to doba naša javnost nije bila obaveštena o onome što se dešava u svetu. Tako da moram da vam priznam - ja sam za koncentracione logore saznao tek kad sam bio zatvoren.

SVETLANA LUKIĆ:

Gospodine Tošiću, da krenemo sa ulogom koju je Srpska pravoslavna crkva imala '90-ih godina, znači govorimo o dolasku Miloševića na vlast i o ratu. Kakvu je ulogu SPC po vašem mišljenju odigrala u tim godinama?

DESIMIR TOŠIĆ:

Mislim da SPC nikada nije imala tako značajan položaj kao danas. Crkva je, naravno, jedna velika, stara, istorijska ustanova srpskog naroda. Ja sam još pre dvadeset godina u *Našoj reči* počeo tu diskusiju o krizi srpske crkve. Sada se situacija vrlo iskomplikovala, jer se sa nestankom marksizma, lenjinizma i titoizma u društvu stvorio prazan prostor koji može da zauzme bilo ko. Crkva je iskoristila svoju šansu i za to su odgovorni i mnogi političari. Lično mislim da će sami vernici uticati da se crkva nađe u položaju u kome se, izuzev islama, danas nalaze sve crkve u svetu. Ali ovo je jedan vrlo težak trenutak, ne samo za narod i za državu, nego i za crkvu.

DESIMIR
TOŠIĆ

SVETLANA LUKIĆ:

Često vidimo delove političke elite koji imaju bliske kontakte sa vladikama SPC. Da li su vrhovi SPC ikada imali takvu moć nad političkom elitom kao što je sada imaju?

DESIMIR TOŠIĆ:

Pazite, kada govorimo o vladikama moramo da budemo vrlo pažljivi. Ljudi kod nas vrlo lako zaključuju i presuđuju. Crkva je kao celina oduvek zauzimala jedan konzervativan stav, međutim to se nije uvek primećivalo. Episkop Nikolaj, koji je kao što znate pre dve-tri godine proglašen svecem, jeste bio vrlo ugledan u svoje vreme, ali njegove stavove niko nije uzimao tragično ozbiljno, iz prostog razloga što se crkvi onda znalo mesto. Država je uvek bila iznad nje i tu ovakvih diskusija nije bilo. Crkva nikada nije bila partner vlasti, lično mislim da to nije bila ni u srednjem veku, nego je uvek bila nadgledana od države. Crkva je kod nas oduvek bila u podređenom položaju.

E sad, kod današnjih episkopa imate problem da mi vidimo samo one episkope koji stalno nešto jurišaju, napadaju, grde. Mi većinu episkopa ne čujemo. Ne bih rekao da su oni napredniji, ali verovatno su pažljiviji ili možda dublje osećaju veru od ovih episkopa po-

litikanata. Kada sam video da mitropolit Amfilohije šalje Vladimira Popovića u zatvor, onda sam se setio da sam jedanput predložio da ga Crna Gora uzme za šefa MUP-a. Mislím da je on mnogo bolji kao policajac nego što je verski propovednik. Moram da kažem da su u moje vreme episkopi bili smerni i zaista čovekoljubivi ljudi. Moj prvi episkop u Nišu bio je Dositej. On je bio veliki govornik, ali ne sećam se ičega političkog, nacionalističkog u njegovim govorima. Posle je došao Jovan, koji je umro pre dvadesetak godina. Bilo mi je vrlo interesantno na njegovom hirotonisanju. On je bio čovek od metar i devedeset, a roditelji su mu bili metar i pedeset, tako da sam odmah počeo da sumnjam.

Danas mi imamo nekoliko episkopa koji su napast za javno mnjenje i napast za crkvu i ja se nadam da će doći do otpora među mirjanima, to jest vernicima, i da će doći do otpora među sveštenstvom. Imamo jedno neprijatno previranje u SPC, za koje mogu samo da se nadam da će se na kraju krajeva srediti.

SVETLANA LUKIĆ:

Kada su u pitanju '90-te godine i dolazak Miloševića na vlast, kakav je odnos SPC imala prema Slobodanu Miloševiću i kakvu je ulogu ona po vašem mišljenju odigrala za vreme ratova?

DESIMIR TOŠIĆ:

Pre neki dan patrijarh Pavle je nekom slovenačkom listu dao intervju i rekao da vera nije učestvovala u ratovima. Da, u smislu kako se niko nije tukao kao pravoslavac ili katolik, ne znam, za islam. Međutim, SPC je bila akumulator tog nacionalističkog, vrlo opasnog gledišta da mi nismo krivi ni za šta, mi smo božiji i herojski narod, kod nas ne može biti ubica, ali nâs su ubijali... Crkva je preko svojih predstavnika relativizovala sve te nesreće, Vukovar, Srebrenicu, bombardovanje Sarajeva... Tako da vi možete da kažete da vera nije učestvovala u ratovima, jer nije predstavljala motivaciju sukoba, ali da su neki njeni predstavnici svesno ili nesvesno pomagali rat javno govoreći, a za one koji su ćutali može se reći da su rat podržavali tajno. Već sâm položaj crkve u današnjoj Bosni i Hercegovini dovoljno pokazuje njenu ulogu u ratu.

SVETLANA LUKIĆ:

Nisu pokazali nimalo pokajanja za to što se desilo u poslednjih petnaestak godina. Šta ste vi kao vernik očekivali od svoje crkve?

DESIMIR TOŠIĆ:

Nisam očekivao pokajanje, jer vi tu imate vrlo interesantnu tendenciju, a to je da crkva sebe predstavlja kao odlučujućeg faktora u svemu. Kad sam video njihovu proslavu Prvog ustanka, imao sam utisak da Prvi ustanak nisu vodili seljaci na čelu sa Karađorđem, nego da su sve to bili sveštenici. Oni su saučestvovali, činodještovali u izvesnim trenucima, kad se birao vođ i tako dalje, ali nisu oni bili nikakav faktor u Prvom ustanku. Ja sam kao pravoslavac i Srbin imao jednu drugu potrebu - pošto ja na religiju gledam sasvim ozbiljno, jer mislim da savremeno društvo, sa toliko tragedija koje ne može da objasni, treba da traži utehu i rukovodstvo u crkvi - očekivao sam da će se crkva angažovati pre svega u pogledu morala. Ovo je jedno izuzetno koruptivno društvo i crkva bi moralisanjem mogla da utiče, možda ne na sve naše tajkune, ali bar na neke.

DESIMIR
TOŠIĆ

Mirko Đorđević vrlo lepo postavlja taj problem: umesto evangelizacije, on smatra da je crkva prešla na klerikalizaciju, to jest pretvaranje crkve u državnu ustanovu ili rukovodeći faktor države. U *Našoj reči* ja sam otvorio raspravu o tome da je naše društvo promenjeno, ono više nije seljačko, bez obzira što nije ni građansko, ali naša crkva je ostala seljačka, u njoj se još uvek besedi seljacima. Moj paroh u Londonu, s kojim sam bio u prijateljskim odnosima, uputio mi je jednu strašnu primedbu - a vi, kaže, kad ja počnem da govorim izađete iz crkve. Pop primetio, bio inteligentan. Pa jeste, kažem, jer vi govorite seljacima, a ja još nisam seljak, možda ću biti docnije, prema tome očekujem od vas nešto drugo.

Drugi problem koji naša crkva ne razume je taj što ona ateizam i agnosticizam svodi na komunizam, što je potpuno netačno. Ateizam i agnosticizam prirodno nastaju u ljudskom društvu u kome je tehnologija postala toliko moćna da ljudi nemaju potrebe za religijom već im se čine dovoljnima objašnjenja koja nalaze u matematičari. Međutim, ona nisu dovoljna i prostora za crkvu ima. Crkveni ljudi samo moraju da budu sposobni da uče i razumeju promene u društvu i da se prilagode tom razvoju. Oni ne treba da menjaju svoje kanone nego da svoj jezik prilagode logici današnjeg sveta.

Tako recimo, kad govore o katolicima, svi naši, ne samo episkopi nego čak i vernici, posmatraju katoličku crkvu kroz Nezavisnu Državu Hrvatsku, Pavelića, pokolje, Jasenovac. Nemam nikakve

primedbe u tom pogledu, međutim katoličanstvo je najmnogoljudnija hrišćanska crkva, ono ima preko milijardu vernika. To je tačka 1; a tačka 2 je da je veliki broj katoličkih crkava u okupiranoj Evropi pružao otpor nacističkom režimu. Kao što znate, Hitler nije bio nikakav vernik, mislim da nikada nije ušao ni u jednu crkvu, iako to naš episkop Nikolaj izgleda nije znao kad je hvalio Hitlera. Tako da vi imate poljsku katoličku crkvu koja je bila heroj, imate slovenačku katoličku crkvu; u Francuskoj u Pokretu otpora, pa u Italiji dobrim delom učestvuju katolički sveštenici. Ne možemo mi katoličku crkvu posmatrati samo kroz Zagreb.

Kod nas postoji neko provincijsko pravoslavlje, palanačko posmatranje religije i to jako smeta u pogledu ekumenije. Svi naši episkopi daju izjave da su za ekumenski pokret, to jest približavanje, udruživanje hrišćanskih crkava, ali kad ih vidite u akciji odmah vam je jasno da oni to stopiraju, da oni u stvari ne žele ekumenu. Oni u stvari govore ono što ne misle. To je još jedan razlog što je njihovo shvatanje katoličke crkve vrlo jednostrano, površno i neznačko.

SVETLANA LUKIĆ:

Kako vi shvatate izjašnjavanje pojedinih vladika u odnosu na ratne zločine?

DESIMIR TOŠIĆ:

Znate, oni priznaju samo one zločine koji su vršeni nad nama i odmah vam prebacuju kada vi optužujete zločince među Srbima. Crkva više nego iko drugi, mnogo više nego politički ljudi, ima zadatak da govori o našim zločinima, to jest o zločinima naših ljudi. Mi smo u tom pogledu vrlo bogati. Kao što znate, Srebrenicu nema niko, bombardovanje Sarajeva hiljadu dana nema niko, Vukovar nema niko. Prema tome, mora se govoriti o žrtvama. Vi ne morate da kažete da su Srbi imali najveći broj zločinaca, ali vi morate da govorite o zločincima u svome narodu, pošto vi njega hoćete da popravite. A ako ne priznajete istinu, vi onda nećete da popravite svoj narod. Ako političari ne priznaju istinu, sveštenici, koji nisu zavisni od glasanja, moraju da je priznaju pre svih nas.

Videli ste da je general Lazarević primljen kod patrijarha. To je isto tako dokaz da oni ne priznaju haški Sud. Da je Lazarević u Hagu oslobođen i da su ga oni primili kao slobodnog čoveka, ja bih to pozdravio i mislim da bi svaki hrišćanin, ne samo pravoslavac,

morao to da pozdravi. Ali vi jednom čoveku koji je osumnjičen unapred dajete blagoslov, kažete da ćete se moliti Bogu za njega i tako dalje. Pri tome, on tamo očevidno neće biti ubijen. Bolje je sedeti u zatvoru u Hagu nego u nekoj ćeliji u Nišu i u Novom Pazaru. Za vreme nemačke okupacije za nas bi bila privilegija da budemo poslani u Hag. Tamo bi nam bilo mnogo bolje nego što nam je bilo na Banjici, u Jasenovcu ili na Sajmištu.

DESIMIR
TOŠIĆ

Danas postoji opšti stav da smo mi božiji narod, koji ne može da vrši zločine. Mi ništa ne priznajemo, ni u nacionalnom, a kamoli u međunarodnom okviru. Kao što kaže episkop Nikolaj, a ponavlja Amfilohije - Evropa će nas poklati. To kaže mitropolit, ne pijani sveštenik iz nekog sela. A Nikolaj je govorio užasne stvari, bez obzira što ga smatraju najvećim teologom i najvećim besednikom. Ja lično to nikad nisam mislio. Nikolaj je vodio bogomoljački pokret. To je bio fundamentalistički, primitivan pokret koji je zvanično osnovao neki vladika Dionisije, koji je posle otišao u Ameriku i bio isključen iz crkve, ali je time praktično rukovodio Nikolaj. Mi smo vrlo malo znali o tom pokretu, pošto je to bio seljački pokret usredređen na Šumadiju, tu oko Morave; to nije išlo mnogo daleko.

Ljudi su i tada cenili njegove ispade, a nije bio jedan, protiv kulture, protiv Evrope, protiv Jevreja; sve to imate u ovoj njegovoj knjizi *Kroz tamnički prozor*. Ja lično mislim da je taj tekst napisan u Americi, a ne u Dahauu. Da vam pravo kažem, mislim da je on došao u Ameriku i da ga je zbulio tamošnji industrijski materijalizam i onda je reagovao. Kako je on mogao da u Dahauu ne vidi ni Nemce ni Jevreje, nego samo Zapad - to je isključeno. Naši oci su to vrlo lepo falsifikovali. Kao što znate, iz jednog izdanja te Nikolajeve knjižice su izbačeni delovi koji smetaju javnom mnenju. Tako da imate jednu atmosferu vrlo konfuznu, nesrećnu, neznalačku, neozbiljnu, pri čemu se ne vodi računa o onome što je glavni problem crkve: kako da humanizuje svet, kako da moralom podiže i pojedinca i kolektiv. Naša crkva još uvek nije našla svoju pravu ulogu.

SVETLANA LUKIĆ:

Kako ste doživeli govor mitropolita Amfilohija nad odrom Zorana Đinđića? Vi ste i pisali o tome.

DESIMIR TOŠIĆ:

Bio sam prisutan, nastalo je opšte komešanje. Prvo, ono što mislim da znate svi, kad čovek odlazi sa ovoga sveta običaj je da sva-

ki sveštenik o njemu kaže bolje i više nego što bi inače rekao, tu odjednom svi ljudi postaju heroji, ugledni, značajni i to je običaj koji ne možete da osuđujete. Ljudi žale i uveličavaju, naravno sasvim ispravno, i rođaci, pa i crkva. Međutim, to je bio jedan napad. U mom tekstu je glavna stvar podsećanje da je mitropolit pretio kad je predat Milošević, Tanjug je to objavio 13. januara, gde je on rekao - doći će vreme kada će ljudi znati šta da urade za ovaj Đinđićev akt. Dakle, molim vas, da mi imamo prave javne tužioce, jedan tužilac bi morao da zove mitropolita na razgovor, informativni, je li tako. Međutim, nema takve hrabrosti u Srbiji, jer to jeste herojski narod, ali nije tako hrabar.

To vam je kao i 5. oktobar, tu je učestvovalo more ljudi koji nemaju nikakve veze sa modernizacijom, neću da kažem Evropom, a modernizacija je trebalo da bude i politička i kulturna i crkvena. Čim govorite o modernizaciji, o promenama, u pravoslavnoj crkvi to se tumači kao da vi hoćete da promenite njihov simbol vere, Očenaš ili Deset božijih zapovesti. Ne, ali vi morate da se prilagodite. Uzmite recimo Titov režim - koji je tu bio doprinos naše crkve u borbi za ljudska prava. Crkva jeste bila marginalizovana, delimično gonjena, ali tek '85. se pojavilo nekoliko rečitih arhimandrita koji su počeli da učestvuju u javnom životu. Da se vratim na 5. oktobar, od tada se nažalost tuku dve struje, jedna crkvenjačka i jedna koja je za sekularizovanu državu. U toj borbi dva mlađa čoveka, da im ne pominjem imena, iako je jedan živ, a drugi nije, utrkivala su se ko će više da dâ crkvi i crkva je to naravno iskoristila. Utoliko pre čovek koji je od svih političara do sada najviše uradio za Srpsku pravoslavnu crkvu nije zaslužio onakav pogrebni govor.

SVETLANA LUKIĆ:

Vi ste Amfilohijev govor poredili sa govorom koji je održan nad Miteranovim odrom. U čemu je razlika?

DESIMIR TOŠIĆ:

Prvo, vi tu imate jezik, intelektualnu visinu jednog pariskog kardinala - to je kao da poredite episkopa sa parohom u nekom selu na planini. Jednom sam sreo našeg mitropolita i žao mi je što to moram da kažem, ali njegov rečnik je jadan, politikantski i uvredljiv. Pri tome je francuski kardinal imao još jedan problem, a to je da je predsednik republike bio vidno agnostik. Kad ne verujete,

a nećete da kažete da ste bezvernici, vi kažete da ste agnostici. I šta je uradio kardinal Lustriš? On je, suprotno od našeg mitropolita, u Miteranovim tekstovima našao dodirne tačke između hrišćanstva i humanističkih ideja. On je Miterana čak povezaao sa svetim Franjom Asiškim. Tako rade ljudi koji su pravi hrišćani i koji vode crkvenu politiku na zaista visokom nivou. Dakle, u istoriji ne postoji ništa slično onome što je uradio mitropolit crnogorsko-primorski sa Zoranom Đinđićem, bar meni nije poznato. Ako neko zna takav primer i možda je član Akademije nauka, neka se javi, ja ću da povučem svoju reč.

DESIMIR
TOŠIĆ

SVETLANA LUKIĆ:

Kako vi tumačite odnos naših političara prema sveštenicima, prema crkvi, to stalno manifestovanje neke religioznosti, gde praktično svaka predizborna kampanja počinje ulaskom u crkvu?

DESIMIR TOŠIĆ:

Imam utisak da tu postoje tri grupe ljudi. Imate ljude koji su za sekularizovanu državu, bez obzira da li su vernici ili nisu, njihov broj je manji. Onda imate ljude koji su klasični, uobičajeni srpski pravoslavci, slave slavu, odlaze u crkvu, krštavaju decu i venčavaju se u crkvi po verskim običajima. Oni su demagozi, znate, oni smatraju da treba stalno biti blizu crkve, kao da će to da im poveća broj glasova. Oni su većina, oni se krste i kad treba i kad ne treba. Video sam jednog ministra, ne u ovoj vladi, nego u Đinđićevoj, koji pokazuje jednu mašinu na televiziji i kad je ona počela da radi - on se prekrstio. Ja sam se onda smejao kao i vi. On ima pravo da se krsti kod kuće, u svojoj kancelariji, ali ne pred kamerama. Po verskim običajima nije prihvatljivo da vi pokazujete da ste vernici. To treba crkva da vidi i da zna i vi da osećate.

I stižemo do treće grupe, tu u našim vladama imate sada već krasnu situaciju: jedan ogroman broj bogomoljaca, crkvenjaka, sakrivenih ili otvorenih fundamentalista koji su, kako ja to tumačim, rešeni da učestvuju u hristijanizaciji našeg stanovništva, i oni pomažu crkvi. Naravno, to je komično ukoliko želite da idete u Evropu. Ja uvek navodim primer Kola. Da li ste nekada videli Kola, koji je šef katoličke partije u Nemačkoj, da negde nekome ljubi ruku, da se saginje. Istina, on je visok i malo mu je teže da se savije pred nekim nižeg rasta i da mu poljubi ruku. To niste videli nigde, ne znam kako je u Italiji, ali sam Kola gledao na televiziji. Tako da na-

ši ljudi rade nešto što ne znaju, rade to zbog manipulantstva, demagogije, ali, kažem, najteži slučaj su članovi današnje vlade, koji su potpuni bogomoljci i koji javno vrše pritisak u tom pravcu. Da li će u tome uspeti ja ne znam, još uvek se nadam da neće.

SVETLANA LUKIĆ:

Nekoliko puta ste govorili da se crkva mešala u stvari koje jednostavno nisu njen posao. Dakle, pozivala je ljude na izbore, sugerisala ponekad kada da se glasa i za koga, onda je tu pozivanje na uspostavljanje monarhije. Dajte nam neki primer gde vi smatrate da je crkva prekoračila svoja ovlašćenja i potpuno prešla u političku sferu.

DESIMIR TOŠIĆ:

Mislim da oni pre svega nemaju jasnu sliku šta je njihov zadatak, koje su njihove moći. U pogledu moći oni se varaju, ja ću dati samo jedan primer. Kada je patrijarh pre dve godine izričito pozivao ljude na glasanje, nisu ga slušali, izašlo je svega 35 odsto birača. Profesor Mićunović je negde objasnio da su te izjave da smo mi vernici '98 odsto dosta lažne. Odnosno, naši ljudi ne lažu, oni ne znaju šta je istina i tu postoji neki sukob u pogledu pojmova. Povodom monarhije isto imamo božanstvenu situaciju: prvo idete pa čestitate Miloševiću 29. novembar, koji je čisto partijski, komunistički, režimski, da kažemo antiverski praznik, a onda se posle toga izjasnite za monarhiju i to zvanično. Ja imam pravo da kao episkop kažem da sam republikanac ili da sam monarhista, ali da Sinod, vrhovno egzekutivno telo SPC traži da se uspostavi monarhija, to je stav protiv poretka koji još uvek postoji i koji će verovatno pobediti. Znam samo dve-tri male stranke koje su za monarhiju. Čak i sadašnji predsednik vlade u svom nacrtu ustava predviđa republiku. Tako da je to jedan niz ispada koji unose pomutnju u naše društvo i stvaraju probleme o kojima mi onda diskutujemo, umesto da se bavimo problemima crkava i religije uopšte. Ponavljam, postoji u XX i XXI veku jedna velika žeđ za religijom. Tu žeđ treba iskoristiti, ali morate ljude uputiti na religiozan plan, a ne na politički.

SVETLANA LUKIĆ:

Kada se govori da postoje disonantni tonovi u okviru crkve, pominju se neke vladike ili mitropolit Amfilohije. Međutim, patrijarh Pavle je bio pošteđen mnogih kritika. Vi ste jedan od retkih koji je pominjao i patrijarha Pavla i njegovu odgovornost.

DESIMIR TOŠIĆ:

Kad pominjemo episkope, zaboravili smo još jednu zvezdu na nebu, a to je vladika Atanasije. Onda imate Filareta. On je verovatno bio nateran da porekne svoju podršku Miloševiću, ali vidite da Filaret i dalje istu politiku vodi. On, molim vas, ide u Hag da izljubi ruku našim herojima i tako dalje i patrijarh ne reaguje. Reaguju povodom proslave Prvog ustanka, ne sviđa im se proslava, slave svoju. Međutim, kada dođe do ispada, onda se čuti. Generalno, ako ste vi šef i ne reagujete, onda čovek ima pravo da kaže da ste vi odgovorni. To je smisao mojih reči, jer ja ne znam ništa o pravoj poziciji patrijarha Pavla. Prosto pretpostavljam, upoređujući ga sa patrijarsima koji su postojali u moje vreme, kao što su bili patrijarh Varnava, patrijarh Gavriilo, to su bile velike ličnosti, bez obzira da li se vi sa njima slažete.

DESIMIR
TOŠIĆ

Varnava je bio Jugosloven, vodio je veliku kampanju za jugoslovenstvo. Crkva i Dobrica Ćosić napadaju političke ljude, ali ne pominju Varnavu koji je bio čisto Aleksandrov čovek. Svi patrijarsi bili su na neki način, ne direktno, režimski ljudi. Ne može da bude patrijarh čovek koji ne odgovara vladi. Gavriilo je, opet, bio čovek koji je sredio pitanje Konkordata, ali se onda strašno pobunio protiv Trojnog pakta i odigrao veliku ulogu u događajima od 27. marta, tako da je crkva imala puno razloga da bude "ponosna", naročito posle velikih žrtava u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

A onda posle rata, kad je Gavriilo umro, došao je jedan potpuno režimski, komunistički čovek, a to je Vikentije. U memoarima, ne ovog mog nego ambasadora Mićunovića, piše kako je Vikentije došao u Moskvu gde je hteo da održi neku propoved, pa je napisao govor i otišao kod ambasadora Mićunovića da mu on to pregleda. On se nudi za cenzuru, nije potrebno da ga cenzurišete. I onda mu ambasador, sasvim ispravno, kaže - znate šta, ja nisam vernik, ne znam ništa o tome. Ne, ne, ja insistiram, kaže Vikentije. I ambasador je morao da pročita.

Posle Vikentija došao je patrijarh German, koga nikad nisam video. Samo sam ga posmatrao, čitao, i onda je nastala jedna nova situacija. On je očevidno hteo da smiri atmosferu između režima i crkve i tu ima nekoliko njegovih akcija: prvo je pristao na kompromis sa Makedonskom crkvom, mada je tu bio izigran. Započeo je drugu veliku aktivnost, vidim da niko od vladika to ne pominje, pa je red da ja kao mirjanin pomenem, a to je Germanova inicija-

tiva za obnovu Svetosavskog hrama. Mi zaboravljamo činjenice, znate, to je njegova zasluga. Međutim, on je osećao da u stanovništvu nema otpora represiji, režimu, uništavanju ljudskih prava i verovatno nije bio borac, čekao je da vreme čini svoje. Šteta, on je bio vrlo inteligentan čovek.

Onda je došao patrijarh Pavle, verovatno se činio kao pogodna ličnost zato što ne zna mnogo, živio je u provinciji. Pitam se da li današnji episkopi slušaju radio, gledaju televiziju, čitaju knjige; ja nisam siguran. Bio sam '90. godine u središnjoj Srbiji, odveo me jedan mlad čovek kod episkopa. Mi smo sedeli jedan sat, on nas nije ništa pitao, ni ko smo, ni zašto smo došli, da li smo kršteni, da li smo se venčali po obredu ili ma šta - on je samo pričao. Sve što je rekao bilo je netačno. To su bile tipično naše trivijalne poluistine kako smo se mi žrtvovali za Jugoslaviju i kako smo 1914. krenuli u borbu za oslobođenje i ujedinjenje. To je istorijska laž, mi smo od Austrije bili napadnuti i branili smo se, kakva Jugoslavija, kakvi Hrvati i Slovenci. A onda smo bili politički pametniji nego što su današnje generacije i setili se da upotrebimo veliki ideal jugoslovenstva. I onda smo u Nišu, decembra 1914, proglasili da se mi borimo za oslobođenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca - nije to došlo zbog našeg jugoslovenstva. Pa onda ta priča o nevernim saveznicima kakvi smo mi bili saveznici, 1914. nismo imali nijedan ugovor ni sa jednom silom. To vam je isto kao što 1941. nismo imali nikakav savez sa Britancima. Prema tome, oni nisu mogli da nas izdaju nego treba sesti i videti zašto su promenili politiku prema nama, to nije bila izdaja.

A mi smo pa strašno verni, specijalno 1912, kad smo napravili sporazum sa Bugarima, pa sve porekli. Mi smo jedini verni, svi drugi su neverni, svi drugi su zločinci, mi smo jedini anđeli i tako dalje. Užasna je situacija u kojoj se nalazi naše javno mnjenje, a najveći uticaj na to javno mnjenje vrši crkva takva kakva je.

SVETLANA LUKIĆ:

Da li je takva crkva saveznik ili smetnja demokratskim vlastima u priključenju Evropskoj uniji?

DESIMIR TOŠIĆ:

Ne mislim da je smetnja u formalnom smislu, ali crkva ometa pokušaje da se izgradi jedna nova svest. Evropa je pre svega među-

zavisnost, mi ne možemo jedan korak da napravimo a da ne zavisimo od Makedonije zbog Kosova, Rumunije kao suseda, od Bosne i Hercegovine, jer tamo ima Srba. Žalosno je što naša crkva nije univerzalistička kao što je na primer katolička. Mi sve gledamo kroz našu provinciju, Srbija je jedna provincija. Tako da oni ne mogu da budu formalno smetnja za ulazak u Evropu, ali će oni biti stvarna smetnja pri izgrađivanju društvene svesti ukoliko ne dođe do nekih promena.

DESIMIR
TOŠIĆ

SVETLANA LUKIĆ:

Nije mi jasno zašto su od Nikolaja Velimirovića birali upravo antievropske, antikulturne tekstove?

DESIMIR TOŠIĆ:

To niko od Nikolajevih savremenika nije primećivao, mi to tek sada otkrivamo, što znači da to što su tada govorile vladike niko nije uzimao tragično ozbiljno. Nikolaj je rekao najstrašnije stvari o kulturi - ima da se izjasnimo za kulturu ili za Hrista. Onda je strašno govorio o Jevrejima. Njemu se zamera i to što je uputio pohvale Adolfu Hitleru 1935, ali u to doba ne samo on, nego uopšte naša javnost nije bila obavještena o onom što se dešava u svetu. Tako da ja moram da vam priznam, pošto, iako sam pravoslavan, priznajem da sam grešan - ja sam za logore saznao tek kad sam bio zatvoren. Pre nego što su me zatvorili u logor ja nisam znao jasno, svesno da postoje koncentracioni logori.

Onda je tu bio režim tih slavnih Karađorđevića, do 25. marta 1941. imali smo cenzuru. Svaki list morao je da ide u ministarstvo na pregled. Aleksandrova, a posle i Pavlova vlada nisu dozvoljavale da se bilo šta piše o nacističkoj Nemačkoj i o Sovjetskom Savezu. O nacističkoj Nemačkoj, pošto nam od nje pretila opasnost, jer mi jesmo herojski narod, ali umemo da se stisnemo kad nam zatreba. A Sovjetski Savez nije za nas postojao, jer je bio komunistička zemlja. Tako da je sasvim moguće da episkop Nikolaj ništa nije znao o logorima i pohvalu Hitleru možda treba da mu oprostimo, iako naše vladike ne praštaju nikom.

Kad sam sad ponovo čitao Nikolaja došao sam do zaključka da je Nikolaj u stvari došao posle Amfilohija i Atanasija, da je on njihov učenik. U stvari, to je jedna konzervativna linija koja postoji u Bibliji i kod velikih svetaca, kao što je sveti Jovan Zlatousti, koji je

bio strašno antijevrejski nastrojen. Katolička crkva, koja ima očevidno pametnije ljude, iako je vrlo dogmatična, to nije potrebno da podvlačimo, ona je na mnogim pitanjima ustuknula. Oni recimo potpuno odbacuju antijevrejski stav, koji je u stvari zasnovan na Bibliji. Ali to ne znači da odbacujete Bibliju. To prosto više ne odgovara današnjem stanju sveta i kada se govori o žrtvama u II svetskom ratu ispred Rusa, ispred Nemaca, ispred Poljaka i ispred Srba, naravno, stoje Jevreji. Ne možete vi više o tom narodu da govorite kao što je bilo pisano pre dve hiljade godina. Kao što vidite, to je dosta složeno i ovi ljudi koji kritikuju crkvu moraju strašno da paze, ne samo zbog istine kao takve, nego i zbog slušalaca, jer ja ne bih odbijao ljude od vere, ali bi ih trebalo odvajati od jedne ubitačne crkvene politike koja stvara veliki kaos u našem društvu, a mi haosa imamo dovoljno, nije nam potrebna pomoć i od strane crkve.

SVETLANA LUKIĆ:

Na kraju nam, molim vas, ispričajte onu priču o svom stricu.

DESIMIR TOŠIĆ:

Ne mogu da ga hvalim kao teologa niti kao besednika. On je bio jedan običan seoski pop, paroh, ali ozbiljan. On nikog nije primao u kuću niti je išao ma kome u goste, mada je možda za to bila kriva popadija. Ja sam kod njega proveo deset godina, po tri meseca svake godine, i bio sam vrlo privržen njemu i on meni, iako mi jedan drugome nismo davali komplimente kao što se danas u Srbiji radi.

U ono vreme sveštenici su glasali, bivali narodni poslanici, nije im zabranjivano. Danas imamo vrlo interesantnu protivurečnost. Vladike zabranjuju sveštenicima da učestvuju u političkom životu, ali oni sami imaju pravo da govore o svemu i svačemu. I ovaj moj stric sveštenik je imao jedan potpuno utvrđen radijus kretanja - crkva, njegov dom preko puta crkve, to je selo Sopot u pirotskom kraju, vinograd, ribolov, pčele, naravno porodica - i ja. Išao sam sa njim na pomene, sahrane i izigravao maltene nekog čteca. I 1940, juna meseca, bili smo u njegovom vinogradu koji se zove Brdo, iznad sela Temske, dajem vam sve podatke, možete da date službi bezbednosti, pošto se oni bave ovim krupnim pitanjima. Ide moj stric, koji se zove Časlav Žunić - i plače, nikad ga nisam video da plače. I kad nam priđe on kaže - znate šta se dogodilo, Francuska je kapitulirala. On je znao da je to katolička zemlja, a

nikakve veze nije imao sa Francuskom. Ja naravno, pošto sam već bio ispolitizovan, počnem da napadam Francusku - izdajnička, neboračka, defetistička. A on mi kaže - nemoj tako, Francuska će jednog dana vaskrsnuti. To je otprilike bio duh jednog najobičnijeg seoskog sveštenika. Sad sam proslavio moju porodicu, uđe u istoriju: uloga *moje* porodice u svetskoj revoluciji.

DESIMIR
TOŠIĆ

KO SE SEĆA BAJE MALOG KNINDŽE

Ivan Čolović

80

Verska obnova

Nedavno sam učestvovao u debati sa studentima na temu društvo i crkva. Pokazao sam im, kao dobru ilustraciju za tu temu, jedan broj lista *Samo Partizan*, lista fudbalskog kluba Partizan, i to broj za decembar 2001, gde je objavljena jedna poduža ilustrovana reportaža o poseti fudbalskog kluba Partizan Hilandar. Reportaža ima veliki broj fotografija, a tekst je napisao Slobodan Novaković u svojstvu člana uprave fudbalskog kluba Partizan, koji je zajedno sa fudbalerima i drugim članovima uprave bio u toj poseti Hilandar. Slobodan Novaković je u toj reportaži opisao kako su oni tamo bili lepo primljeni, kako su fudbaleri imali prilike da se upoznaju sa manastirskim načinom života, da probaju skromnu manastirsku hranu i belo manastirsko vino, pa su tu među kaluđerima našli i svoje simpatizere, navijače. Jedan od njih im je rekao - Zbog vaših crnih klupskih boja, najbliži ste nama monasima.

IVAN
ČOLOVIĆ

Na kraju posete gosti su dobili i uverenje da su tamo bili u obliku spomenice, sa potpisom ovlašćenog lica i pečatom. A tu piše: Spomenica Svete srpske carske lavre manastira Hilandara, izdaje se fudbalskom klubu Partizan, koji je pohodio naš manastir i poklonio se kolevcu svetosavske duhovnosti.

Studenti prosto nisu mogli da veruju u autentičnost ovog događaja i ovog dokumenta. I zaista, postavlja se pitanje o čemu ovakav jedan događaj i ovakav jedan dokument govore, o čemu oni svedoče, koji je njihov smisao, kako to da razumemo. Da li da to shvatimo kao svedočanstvo koje nam kazuje da se pravoslavlje u Srbiji sve brže širi, da je Srpska pravoslavna crkva dobila veliki broj vernika, pa se eto tako, među njima našla i kompletna ekipa fudbalskog kluba Partizan, zajedno sa upravom? I da li je ova poseta Hilandar jedno pravo religijsko hodočašće, da li je ona upriličena da bi se zadovoljile verske potrebe vernika koji se nalaze u fudbalskom klubu Partizan? Ja sam sebi dozvolio da u to posumnjam, jer nekako mi je bilo teško da poverujem da je samo u jednom fudbalskom klubu toliko vernika, i to vernika jedne crkve.

Zaista, bliže smo istini ako kažemo da je reč o jednom marketinškom potezu fudbalskog kluba Partizan. Ali u tom slučaju moramo da postavimo i pitanje - koji je cilj takvog jednog poteza, šta se time želelo postići? Koju vrstu slike, kakav imidž o sebi je hteo fudbalski klub Partizan ovom posetom da stvori? Opet moram da posumnjam da je Partizan hteo da se predstavi kao klub pobožnih

mladića, pravoslavnih vernika. Pre će biti da je cilj ovog marketin- ga bio da se Partizan prikaže kao fudbalski klub sa jakim srpskim nacionalnim identitetom, kao klub odan srpstvu, srpskoj istoriji i tradiciji. I Hilandar se u tu marketinšku strategiju uklapa samo zato što on danas nije samo verska svetinja, svetinja SPC, nego je on još više simbol srpskog nacionalnog identiteta ili, kako se to kaže, srpske nacionalne sabornosti.

Iako je reč o marketinškom potezu, poseta fudbalskog kluba Partizan Hilandaru nije zbog toga prestala da bude svojevrsni religijski ritual. Ta poseta je zadržala svojstva jednog hodočašća, odnosno klanjanja jednoj svetinji, ali svojevrsnoj svetinji. Ali to hodočašće i to klanjanje ne spadaju u pravoslavnu religiju ili u neku religiju u užem smislu, nego oni u stvari predstavljaju praktikovanje jedne sekularne religije, jedne političke religije. To je ona religija čiji mitovi i rituali slave naciju, čije je glavno božanstvo, glavni kult nacija, u ovom slučaju srpska nacija. Storijski o poseti fudbalskog kluba Partizan Hilandaru značajna je zbog toga što pokazuje da hilendarski monasi, a to znači i SPC, učestvuju u slavljenju jednog političkog kulta, odnosno kulta srpske nacije.

Politička religija

Za razmišljanje o ovoj temi važan je koncept sekularne, odnosno političke religije, jer danas u Srbiji zapravo postoje dve vrste religija. S jedne strane su religije u užem smislu te reči, kao što su hrišćanska religija, islam, judejska i njima slične. Na drugoj strani su one religije koje se obično nazivaju sekularnim, profanim, svetovnim, političkim religijama. A danas u Srbiji, najjača među tim sekularnim, političkim religijama jeste religija koja slavi srpsku naciju, koja je zapravo zbir kultova, rituala i ceremonija, koji u celini služe obogotvorenju srpske nacije. Ta politička religija, koja slavi kult srpske nacije, poziva Srbe da se osećaju i ponašaju kao pripadnici jedne verske zajednice, koja je šira i obuhvatnija od svake crkve, uključujući tu i SPC.

Tu je možda najinteresantnije što se Srpska pravoslavna crkva ponaša kao da ne primećuje da ova politička religija koja slavi srpsku naciju predstavlja za nju neku vrstu konkurencije, njenog suparnika, da ne kažem neprijatelja. Naprotiv, često imamo primere da se Crkva stavlja na stranu te političke religije, da učestvuje u njenom oživljavanju i njenom širenju, pa se čak ne uste-

že ni onda kada se u okviru tog slavljenja srpske nacije jave neki ekstremni oblici nacionalističke mistike, i to toliko ekstremni da sadrže i elemente rasizma, ksenofobije i drugih sličnih stvari. I ne smeta pravoslavnoj crkvi, često i to vidimo, što se ta nacionalna mistika poziva na svetinje i svece Srpske pravoslavne crkve.

Evo jednog primera. Poslednjih godina u Srbiji je u optičaju jedan broj tekstova koji navodno predstavljaju zaveštanja Stefana Nemanje, odnosno svetog Simeuna, svome sinu Savi, a preko njega i Srbima. Jedno je zaveštanje jezika. U tom tekstu Nemanja poručuje Srbima da treba da čuvaju čist srpski nacionalni jezik, da se klone tuđica i kaže im otprilike ovo - Ne uzimajte, čedo moje, stranu reč, tuđu reč u svoja usta. Drugo je zaveštanje zemlje, gde Nemanja kaže: Okupite se u svim svojim zemljama i okupite se u svojoj zemlji. Tu ima i jedno zaveštanje baš o krvi, u kome vidimo da je Nemanja mislio da krv ne pripada čoveku, nego pripada narodu i da nije važno ko smo i kakvi smo, nego čije smo krvi. Postoji i jedno zaveštanje kostiju i grobova, gde Nemanja kaže kako su kosti i grobovi najsvetiji graničnici domovine.

IVAN
ČOLOVIĆ

Nama sve ovo zvuči nekako poznato, aktuelno i teško možemo da poverujemo da je reč o dokumentu iz dvanaestog veka. Pa, naravno, i nije. Te tekstove je napisao publicista Mile Medić. On ne krije da je autor ovih tekstova, ali uprkos tome oni kruže kao autentična svedočanstva. Mile Medić se time ponosi i kaže da u takvim stvarima autorstvo i nije bitno, jer u njegovim tekstovima progovara duh srpskog naroda, pa je potpuno nevažno da li ih je napisao Nemanja ili Mile Medić. Ali, na stranu sad to, za nas je u ovom razgovoru o Crkvi najinteresantnije što se ova tobožnja Nemanjina zaveštanja čitaju na raznim crkvenim akademijama uključujući i svetosavske i svetosimeunovske, koje organizuje Crkva i koje se ponekad upriličuju i u Patrijaršiji. Niko u Crkvi ne primećuje ili ne želi da primeti da je reč o tekstovima koji predstavljaju najekstremniji oblik nacionalističke mistike krvi i tla, jezika i zemlje i sličnih stvari. I nikome u Crkvi ne smeta što se taj nacionalni misticizam pripisuje jednom od najvažnijih svetaca Srpske pravoslavne crkve.

Verski rat

Ima mišljenja da su ratovi u Hrvatskoj i Bosni '90-ih bili verski ratovi i ja mogu da prihvatim to mišljenje, samo zbog toga što je i

kult nacije, koji je u tim ratovima pokazao svu svoju monstruo-
znu, krvoločnu žestinu, zaista neka vrsta religije. Naravno, mno-
gi učesnici tih ratova na srpskoj strani, vojnici i drugi, pozivali su
se na Crkvu i religiju. Mnogi politički i vojni komandanti uključu-
jući i komandante paravojnih formacija, mnogi propagatori rata,
novinari, narodni i drugi pesnici, govorili su da rade za pravosla-
vlje i tražili su za taj svoj pravoslavni rat podršku Srpske pravo-
slavne crkve, a često je i dobijali. Međutim, za njih su sve to - cr-
kva, pravoslavlje, svetinje pravoslavne crkve - bili samo elementi
jednog drugog kulta, odnosno ovog kulta koji nazivam kultom na-
cije, odnosno političkom religijom srpskog nacionalizma.

Kako izgleda pravoslavlje u tom ključu, prevedeno u sferu religije
nacije, možda dobro pokazuje jedan folklorni primer. Naime, to-
kom ovih ratova bio se afirmisao pevač pesama u folklornom sti-
lu, poznat pod nadimkom Baja Mali Knindža. On ima jednu vese-
lu pesmicu, u kojoj kaže - Kad sam bio mali, znao sam svoj pravac,
oni bili katolici, a ja pravoslavac. I šta su onda ti katolici i pravo-
slavci radili kao takvi? To kazuje poslednji stih ove pesmice - Pso-
vali su meni popa, a ja njima fratra. Baš hrišćanski! Ali ova pesma
pokazuje, na jednom malom primeru, suštinu stvari, to jest kako
izgleda to ratoborno pravoslavlje u ratu, u šta se pretvara.

Jedan drugi narodni pevač, guslar Božidar Vučurević, koji je za
vreme rata imao visoki položaj vođe Srba u Hercegovini, čak otvo-
reno kaže da, po njegovom mišljenju, Srbi uopšte nisu religiozan
narod i da je on kojim slučajem bio na mestu Hristovom, kad su na
njegova leđa stavili onaj veliki krst i izveli ga pred Pilata, rimskog
sudiju, da bi on tim krstom ubio Pilata i ne bi uopšte hteo da bude
sin božiji. E, s tim čovekom, s tim pesnikom, s tim krestijaninom
je mitropolit cetinjski Amfilohije obilazio u jesen '91. crnogorsku
vojsku, koja je bila krenula na Dubrovnik. Prema svedočenju Bo-
židara Vučurevića, Amfilohije je vojsci delio krstove i ikonice. Ne-
gde otprilike u to vreme Amfilohije je pokušao da nađe teološko
tumačenje ovakvih svojih postupaka. On priznaje da učešće sve-
štenika u ratu nije baš u skladu sa Hristovim učenjem, ali je zato
u skladu sa moralom Starog zaveta, čije je geslo - oko za oko, zub
za zub. Znae, kaže on, to je takođe istorija hrišćanstva. I pri tom
je dodao još nešto, za mene takođe interesantno. Rekao je da je taj
starozavetni moral realniji i bliži životu.

Na sličan način je i patrijarh Pavle pokušao da nađe teološki argu-
ment da bi objasnio zašto mu ne smetaju priče, koje su i do njega

došle, da se Željko Ražnatović Arkan, koji je tada već bio optužen za ratne zločine, poziva na njega i govori kako jedino patrijarha Pavla priznaje za svoga komandanta. Patrijarh je objasnio da on u Arkanu i sličnima njemu vidi grešnike pokajnike, koji su posebno dragi crkvi i pozvao se na parabolu o bludnom sinu iz Svetog pisma.

Ovde se pokajanje sastojalo u tome što je Arkan od jednog banalnog kriminalca tobože postao sveti ratnik i što je nastavio da ubija, ali za veru. Prihvatiti to kao dokaz pokajanja znači prihvatiti sistem vrednosti koji religija nacije slavi, ali zato hrišćanska religija osuđuje.

IVAN
ČOLOVIĆ

ISUS JE MLAD I JAK!

Pavle Rak

86

Dvoje su crkva

Najpre pogledajmo šta je uopšte crkva. Za neke, ona se nalazi tamo gde se dvoje ili troje okupe u Isusovo ime i gde je on sa njima. I gde ljudi onda jedan drugom pomažu da svaki u sebi maksimalno ostvari božiji lik ili da, što je jedno isto, postane što bolji čovek. Čovek koji je u takvom živom odnosu prema Bogu njegov je saradnik, saodgovoran za celokupnu božiju tvorevinu, u koju se tada stara da unese što više dobra ili što više, plašim se da upotrebim tu reč - ljubavi.

PAVLE
RAK

Za neke druge, na primer za većinu današnjih crkvenih velikodostojnika, crkva je po sopstvenim kanonima organizovana institucija. To je kolektiv kome je Bog predvodnik. On svoj kolektiv treba da povede ka spasenju, dok su svi ostali koji ne pripadaju tom kolektivu osuđeni na večnu propast. Radi se još i o plemenskom ili rodovskom shvatanju crkve. Po toj shemi, Bog je plemenski vođa, koji se zajedno sa svojim narodom bori protiv drugih plemena i njihovih bogova, to jest idola, demona. Budući da u naše vreme i u ovoj državi Crkva nalazi pristalice za upravo ovakvo shvatanje, jasno je da postoji tendencija da ona postane državna crkva.

U Rusiji 16. veka postojala je rodbinska unija carskog i patrijarškog prestola, otuda i ideologija sakralne dinastije. U početku je njena uloga bila državotvorna, ali nakratko, jer je uskoro crkva postala sluškinja države. Danas je smešno kada se slične ambicije iščitavaju iz rođačkih odnosa jednog predsednika vlade i jednog mitropolita. Naravno da SPC, takva kakva je, želi da bude državna crkva. Velikodostojnici smatraju da će na taj način država postati crkvena, da će svoja sredstva staviti na raspolaganje crkvi i, kao što joj je dala školu, ustupiće joj valjda i vojsku, za borbu protiv konkurentskih crkava i vera.

Vlasti u odnosu prema crkvi imaju svoju računicu. Nekima bliskost s crkvom donosi izborne poene. I Milošević se u svoje vreme trudio da dobije te poene i uspevao u tome - setimo se Gazimestana i njegove posete Hilandararu. Dalje od toga ti odnosi teško mogu ići. Najverovatnije je da će crkva postati sluškinja države, zadužena za ideološka pitanja, za podstrekavanje negativnih osećanja prema spoljašnjim neprijateljima i da povremeno svečano isprati nekog zvaničnika države u haški zatvor. Kakva država, takva i sluškinja. Nismo više u srednjem veku, kada je crkva realno vladala. Ona je danas za političare samo propagandistički pion.

A crkva u kojoj je Hristos među dvoje ili troje svojih prijatelja? Ne znam nijednog političara koji je za takvu crkvu zainteresovan, a skoro da ne znam ni jednog crkvenog velikodostojnika koji bi se za takvu crkvu javno zalagao.

Voleti neprijatelja

U jevanđelju, Hristos je izričito naložio svojim sledbenicima da ljube svoje neprijatelje. Ni manje ni više. Ono što danas nazivamo pacifizmom, bilo je jako prisutno u crkvi prvih vekova, sve dok nije postala državna crkva. Čim se to desilo, nastupio je kraj miroljubivosti crkve, to jest njenih velikodostojnika. Samo su još izuzeci istrajavali na ljubavi prema neprijateljima. Rekosmo već da SPC sebe doživljava kao plemensku crkvu, na čijem je čelu plemenski bog. A plemenski bog je i ratni vođa svog plemena.

Crkva je poslednje ratove u bivšoj nam državi definisala kao versko-nacionalne. Karakteristična je izjava arhijerejskog sabora povodom potpisivanja primirja u Hrvatskoj. Tada su vladike izjavile, a *Politika* objavila, da niko nema prava da u ime ovog naroda zaključuje bilo kakav mir bez blagoslova crkve, što je značilo da blagoslova u tom trenutku ne bi bilo, jer ratni ciljevi nisu bili dostignuti. Sećate li se pisma koje je vladika Atanasije pisao Ćosiću, predsedniku države, kada ga je ovaj pitao za sudbinu muslimana u istočnoj Hercegovini. Odgovor je bio da vladika brine brige samo svog naroda, što je, kako izgleda, isključivalo brigu o čistoti duše tog naroda, koja onda najspokojnije može da ogrezne u zločinu.

U istom smislu možemo čitati čuvenu izjavu mitropolita Amfilohija, datu u trenutku kada je Milošević prestao da javno pomaže bosanskim Srbima. Mitropolit je rekao, a to se onda naveliko preštamovalo po svim nacionalnim listovima, da je prokleta i triput prokleta ruka koja nas je gurnula u ovaj rat, a sada se izvlači i pravi kao da je se sve to ne tiče. Treba razumeti da ruka nije bila prokleta onda kada nas je u rat gurala, nego sada kada se izvlači. Da je ruka bila blagoslovena dok je bila ratoborna, može se shvatiti i iz odnosa koji vladika ima sa Miloševićem sada, kada je ovaj u zatvoru, a vladika mu odlazi u posete. Nema ni najmanjeg znaka da on tamo odlazi da bi Miloševića nagovorio da se pokaje, kao što je to učinila Biljana Plavšić. Uostalom, crkva kojoj je jedna od prvih briga da svoju pastvu navede i pripremi za pokajanje, jer pozivom

na pokajanje počinje jevanđelje, dočekala je pokajanje Plavšićeve sa ledenim, mrzilačkim ćutanjem.

Sve dok je Bog - plemenski bog, u ratu koji vodi to pleme nema zločina. Važno je da se pobeđuje. Ako rat vodimo po božijoj zapovesti i pod njegovim vođstvom, onda je normalno da naše neprijatelje snađe sudbina koja je snašla neprijatelje izraelskog naroda na njegovom napredovanju kroz Palestinu. Ko je poštedeo život neprijatelju, bilo da se radilo o vojnicima ili civilima, bio je surovo kažnjen. U redovima svetih ratnika nema zločinaca, jer oni vrše volju božiju. A volja božija je da se na ovim prostorima razbaskari SPC. Zato crkveni velikodostojnici učestvuju u odbrani raznih generala i političara koji su kršili zakone i običaje rata, i koji se nisu za to pokajali. Čim se pokaju, mogu biti sigurni da će biti lišeni zvanične crkvene podrške. Našao bi se pokoji sveštenik koji bi i tada bio na njihovoj strani, ali to sa zvaničnom crkvenom politikom ne bi imalo nikakve veze.

PAVLE
RAK

Naravno, dešava se i da crkveni velikodostojnici daju civilizovane izjave poput - osuđujemo zločine, ma sa koje strane bili njihovi počinitelji. Takve izjave se obično daju na diplomatskim skupovima, na kojima se nešto može uçariti za našu stvar. Recimo da tako nešto kaže neki od vladika na sastanku sa katolicima u Švajcarskoj ili Nemačkoj. Sutradan, obilazeći srpsku dijasporu drži sasvim druge govore - mi smo večite žrtve, a ne daju nam ni da se branimo. Njegova izjava od prethodnog dana postaje čisto licemerje i zato je nijedan srpski general ili političar nikada i nije ozbiljno shvatao.

Srpski crkveni velikodostojnici jesu javno pozivali da se ne ulazi u rat, ali ti apeli su bili upućeni zapadnim državicima. Svojim duhovnim čedima nisu preporučivali mir, naročito tokom prvih godina rata, kada su srpske trupe bile u takvoj premoći da su išle iz pobede u pobedu, na ratištima su radile šta su htele i samo je od njih zavisilo hoće li se rat produžiti ili prekinuti. Zapadni državni su diplomatskim sredstvima kočili njihovo napredovanje, a aktivno su se umešali tek posle Srebrenice. I tek kada je božiji narod počeo da gubi rat, iz SPC su počeli da pljušte pozivi na mir sopstvenom narodu, ne bi li se od osvojenih teritorija sačuvalo šta se sačuvati može.

Sve ovo je rađeno javno. Dokumenta ima koliko hoćete, čak i knjiga, poput *Jagnje Božije i zvijer iz bezdana*, gde crkva otvoreno

razvija svoju ratnu doktrinu. Uzgred, takva ideologija sa stanovišta crkvenih pravila predstavlja *jeres filetizma*, to jest zanemari vanje hrišćanskih vrednosti u korist nacionalnih.

Crkva siromašnih

Mnogo se u crkvi i oko nje govorilo o crkvenoj imovini, koja je bila oduzeta i još nije vraćena. Malo se ili nimalo govorilo o poreklu te imovine i o tome zašto je ona crkvi potrebna i kako bi se upotrebljavala, ako bi bila vraćena. Iz magle koja se poslednjih godina oko tog pitanja diže, stiče se utisak da je sekularizaciju crkvene imovine sprovodio ili neprijatelj nacije, u našem slučaju Turci, ili neprijatelj svega na svetu, komunisti. Velika zabluda. Sekularizacija crkvene imovine, osobito zemljišne, sprovedena je i u srednjem veku, mada ne tako mnogo kod nas. U Rusiji, na primer, jeste. Zašto? Pa zato što je gomilanje zemljišnog poseda u rukama crkve pretilo da uništi sve drugo, i državu i sam narod. Otkud u crkvenim rukama toliki posed? Pa otud što su joj svoja imanja za pokoj duše zaveštavali posednici i kada su imali, a posebno kada nisu imali drugih naslednika.

Postavlja se i pitanje duhovnog smisla crkvene imovine. Gospod je svoje učenike pozivao da sve svoje razdele siromasima i idu za njim, a ne da se bogate. A ispada da je crkva u pojedinim momentima, uoči najdramatičnijih sekularizacija u carskoj Rusiji, na primer, posedovala preko 60 odsto državne teritorije tražeći neprestano poreske i ostale olakšice, a istovremeno nemajući mnogo milosti prema sopstvenim kmetovima. Pitanje koje se tu postavlja jeste - može li u siromašnom narodu crkva biti bogata?

Jasno je da i crkva od nečeg treba da živi i da se izdržava. Međutim, to što ona želi, to jest zemljišni i ostali posed, za nju je breme koje je direktno odvlači od zadataka evangelizacije. Umesto da pasteru pozivaju na pokajanje, pastiri bi da se bave biznisom. Kada na taj način moraju da zarađuju, gde su granice? Može li se prosečan, ne baš blistavo obrazovan i duhovno vođen sveštenik ili vladika odreći mogućnosti da zaradi još, i još, i još? Mnogima bode oči vozni park sveštenika i vladika i ekscesi sa luksuzno opremljenim konacima.

Opet ću navesti primer iz ruske crkve: da bi nekako popravila greške iz prošlosti, ruska vlada je dala crkvi carinske i poreske olakšice. Šta se dogodilo? Crkva je krenula da trguje onim što joj je u

datom trenutku donosilo najveću i najbržu zaradu - alkoholom i duvanom. Samo prodajom bescarinski uvezenih cigareta, ruska crkva je zaradila više stotina miliona dolara. Naravno, u cenu operacije ne ulaze hiljade života, koje je odnela crkvena trgovina ovim otrovom.

Kada je crkvi prepušteno da se sama izdržava, da zarađuje kako zna i ume, nije samo njeno učestvovanje u biznisu problematično. Problematična postaje čak i njena prirodna i logična delatnost, koja se više ne obavlja isključivo radi duševne i duhovne koristi pastve, nego da bi se zaradilo. Povremeno izbijaju skandali zbog visokih tarifa obreda kao što su pogrebi i parastosi, krštenja i venčanja. Crkvenim jezikom bi se to nazvalo *hristoprodavstvo*.

PAVLE
RAK

Država koja želi da ima crkvu koja se ne bavi biznisom i nekretninama, morala bi crkvi eksplicitno da zabrani takvu delatnost, ali da je s druge strane obezbedi: da od vernika, srazmerno njihovom broju, naplati crkveni porez u dovoljnoj visini da on obezbedi delatnost crkve. A kolika su sredstva potrebna da se zadovolje verske potrebe? To nije tako teško ustanoviti: treba prebrojati one koji su za usluge crkve zainteresovani, i napraviti računicu. Porez bi plaćao samo onaj kome je do crkve zaista stalo, pa makar bio i pravoslavac koji ne veruje u boga, što je među Srbima čest slučaj. Tako nikad ne bismo saznali koliko u ovom narodu ima istinskih vernika, ali to i nije najvažnije. Vera je duboko intimna stvar svakog pojedinca. A ako i nevernicima treba sveštenik, zašto da ne.

Nažalost, država u trenutku kada se donose zakoni o odnosu sa crkvom o svemu tome premalo brine. Političari više vole da podršku crkve stiču kampanjski: povremenim donacijama za hram svetog Save, ustupanjem časova veronauke u javnim školama, uguravanjem na univerzitet ustanove, koja doduše ima visokoškolski karakter, ali koja više liči na privatnu nego na javnu školu. Političari greše. Manje bi ih koštala crkva koja bi bila finansirana iz poreza, nego crkva koja sama zarađuje u nedefinisanim uslovima i kojoj nikad nije dosta. A možda bi i država imala neke koristi ako bi sveštenici više brinuli o dušama svoje pastve, nego o zaradi. Duhovni i finansijski haos na tom polju čini neprocenjive štete celom društvu.

Bog je slobodan

U zvaničnom, diplomatskom ekumenizmu velikodostojnici SPC sasvim lepo učestvuju. Tamo se mogu dobiti neke pare, a date iz-

jave nikoga ni na šta ne obavezuju. Tu vrstu svoje delatnosti oni često kriju od sopstvene pastve izdajući štura saopštenja. Ali tu baš mnogo i ne greše. Često i njihovi partneri rade to isto: bave se beživotnom crkvenom diplomatijom, iza koje nema iskrenih osećanja ni ideja šta bi to u realnom životu izdelfjenih i međusobno neprijateljskih crkvenih zajednica trebalo promeniti. Moje iskustvo je da međusobnom razumevanju raznih vernika, neuporedivo više nego svaka deklaracija sa na silu sazvanih međunarodnih skupova, doprinose lični, živi susreti i prijateljstva.

Sve dok sebe shvata kao plemensku crkvu, čiji je bog istovremeno i ratni vođa plemena, a čiji su ugledni članovi ratni zločinci - SPC ne može imati sluha za druge, hrišćane ili nehrišćane. Ko lista crkvenu štampu, uveriće se da je u njoj sve prisutnija takozvana teološka ideologija, uvezena najčešće iz ruskih crkvenih i okolocrkvenih krugova, koja ne samo što zatvara svaki put međureligioznoj saradnji, nego nas i kao narod zatvara u uske i anahrone šovinističke atare. Osnovu te ideologije čini uverenje da je naša vera jedina prava i da je zbog toga sav ostali svet, koji služi krivim verama, protiv nas u zaveri da nas uništi. Živimo u vremenu neposredno pred smak sveta, kada antihrist ujedinjuje kontinente u jednu državu i baš srpski narod je poslednja, ili sa Rusima pretposlednja brana pred konačnim zacarenjem antihrista na kugli zemaljskoj. Svi ostali su naši prirodni neprijatelji, sluge antihrista.

Ujedinjenje Evrope je jasan dokaz poslednje faze svetske istorije i mi u tome nikako ne smemo učestvovati, ako ne želimo da i mi izgubimo dušu. Stoga ne bismo smeli da dozvolimo nikakav uticaj spolja, ponajmanje kulturni i religiozni, mada su i ekonomski uticaji pogubni. Ceo svet izuzev nas već je popustio i poslušno radi ono što od njega traže sluge satane, a to su judeo-masoni, to jest finansijski centri svetske moći. Ovaj stari antisemitski diskurs sve više dobija elemente antiglobalizma, zbog čega nekima izgleda savremeniji i prihvatljiviji, ali on ostaje u okviru ideje o plemenskoj crkvi, kojoj je dodato apokaliptičko opravdanje. I sve se to kod nas propoveda na jedan nemuš način, tako da sam primećio da ponekad i sami propovednici ne razumeju najbolje o čemu govore.

Naravno da su ljudi koji su zatrovani ovom ideologijom, a ona se širi poput kuge - pogledajte samo izloge beogradskih knjižara - skloni podozrenju ili mržnji prema svima drugima. U ovoj sredini je uvreženo uverenje da je ovaj narod u pravu i da je upravo zbog

toga žrtva svih drugih, od naših suseda pa do celog sveta, koji ga je ni zbog čega bombardovao. Dostojanstvenici SPC neprekidno podržavaju ovo uverenje, na primer svojim odnosom prema haškim optuženicima.

Izvorni ekumenizam počiva na uverenju da je Bog našao načina da komunicira ne samo sa svakom civilizacijom i narodom, nego i sa svakim čovekom ponaosob. Kroz istoriju je bilo bezbroj načina približavanja naroda i ljudi Bogu i mi, makar i ne shvatali neke od tih načina, nemamo pravo da bilo koga osuđujemo na večite muke u paklu. Sva božija stvorenja su u njegovoj, a ne u našoj ruci, tako da odnos prema Bogu podrazumeva i dobronameran odnos prema njegovim stvorenjima. Otvorenost prema drugima ne znači odustajanje od sopstvenog duhovnog identiteta. Ona samo znači da mi Bogu ostavljamo elementarnu slobodu da sa drugima stupi u drugačiji odnos, različit od odnosa koji on ima sa nama.

PAVLE
RAK

Naravno, u istoriji je bilo i bezbroj načina da se čovek, narod ili civilizacija od Boga udalji. Jedan od tih načina, posebno efikasan, jeste gajenje bolesnog ubeđenja da su svi sem nas sluge Satane. Nema duhovnosti koja počiva na zatvaranju prema božijoj tvorevini, šovinizmu i verskom fanatizmu.

AGGIORNAMENTO

Mirko Đorđević

U našoj crkvi se kaže da je srpska kultura počela bekstvom u manastir svetog Save. Međutim, oni odriču da je moderna srpska kultura nastala jednim bekstvom iz manastira Hopovo - Dositej škida mantiju, baca je na krušku i odlazi u Evropu.

Naša crkva se prema ratovima '90-ih nije odredila dobro, tako da stradanja našeg naroda, kojih je bilo i na Kosovu i u Bosni i u Hrvatskoj i Slavoniji, padaju u senku pred tim koliko smo mi bili ravnodušni prema stradanjima drugih.

Jedino čemu se nadam je da se mi javno kao crkva pokajemo za Srebrenicu, da patrijarh i sveštenstvo sa upaljenim svećama i uz zvonjavu zvona krenu pešice preko Zvornika do Srebrenice. Ipak je tamo ubijeno osam hiljada ljudi, imena i prezimena im se znaju.

Dajte da formalizujemo stvari, neka Koštunica bude član Svetog arhijerejskog sinoda, a Amfilohije ili Atanasije ministar unutrašnjih poslova.

Svepravoslavnog sabora nije bilo 1200 godina. U XX veku bila je postignuta saglasnost da se sabor zakaže '70-ih godina u Aleksandriji i šta mislite ko je omeo održavanje sabora? Mi! Justin Popović je iz Čelija poručio da to nije moguće zbog komunizma. Nema više komunizma, oni opet isto ponavljaju - ne može.

Crkveni legalizam je kopija političkog legalizma legendarnog, vrhovnog legaliste, jedna hipokrizija neviđena. Šta sve kanoni ne brane, pa se naše vladike slikaju na tenkovima, kao Filaret sa kalašnjikovim.

SVETLANA LUKIĆ:

Kako se po vašem mišljenju manifestuje klerikalizacija srpskog društva?

MIRKO ĐORĐEVIĆ:

Mi živimo trenutak klerikalizacije javnog, političkog i kulturnog života u Srbiji. Kada je pre godinu dana jedan poznati komentator u američkim novinama, prenela je to i *Politika*, napisao da u Srbiji danas Srpska pravoslavna crkva ima onu ulogu koju je pod Titom imao Savez komunista, mnogima se činilo da je to preterano. Kako je vreme odmicalo, pokazalo se i potvrđivalo i neka moja viđenja, da se upravo radi o jednom neobičnom fenomenu klerikalizacije, koja, to je na početku vrlo važno podvući, nije samo stvar crkve i inicijativa crkve, nego je prihvaćena šire u političkim krugovima. Kod nas je došlo do sprege struktura moći i u crkvi i u državi. I ta sprega odvija se po zakonu spojenih sudova i dala je već kobne rezultate.

MIRKO
ĐORĐEVIĆ

Da je to tako i da se ne radi samo o paušalnim procenama, pročitacu vam samo deo saopštenja ministra vera u kabinetu Vojislava Koštunice. On glasi ovako: *Eparhija žička smatra da prvo treba doneti ustav kojim će se pravoslavlje proglasiti državnom verom, a SPC državnom crkvom, pa onda na toj osnovi pisati zakon o verskim zajednicama*. Pažljivo slušajmo, oni tu takođe prilično jasno stavljaju do znanja da država ne sme da ima nikakav uvid u izvore prihoda i tokove rashoda u crkvi. To je zvaničan stav dostavljen vladi i ponuđen javnosti od eparhije žičke, za koju se zna da uglavnom ne izražava svoje privatno mišljenje.

Tri su momenta ovde bitna. Traži se nešto čemu nema primera u celokupnoj istoriji naše crkve, a kad je reč o istoriji crkve uopšte, poslednji put je takav zahtev, tvrdim, zabeležen krajem XI veka u Evropi. I onda je ljudima bilo jasno da je to ipak nemoguće, da su u pitanju dva entiteta čija je priroda različita: država i crkva. Drugi momenat, proglasiti pravoslavlje državnom verom, to je takođe anahrono. Treći momenat je čini mi se jasan svakome - crkva ne dozvoljava da joj iko kontroliše prihode. I sadašnji i dosovski vlastodršci zakleli su se na postojeći ustav po kome su država i crkva odvojene. Ovakvi zahtevi su drastičan vid klerikalizacije sa anahronim idejama, nesvojevremenim u civilizovanoj Evropi.

Te ideje kod nas direktno izvire iz nasleđa Justina i Nikolaja.

Još jednom bih podvukao da ta klerikalizacija godi mnogim političkim strukturama. I u poslednjem svom obraćanju naciji u ulozi šefa države, prenela je to i *Politika*, dr Koštunica je rekao - *što se nas tiče, srpske države i srpskog naroda i crkve, mi ćemo ići samo jednim putem, koji je trasirao naš večiti putovođa Nikolaj, koji je vazda sa nama i vazda će biti sa nama*. On je tada bio šef države koja se još uvek zvala SRJ.

Dakle, klerikalizacija nije stvar proizvoljne procene ovog ili onog komentatora, vidite da se crkva nudi kao zamena za sve. Crkva je uradila i nekoliko važnih dokumenata, koje su potpisali članovi Sinoda i Sabora. Jedan od njih je *Predlog načertanija za XXI vek*, pazite molim vas, ni manje ni više. Evo njegovih osnovnih ideja, samo to da vam pročitam: *naša će se budućnost i buduće srpske države, stoji u tom dokumentu, zasnivati na svetosavlju, Kosovskom zavetu, preispitivanju dosadašnje ukupne srpske kulture, prosvete, istorije, odnosa sa drugima, stanja elite, očuvanju srpskog jezika i ćirilice, obnovi srpskog sela, domaćinske porodice, parohijske zajednice, crkveno-narodnih sabora i monarhije, koja će o svemu odlučivati*.

Ovaj citat vam jasno govori da se crkva nudi kao zamena za sekularnu, redovnu vlast, koja postoji vekovima čak i u našem narodu. Crkvi su suvišni parlament i političke partije. Ona ovim dokumentom ne priznaje jedan objektivni proces koji se odavno obavio, to jest da se evropsko društvo još pre više od dva veka sekularizovalo i da je to ireverzibilan proces.

Biću slobodan da vam pročitam i nekoliko navoda iz *Studeničke deklaracije*, za koju ovde stoji da ju je pisao dr Atanasije Jevtić, ali potpisali su i vladika Artemije, neki laici i tako dalje. Taj dokument upućen je - *svim vladama srpskog naroda*, pazite, vaskrsava sintagma - vlade srpskog naroda (evo jedne obnovljene ovih dana u Beogradu, vlade Republike Srpske Krajine). To je dokument koji govori o teškom bespuću na kojem se nalazi ne samo naša crkva, nego i srpsko društvo. Osnovni stavovi ovde su da je najveće zlo nas Srbe zadesilo u vreme velike Francuske revolucije, kad smo sa Dositejem krenuli pogrešnim putem i prihvatili mudrost prosvećenog Zapada koja nas je uništila.

E sad pazite, *nema drugog rešenja nego se treba odvojiti od Zapadne Evrope i ne ići za Dositejem i njegovim đacima koji su nesrećno pokušavali da odvoje Srbe od Zaveta*. *Njegovi đaci su, kaže se, na-*

neli većeg zla srpskom narodu nego li Dositej. To su: vukovci, znači odbacuje se Vuk Karadžić, markovićeveci, skerlićevci, komunistički ideolozi i na kraju novodobci. Kao što vidite, u našoj crkvi ne važi ni elementarni fonetički zakon koji se zove jednačenje suglasnika po zvučnosti, nego kažu - novodobci. Uzgred, to je pravopis po kome Srbi nikad nisu pisali niti govorili. Poslednji put taj pravopis je specijalnom uredbom, sa potpisom dr Budaka proklamovao poglavnik Pavelić. Da, da, to je takozvani korijenski pravopis.

MIRKO
DORĐEVIĆ

Dokumenat se završava malo svečano i patetično, ovako: *današnji novodobci, dobro nazvani evroslinavci, javno govore o svojoj zabrinutosti zbog porasta nacionalizma među Srbima, kao i sve većeg broja sledbenika Nikolaja Žičkog. Za nas postoji - slušajte sad ove čudovišne teze - svetosavski nacionalizam i jevanđeljski nacionalizam. Onaj ko je pročitao dela svetoga Save, a to nije teško, samo smo mi malo lenj narod - zna da je od originalnih spisa svetoga Save sačuvano samo 150 strana. Sve ostalo su prevodi i komentari. I nijednom se rečju u spisima svetog Save ne pominje nacionalizam. Sveti Sava je bio tipičan čovek srednjeg veka, a u srednjem veku kategorija nacionalizma nije značila apsolutno ništa.*

Još čudovišniji je zaključak da postoji neki jevanđeljski nacionalizam. Koliko je meni poznato, u ukupnoj istoriji ljudskoj i kulturi nikome dosad nije palo na pamet da u jevanđeljima nađe nacionalizam. Jevanđelja su pisana iznad rasa, klasa, partija, podela. Bilo je i u vreme kada su jevanđelja nastajala, u vreme Isusovo, političkih partija u današnjem smislu te reči. Ljuta borba među njima, između ostalog, mu je i došla glave na Golgoti. Dakle, ovde mi Srbi imamo rešenje, samo da pročitam i završni stav: *u zdravom nacionalizmu jevanđeljskom i organskom svetosavskom.*

To potvrđuje momenat klerikalizacije u jednom ostrašćenom, zaostrenom obliku, za koji nisam siguran da će skoro proći, budući da je prihvaćen konsenzusom od bitnih činilaca u društvu. U pitanju je pokušaj da se celokupna srpska kultura svede na jedan monistički obrazac, svetosavski, i da drugog nema. To niko živ nikad nije radio, niti je svetom Savi ikada padalo na pamet. U našoj crkvi se kaže da je srpska kultura počela jednim bekstvom u manastir - svetog Save. Međutim, oni odriču da je moderna srpska kultura nastala jednim bekstvom iz manastira Hopovo - Dositej skida mantiju, baca je na krušku, kako sam kaže, i odlazi u Evropu. Bojim se da će ovaj talas potrajati, tim pre što je i politički intoni-

ran. Da nije, možda bi brže nestao u amplitudama koje se preteći nadnose nad našu stvarnost.

SVETLANA LUKIĆ:

Odakle dolazi ta verzija svetosavlja kao ideologije, da li je i tu inspiracija Nikolaj Velimirović?

MIRKO ĐORĐEVIĆ:

Sam izraz svetosavlje je relativno novog datuma i prvi put je upotrebljen 1938. godine u Srpskom kulturnom klubu u Beogradu. Tvorci te sintagme su emigranti Rusi, a ne Srbi, vrlo zanimljivo. Kod svetog Save i njegovih sledbenika i učenika ničeg sličnog ni u aluziji nema. Dakle, izraz je nastao '38. i prihvatila ga je i laička inteligencija. Miloš Crnjanski, koji se tada već otvoreno opredelio za fašizam, piše knjigu *Sveti Sava*, koja je potpuna besmislica. Svetosavlje je čista politička ideologija, čiji temelj je postavio Nikolaj u svom čuvenom predavanju iz '35. na Kolarčevom narodnom univerzitetu. To predavanje nosi naslov, obratite pažnju - "Nacionalizam svetoga Save".

Dakle, Nikolaj je prvi lansirao tu tezu da je sveti Sava bio nacionalista i da je on stvorio neku nacionalističku ideologiju. Kod svetog Save ne postoji čak ni današnja upotreba prideva - srpski. Kada on govori o srpskim zemljama, to je istoričar Radojčić lepo dokazao, Sava misli samo na srpsku državu, koja u to doba stalno gubi i dobija teritorije, a ne na sve Srbe, gde god da su rasuti. U tom predavanju Nikolaj je, dakle, lansirao vrlo opasne teze, koje su jedno vreme bile zaboravljene, da bi sa dolaskom Miloševića oživele kao akademska mudrost. Jedna od njih glasi da je - *nesreća naša srpska u tome što smo mi tu svetosavsku nacionalističku istinu zaboravili. Srbi su se toliko degenerisali da su zaboravili, zato smo preživeli silne nevolje. Ali, nastavlja Nikolaj, treba odati visoku čast vođi nemačkog naroda Adolfu Hitleru, koji je prvi među Evropljanima shvatio suštinu i lepotu svetosavske ideje. Zamislite, molim vas, Hitler i svetosavlje! Inače, vođa Rajha bio je, po svom vlastitom priznanju, ateista. Iz njegovih sačuvanih planova vidi se da je on nameravao da, kad uspostavi novi poredak u Evropi, likvidira hrišćanstvo u svakom obliku.*

Ideja svetosavlja snažno je oživela pod okupacijom. Nikolaj je bio glavni Ljotićev ideolog, a uz njega je to bio i profesor Najdanović, kome se ne može sporiti da je bio učen čovek. On je prvi nastavio

Nikolajeve ideje i 1943. piše ovako - *Danas kako stoje stvari, nama jedino Berlin i Hitler mogu doneti novu, preporođenu Svetosavsku Srbiju*. Onaj ko se kao ja, na sreću ili nesreću, detaljno bavi ovim stvarima, ostaje začuđen što je u XXI veku kod nas moglo da oživi cveće zla jedne ideologije, koju je baš srpski narod skupo platilo. Ali činjenice su činjenice, pogledajte šta se piše, šta govore vladike, pa ćete videti da zaista živimo jedno vrlo neobično vreme, vreme zastranjivanja i ostrašćenosti, što neće proći bez ozbiljnih posledica u našoj kulturi.

MIRKO
ĐORĐEVIĆ

SVETLANA LUKIĆ:

Kakva je, po vašem mišljenju, uloga Srpske pravoslavne crkve u ratovima iz '90-ih?

MIRKO ĐORĐEVIĆ:

Srpska pravoslavna crkva igrala je prvorazrednu ulogu u dovode-nju Miloševića na vlast. Neko će reći - da nije to malo preterano tvrditi. Bilo je tu i drugih važnih učesnika, ali ideološku logistiku ponudila je Srpska pravoslavna crkva. Iste večeri kad je održan miting na Gazimestanu, već su me iz nekih uglednih evropskih li-stova pitali - šta je ovo na Gazimestanu. Nije njih zanimalo šta je to u političkom smislu, to im je bilo jasno, nego kako objasniti da se na Kosovu prvi put zajedno vijore crkveni barjaci sa krstom i komunistička zastava sa srpom i čekićem.

Naime, dogodila se jedna prosta stvar. Godine 1989. dolazi do ta-kozvane planetarne krize ruskog modela socijalizma. To nije ne-ka naša zasluga, dotrajavao je jedan sistem, u istoriji je tako, rimska imperija je propadala četiri veka, nije ona propala za jedno veče. Dakle, kad su komunisti ostali bez ideologije, srpski komunisti, što se drugim komunistima nije dogodilo, prihvatili su gotove kli-šee koje im je ponudila crkva. I u ranim Miloševićevim govorima, to je danas zaboravljeno, od kojih je neke održao na plenumu par-tije koja se još zvala Savez komunista, prepoznaju se sintagme iz Nikolaja i Justina. Reći ćete - da li je on baš kao partijski aparat-čik bio upućen u takve stvari. Ne, ali bilo je onih koji su mu to pri-premali i jedva čekali da to tako krene.

Do danas traje bitka oko toga ko je prvi rekao - svaku Jugoslaviju u mutnu Maricu. Koštunica tvrdi da je on to prvi rekao, Atanasije Jevtić tvrdi da je on to prvi rekao u Domu omladine. Jesu i jedan i drugi to rekli, ali tvorac te sintagme je Nikolaj Velimirović. Pogo-

dio se čudan trenutak te '89, kada tu Jugoslaviju niko više nije hteo, a mogao je da je razori onaj ko je najjači, pa je Milošević to i uradio. I nama će ostati taj žig, taj pečat. A u toj Jugoslaviji celokupna teritorija od Triglava do Ohrida bila je nedodirljiva kanonska teritorija naše crkve. Na kraju priče i četiri zaredom izgubljena rata, naša crkva je izgubila šest eparhija i biće uskoro svedena na beogradski pašaluk, jer u Crnoj Gori već postoji crkva, a o Makedoniji i da ne govorimo.

Našoj crkvi na žalost, u ratovima '90-ih ona nije bila samo svedok, nego i saučesnik u zbivanjima. Nebrojeno puta smo citirali šta su, sem patrijarha, gotovo sve vladike izjavljivale hrabreći Mladića i JNA i tako dalje. Ja se sećam jedne ovakve zgrade: Vukovar je razoren, strava, to je ličilo, kao što znate, na Hirošimu, kamen na kamenu nije ostao, JNA je to uradila. Sutradan je izašlo *Pravoslavlje* i ja sam urednika sreo na ulici - pa dobro, o onome što se odigralo u Vukovaru nema u *Pravoslavlju* ni reči, vi ne pominjete Vukovar. Niste pažljivo čitali, kaže, pominjemo. Tog dana u *Pravoslavlju* je pisalo da deca Vukovara dišu radošću i srećom, jer su oslobođena. Verovali ili ne, to je bio 1. decembar, nekoliko dana nakon ulaska JNA u grad.

U tom smislu, SPC je bila saučesnik, a ne preteruju mnogo ni oni koji kažu da je bila neka vrsta ratnog profitera, iako se na kraju sve završilo naopako. Ogromna imovina je opljačkana, dabome, ali najgore što se dogodilo je to da se naša crkva prema tim događajima nije odredila dobro, tako da stradanja našeg naroda, kojih je bilo i na Kosovu i u Bosni i u Hrvatskoj, u Slavoniji, padaju u senku pred tim koliko smo mi bili ravnodušni prema stradanjima drugih. U našoj se crkvi izričito tvrdilo - ma, to oni pale gume, kakvo bombardovanje Dubrovnika. A već se znalo koliko žrtava ima i prva žrtva je bio Srbin, pesnik Milan Milišić. To možete videti i danas, na primeru odnosa prema Hagu, to je za njih sud na koji se izvodi celi srpski narod. Vladika Amfilohije javno podržava Miloševića i posećuje ga u Hagu. Zlikovci su to uradili, kaže on, zatvorili su ga gde ja mog psa ne bih zatvorio.

Naša crkva se nije snašla. Jedino što po mom dubokom uverenju i intimnom nadanju treba čekati jeste to da se dogodi neki preokret i nekih je naznaka bilo. Stari patrijarh je u jednom momentu, kao što se sećate, izjavio: *Ne veliku Srbiju, neću ja ni najmanju Srbiju po cenu jednog ubijenog nevinog deteta*. Bilo je još nekih njegovih izjava, ali to nije podržano, naprotiv. Setite se kad je potpisan Dej-

tonski sporazum, Amfilohije je javno preko beogradske televizije proklinjao - neka se osuši ruka koja je razdvojila granicu na Drini. A Milošević je to morao da učini pritisnut svetom, jer ga je čekalo ono što je kasnije i doživeo. Čitav svet se digao da ga dozove pameti. Dakle, nismo preterivali mi koji smo još '89. govorili da Miloševićev model postaje pretnja evropskoj civilizaciji.

Jedino čemu se ja nadam, to je da se ipak dogodi jedan obrt, da se mi javno kao crkva pokajemo za Srebrenicu. Ja sam u svoje vreme imao jedan predlog, pa su neki govorili da je odličan, drugi su govorili da je smešan, da patrijarh sa upaljenim svećama i sveštenstvo uz zvonjavu zvona krenu pešice preko Zvornika do Srebrenice. Ipak je tamo ubijeno osam hiljada ljudi, imena i prezimena im se znaju. U Batajnici grobova koliko hoćeš, naša crkva reč o tome još nije rekla. U Bosni se, kao što vidite, nedeljno otkriva jedna grobnica. Novine to donose kao malu vest.

MIRKO
DORĐEVIĆ

Nastupilo je vreme kada se jedno loše justinovsko-nikolajevsko nasleđe prihvatilo i ono je čvrsto zaselo u svest sadašnjeg episkopata, koji ima jaku političku moć i jaku političku podršku. Nema tome dva meseca, predložio sam - pa dajte da formalizujemo stvari, neka Koštunica bude član Svetog arhijerejskog sinoda, a Amfilohije ministar unutrašnjih poslova u vladi. Ili Atanasije. Klerikalizacija u XX i XXI veku ne donosi ništa dobro društvu, ali mnogi smeću s uma da ne donosi ništa dobro ni crkvi. Crkva dobija jednu neprirodnu ulogu, koja njoj nije svojstvena. Postoji misija crkve da evanđeoske sadržaje svakodnevno unosi u živote ljudi i da ide preko čoveka, a ne kolektivno. Nije posao crkve da podržava ideološke obrasce, koji nas sukobljavaju sa svima.

Ali suočenje sa prošlošću je najteži ispit i upravo u jevandelju Hristos kaže - *spoznajte istinu i ona će vas osloboditi*. Obratite pažnju, on nije rekao - spoznajte istinu moju, sadukejsku, fari-sejsku, jevrejsku, hrišćansku. Samo je rekao - istinu, a *istina je ružna kao novorođenče u početku*. Tek posle se na nju naviknemo i ona spasava kad je prihvatimo. Ni naša crkva ni naše društvo u celini nisu prihvatili određene istine, a to vodi do cepanja u društvu, do vavilonske pometnje u mozgovima. Stanje je, nažalost, ne mnogo ugodno, ali ne treba gubiti nadu. Crkvom ne rukovode samo ljudi, postoji tu još neko ko određuje odakle smo došli, zašto i kuda ćemo otići. U svojoj kvintesenciji, vera po učenju otaca znači smisao koji osvajamo, utoliko vere imamo ukoliko smisao osvojimo.

SVETLANA LUKIĆ:

Hteli smo još da vas pitamo o odnosu Srpske pravoslavne crkve prema ekumenizmu i evropskim vrednostima, kao i o njihovom odnosu prema vaseljenskom patrijarhu. Tu vlada velika zabuna, učini nam se da neke vladike daju ekumenske izjave, a onda kažu nešto sasvim suprotno.

MIRKO ĐORĐEVIĆ:

Nedavno sam uporedio izjave dvojice vladika, jedan je vikar Njegovе svetosti, Atanasije Rakita, a drugi je raško-prizrenski vladika Artemije. Obojica su rekli da su pristalice ekumenskog otvaranja prema svetu, ali iza toga su i jedan i drugi dali suprotne izjave. Jedan kaže - *nema izmirenja sa katolicima sve dok se katolička crkva ne pokaje i ne postane pravoslavna*. Drugi ide još i dalje - *čak i da papa postane pravoslavni nećemo s njim*. Međutim, da vidimo prvo šta mu je to ekumenizam, i tu ima zabune. To je relativno mlad pojam, ali ekumenizam izvire iz Hristove zapovedi da ljudi budu svi jedno u veri. Ne da budu svi jedno po boji kože, političkim shvatanjima, državnom uređenju. Ekumenizam je jedini put koji nešto znači u današnjoj Evropi. U našoj crkvi ekumenizam se objašnjava tako što se citiraju Nikolaj i Justin, a njihova definicija glasi: ekumenizam je podvala, prevara koju nam sprema papa i ne obična jeres, nego *svejeres*, svejeres kao jedna reč.

Što se tiče odnosa prema Evropi i njenim vrednostima, posebno sekularnim vrednostima, tu se koriste formulacije Justina i Nikolaja, kao što je *bela demonija*, što je sve pozajmljeno od ruskih slovenofila. Zanimljivo je da se danas u Rusiji malo ko toga seća, sem nas koji se time bavimo. A kod nas je to prihvaćeno i posebno dolazi do izražaja danas, kada Evropa prvi put mora da diše na oba plućna krila, kada su tu i pravoslavlje i katolicizam. Taj izraz papa često koristi, i sada ga je, bolestan, upotrebio u pretposlednjoj homeliji. Problem je u tome, znate, što se sa nastankom sekularnog društva u Evropi nakon Francuske revolucije, odnosno još od engleske revolucije, crkva posle prvog šoka pomirila sa time da je odvojena i osvojila svoje mesto u društvu. Kod nas do toga nikad nije došlo i crkva se još uvek doživljava kao identifikaciona snaga, integrativni faktor u društvu.

Kada sam bio u gimnaziji, ispod ruke smo nabavljali i čitali De Gola i Šumana, njihove deklaracije o Evropi i bili zaljubljeni u to. Pa

ipak nam se činilo da oni malo preteruju, jer kako je moguće ujediniti Evropu. Danas je činjenica da se Evropa ozbiljno gradi i ujedinjuje, ozbiljno se realizuje ta ideja i to funkcioniše, dabome. I ona se gradi na principu raznovrsnosti i različitosti. I danas se evropski ustav kroji na toj različitosti i crkva dobija slobodne ruke da, nezavisno od države, slobodno deluje. U našoj crkvi postoji strah od slobode, strah od drugog i drugačijeg, strah od inoslavskih, tako mi zovemo protestante. Pogledajte naš odnos prema protestantima, koji su nas toliko zadužili. Oni su nam sagradili novi Bogoslovski fakultet u Beogradu. A kada je trebalo da anglikanci proslave Božić u našoj crkvi prethodne godine, na čelu sa engleskim ambasadorom, organizovani su protesti ispred patrijaršije da to spreče.

MIRKO
ĐORĐEVIĆ

Taj odnos se vremenom mora promeniti. Neki kažu, da li je moguće da u našoj crkvi nema snaga koje bi pokrenule ove promene. Ima, to je moj odgovor, ja poznajem crkvu iznutra, to mi je element u kojem sam; ima, ali one ne mogu da dođu do izražaja. U crkvi vlada princip *jednonačalija*, hijerarhijski princip da se višima ne može protivreći. Pogledajte jedan drugi primer, čak i Stari zavet ima krajnje negativni odnos prema kralju i caru, prema vladaru kao instituciji, a u našoj crkvi vlada neka monarhistička nostalgija. Samog patrijarha su nedavno prinudile vladike da zahteva uvođenje monarhije, što posao crkve nikad nije bio. Nikad crkva nije odlučivala o obliku vladavine, nikada. Ni u srednjem veku, ni u vreme Dušana, ni Milutina.

Mi smo u dosta lošim odnosima sa evropskim crkvama, jedino smo dobri sa ruskom crkvom, za koju nas vežu vrlo čudne veze. I u ruskoj crkvi postoji otpor prema papinoj poseti. To je jedan iracionalan strah - doći će papa i svi ćemo postati katolici ili unijati. Ma ni govora, a on će ipak doći. Ako ne ovaj papa, onda sledeći, papa uvek ima.

Što se tiče pravoslavnog patrijarha u Carigradu, to jest Istanbulu, on je turski državljanin, Grk po nacionalnosti, ali služi tursku vojsci i ne može biti imenovan bez saglasnosti predsednika Turske Republike, takvi su turski zakoni. On je starešina svih pravoslavnih, ali u kom smislu - nije on nikakav naš pravoslavni papa, nemamo mi papu, nego je starešina svih pravoslavnih kao primus inter pares, prvi među jednakima. Međutim, odnos između naše crkve i vasiljenske patrijaršije, od koje smo dobili autokefalnost, vrlo je neobičan. Mi smo u takvom sukobu da vasiljenskog patri-

jarha na liturgiji nedeljom i praznikom odavno ne pominjemo, što smo dužni. Smatra se da je on vođa svejeresi, jer je on veliki eku-
menista. On svake godine najmanje tri puta zajedno služi sa pa-
pom u Rimu i zagovornik je ovih modernih otvaranja pravoslavlja.
Ima veliki broj pristalica u čitavom pravoslavnom svetu, osim kod
nas, gde se protiv njega pišu takvi pamfleti da je to neukusno citi-
rati. I to ne rade samo u crkvi, nego i u *Književnim novinama*, gde
ga Predrag Kijuk zove masonskim izrodom.

Trenutno su odnosi između naše i carigradske patrijaršije do te
mere loši da smo, pored raskola koji imamo u Crnoj Gori i u Ma-
kodoniji, prvi put dobili raskol u Hilandaru. Dole se pojavila gru-
pa zilota, koje duhovno inspiriše monah David Simeon, Srbin.
Grčka policija ih je pohapsila i oni su našli utočište u Srbiji, na
Fruškoj gori. Oni izdaju časopis *Revnitelj*, to je dobro prevedena
reč zilot, to je onaj koji mnogo revnuje, mnogo je ostrašćen. To su
ekstremne grupacije, koje tvrde da je svako opštenje sa drugima
i drugačijima smrtni greh. A da li je toga ikad bilo u našoj istori-
ji? Ne. I kralj Milutin i car Dušan su slali specijalna izaslanstva
papi, pregovaralo se čak i o prelasku u katolicizam, posebno Mi-
lutin, papa Filip Lepi je onda bio u Avinjonu, ne u Rimu. Pape
osamdeset godina nisu bile u Rimu. I sveti Sava je pisao papi u
Rim moleći ga za razne stvari. Stefan Prvovenčani je od pape do-
bio krunu i zato se i zove Prvovenčani. Dakle, bilo je u istoriji na-
še crkve možda i težih momenata, ali nekako nepoštenijih, muč-
nijih vremena nije bilo. Verujem da će proći, ali videćemo kad i
kako.

SVETLANA LUKIĆ:

*Postoji još jedan momenat zbunjenosti naše crkve u jednom vremenu
gde se ona odjednom našla pod reflektorima i odjednom shvatila da
ponovo učestvuje u životu, a to je pitanje njenog finansiranja. SPC ni-
kada nije bila bogata kao danas.*

MIRKO ĐORĐEVIĆ:

To da. Od svog nastanka, 1219, pa do pre tridesetak godina, naša
crkva je uglavnom spadala u siromašne crkve. Pre tridesetak go-
dina sveštenici su bukvalno gladovali i onda je Tito bio prinuđen,
ako se sećate, da im obezbedi socijalno i penzijsko. Međutim, sa-
da prvi put u svojoj istoriji naša crkva je bogata, raspolaže ogrom-
nim sredstvima iz više izvora, koja niko ne kontroliše. Marks je

verovao da je siromaštvo uzrok otuđenja i nije grešio, ali se zaboravlja da i bogatstvo može da učini da čovek zaboravi prave vrednosti.

Finansijski izvori naše crkve su danas ne samo ono što vernici daju kao prilog, nego ogromne subvencije koje crkva prvi put dobija od države. Drugi momenat je ogromna humanitarna pomoć, i treće, ogromna novčana pomoć koju joj daju sestrinske crkve, naročito sa zapada, posebno protestanti. Osim toga, vraća joj se veliki deo imovine koju poseduje, oslobođena je poreza. I tu je već došlo do prvih patoloških izraslina u sistemu. Sadašnja vlada donela je pre nekoliko meseci odluku da svim kaluđerima obezbedi platu i, po onome što su objavili, to su ogromne sume. To se protivi temeljnim načelima hrišćanstva. Kaluđer oblači crninu i zaklinje se na siromaštvo, on nema pravo ni na kakvu imovinu, a vi mu sad dajete ogromnu platu. To je vrsta tihog korumpiranja.

MIRKO
DORĐEVIĆ

U istoriji naše crkve postoji jedan sličan primer, kada je pod Milanom Obrenovićem crkva veoma ojačala ekonomski, jer nije plaćala porez i bila je oslobođena svih dažbina. To je dobilo takve razmere da je kralj Milan uhapsio poglavara srpske crkve, mitropolita Mihaila, smenio ga i prognao iz zemlje. Mitropolit Mihailo je otvoreno vodio rusofilsku politiku i odbijao da se pomiri sa približavanjem Srbije savremenoj Evropi. Crkva je u tom času bila prebogata, a za parohijane je grumen soli bio bogatstvo. Setite se Glišičeve "Glave šećera", komad šećera je u to doba bio simbol raskoš. Narod je išao bos i bukvalno gladovao, o tome je vođena rasprava u Narodnoj skupštini u Beogradu. Kada danas prelistate tu raspravu, kosa vam se digne na glavi. Kralj Milan je uspeo da pobedi, ali na kraju je morao da abdicira, Mihailo se vratio, posle je otišao u Rusiju, i tako dalje.

Kada to sve znate i uporedite sa stanjem danas, vidite da se u Šumadiji gradi 200 crkava i parohijski dom koji je pravi dvorac. Dakle, crkva nije siromašna i koliko je to dobro, toliko i nije.

SVETLANA LUKIĆ:

Crkva se posle 5. oktobra eksplicitno izjasnila kojoj političkoj opciji pripada, što je pokazala i nad odrom Zorana Đinđića. Kakav je ona izbor napravila, koji bi tu bio prelomni trenutak? Takođe, da li je normalno da se naši političari toliko na dve strane krste. Evo, juče smo gledali i Tadića na glavnom odboru DS, bilo je to još jedno javno manifestovanje pobožnosti.

MIRKO ĐORDEVIĆ:

To je zloupotreba vere. Velimir Ilić, uvaženi ministar koji javno psuje, javno se i krsti, molim vas. Kada je patrijarh savetovao Srbima da ne izlaze na izbore na Kosovu, što je egzemplarno pogrešan savet, Velimir Ilić je rekao - posle patrijarha se ne govori, kako on kaže tako ima biti. To je primitivizam, to nije ništa. Taj čovek koji tako bezbožno upravlja imovinom, koji se tako loše ponaša, osveštava, krsti se - to je zloupotreba vere, koja će našoj crkvi naneti veliku štetu. Jedan ozbiljan sveštenik mi je nedavno priznao da su se vernici prepolovili u nekim eparhijama. Kažu ljudi da je ovo prešlo svaku meru. Razumete li, postaje neukusno.

Čuli smo malopre kako crkva ne dozvoljava da joj iko kontroliše finansije i prihode. Zna li kakvi su to već nameti? Što parohijat plaćamo, hajde, to nekima nije mnogo, sedam, osam stotina dinara, ali nekoj starici koja ima penziju pet hiljada, to je premnogo. A tu su i druge usluge, čitav cenovnik, to je postalo prava karikatura. Počeli smo da se smejemo, da pominjemo uvođenje fiskalnih kasa, jer to niko više ne kontroliše. Ljude zadesi dobro ili loše, hiljade i hiljade evra se tu baca, a oni to ubiru bez poreza. To je ozbiljna zloupotreba i to neće voditi dobrom, no, nadajmo se, proći će.

SVETLANA LUKIĆ:

Za neke stvari imaju vremena, a već 800 godina ne mogu da se dogovore i naprave svepravoslavni sabor.

MIRKO ĐORDEVIĆ:

Odmah moram da vas ispravim. Sabora svepravoslavnog nije bilo ne 800, već 1200 godina. Nije ga bilo, a on je jedini merodavan da revidira kanone, šta verovati, kako verovati, kako sahranjivati, kako živeti, sve. Činjeni su ogromni napori u XX veku, bila je već postignuta saglasnost da se sabor zakaže '70-ih i kada su pripreme bile tako daleko odmakle da se već znalo i mesto gde će biti održan, u Aleksandriji u Egiptu; šta mislite ko je omeo održavanje sabora? Mi! Justin Popović je iz Čelija kraj Valjeva poručio da to nije moguće. Mi smo išli kod njega da kukamo zašto ne može. Ne može, kaže, crkve na istoku su u ropskom položaju, ne mogu same da odlučuju, jer su pod komunizmom. Dobro hajde, mi sležemo ramenima. Nema više komunizma, oni opet isto ponavljaju - ne može.

Dva puta je naša crkva uskratila saglasnost, a potom i jedan konzenzus da se vaseljenski sabor održi. Tako da se danas mi pravoslavni zovemo Crkva sedam sabora, jer smo ih imali samo sedam. A katolici su imali 21. Pre 40 godina održali su Drugi vatikanski koncil, koji je njihovu crkvu posavremenio. Šta se dogodilo, Jovan XXIII je bio čudovišan um, prosto čovek genijalan, on je srušio jednu srednjovekovnu crkvu do temelja. Govorili su mu da je lud, da ga treba u bolnicu Đemeli odvesti, obući mu ludačku košulju, ali ta crkva je našla odgovore na savremena pitanja. Događila se tehnološka, kulturna revolucija. Ne možete vi danas razmišljati o abortusu onako, izvinjavam se, kako se razmišljalo pre pet vekova. Sve se potpuno okrenulo, to se zove odornamento, lepa italijanska reč - posavremeniti se.

MIRKO
ĐORĐEVIĆ

Naša crkva nema odgovore na ključna pitanja koja muče savremenog čoveka. U njoj vlada totalni haos, a svi pominju kanone. Kanoni su jednostavno zakoni koji zastarevaju. I taj crkveni legalizam je kopija ovog političkog legalizma legendarnog, vrhovnog legaliste, jedna hipokrizija neviđena. Šta sve kanoni ne brane i ne dozvoljavaju, pa se naše vladike slikaju na tenkovima, kao Filaret sa kalašnjikovim. Još je i pucao preosvećeni, ne samo da se slikao, nego preosvećeni dobro barata oružjem.

Trebalo bi čitati neku od knjiga antiohijskog patrijarha Ignjatija, čijih 20 knjiga je prevedeno na sve jezike, ali niko se nije setio da ih prevede na srpski. Da vidite kakvo je to savremeno razmišljanje, ali nama to nije potrebno, mi ovde robujemo kosovskom mitu. Kosovo je imaginarna, fiktivna teritorija naša, Kosovo je u sastavu srpske države bilo svega 88 godina u novijoj istoriji. Svega 88 godina u dan, računajući od 1912, kad je moj deda posle pet vekova pod Turcima, u četi Voje Tankosića zakoračio na Kosovo, Voje Tankosića crnorukca i ubice, pa sve do Miloševića, koji ga je konačno dao. Pravljene su stotine memoranduma, planova za rešenje kosovskog pitanja. Kad prelistate ta rešenja, bila ona komunistička, državna ili crkvena, lako ćete primetiti da su svi ti planovi isti - rešiti kosovsko pitanje tako da Albanaca tamo nema. Kad su se sad Albanci dosetili, pa prave slična dokumenta - rešićemo mi kosovsko pitanje, ali da tamo Srba nema, da ih satremo, da ih proteramo, mi se pitamo: šta bi sad ovo, odakle im ovo sad?

Naša crkva bi morala da se osavremeni. Možda je tu potrebna smena generacija, možda ova naša generacija još nosi ratni sindrom u sebi, možda i nije u stanju da napravi takav korak. Molim

vas, mi se još nigde nikom nismo izvinili, mi smatramo da je ono što je Vili Brant uradio obična glupost. Mi se držimo one naše epske istine, koju majka Jevrosima legendarnom Marku utuvljuje u glavu, da se nikom ne uklanja s puta. Teraj, pa šta bude.

Čak i naš patrijarh o srednjem veku i dobu Nemanjića kaže - *tada je sve sveto i čestito bilo i milome Bogu pristupačno*. Sve što je rečeno tim epskim stihom, apsolutna je neistina. Kakvih je pobuna tada bilo, kmet nije bio čovek u srednjem veku, pa borba za vlast, otimačina. Sebar nije imao pravo ni vodu da pije koliko hoće, nije mu davao vlastelin. Dakle, mi nemamo smisla i hrabrosti za kritički odnos prema istoriji. Mi se radije priklanjamo epskim klišeima, a od toga se ne živi, osobito ne u modernim vremenima.

CRKVA U ŠKOLI

Ljubiša Rajić

Tranzicione zemlje se odlikuju jačanjem položaja crkve u društvu. Zato se i ne može očekivati da opstane načelo svetovnog studiranja, koje je u tim zemljama postojalo i pre dolaska komunista na vlast. Ali svuda je povratak crkve u školu obavljen na pristojniji i legalniji način. Kod nas je to izvedeno na silu, kao neka prekomanda u vojsci.

Naše vlade se ponašaju kao ispostava SPC. Tako predsednik Boris Tadić ode u Moskvu sa patrijarhom u, kako je javljeno, crkveno-državnu posetu. To je kršenje Ustava ove zemlje.

Vasilije Krestić u jednom tekstu kaže da je Srbija propala zato što se nije razvijala normalno, pa treba da se vrati u srednji vek i prođe svoj razvoj. On očekuje da svet u međuvremenu sedi i ređa pasijans čekajući da mi stignemo u novi vek.

Naša crkva mora da odluči šta hoće da bude - crkva potlačenih, onakva kakva je delimice definisana u najstarijim jevanđeljima, ili crkva povlašćenih i bogatih. U ovom trenutku ona se očevidno opredelila za ovo drugo.

Postoji jasna težnja da se crkva pretvori u državnu crkvu, a da se zatim ta država pretvori u crkvenu državu. Šta se crkvu tiče šta mi radimo? Sve dok ne upadam u crkvu i nikom ne smetam da ispoljava svoju veru, ne vidim nijednog razloga da vlada dozvoli crkvi da smeta meni kao običnom građaninu da radi svoj posao.

SVETLANA LUKIĆ:

Profesore Rajiću, Srpska pravoslavna crkva je još za vreme Miloševića, a pogotovo posle 5. oktobra ispostavila državi različite zahteve. Jedan od stalnih je bio zahtev za povratak Bogoslovskog fakulteta pod okrilje Beogradskog univerziteta - i to se dogodilo. U kom smislu način na koji je to urađeno predstavlja paradigmu odnosa između države i SPC?

LJUBIŠA
RAJIĆ

LJUBIŠA RAJIĆ:

SPC je osnovala svoj Bogoslovski fakultet, koji je po Zakonu o Beogradskom univerzitetu iz 1905. trebalo da bude u njegovom sastavu, u doba kada je Srbija bila de facto pravoslavna država. Međutim, to je ostvareno znatno kasnije, 1920, kada je Srbija već bila multietnička i multikulturna država. Naime, SPC je tek tada, prilikom ruskih emigranata stekla dovoljno obrazovanih ljudi da i stvarno može da osnuje fakultet. Nažalost, ti emigranti su izrazito ojačali konzervativnu struju unutar SPC i dali joj jasan antimoderan i antizapadni profil, koji je ostao njena osnovna odlika sve do današnjih dana, stalno obnavljana tesnim vezama sa grčkom pravoslavnom crkvom, takođe poznatoj po svojoj konzervativnosti.

Godine 1952. donet je nov zakon o univerzitetu, koji je usklađen sa ustavom Srbije kao sekularne države, i po njemu ni pravoslavni ni bilo koji drugi verski fakultet nije mogao biti u sastavu univerziteta, pa je Bogoslovski fakultet odlukom vlade Srbije isključen iz sastava Univerziteta u Beogradu i ostao kao Bogoslovski fakultet Srpske pravoslavne crkve. Vlada Zorana Živkovića je poništila tu odluku iz 1952. sa objašnjenjem da je ona nezakonita, pošto ju je donela vlada kao nenadležan organ, umesto skupštine, koja jeste nadležna. Zatim je vlada Vojislava Koštunice, sa potpisom Miroljuba Labusa, donela rešenje kojim se zahteva od Univerziteta u Beogradu da odmah i bez ikakvih uslovljavanja primi u svoj sastav Bogoslovski fakultet, jer se sve posledice odluke iz 1952. smatraju ništavnim.

Motivi SPC su pre svega politički, jer ona želi da bude kreator politike u Srbiji, ali tu ima i prizemnijih motiva. SPC želi da dospe na državni budžet, pa da država izdržava njene obrazovne institucije, da njeni studenti mogu da konkurišu za smeštaj u studentskim domovima i da u perspektivi mogu da računaju na zapošljavanje u javnim školama. I vlada Zorana Đinđića i vlada Zorana

Živkovića su izašle u susret zahtevima SPC pre svega iz uverenja da se takvim potezima pridobijaju birači. Tu je reč ne samo o čistom političkom oportunističkom, već i o prilično velikoj političkoj kratkovidosti. Najveći deo konzervativnih vernika uvek će dati svoj glas onome koga doživljava kao iskonski konzervativnog, antimodernog i antizapadnog pravoslavnog vernika, što će reći Koštunici i DSS-u.

Sve tri postoktobarske vlade sistematski su sprovođile demodernizaciju društva u oblasti kulture i mentaliteta. Posebno u slučaju Koštuničine vlade, reč je o istoj kombinaciji neoliberalne privredne politike i hrišćanskog klerikalizma, koja je tipična za novu hrišćansku desnicu u SAD. Sve tri vlade izložene su pritisku nove ekonomske elite i međunarodnih finansijskih institucija da što pre sprovedu privrednu modernizaciju i omogućće dalje pretakanje društvenog i državnog kapitala u domaći i strani privatni kapital i time okončaju podelu ratnog plena posle ratova iz devedesetih. U jednoj veoma patrijarhalnoj sredini, naviknutoj na egalitarnost iz prethodnog sistema, to je moguće samo ako se njena pažnja stalno preusmerava na idejna pitanja, od nacije do vere.

To se vidi u nizu poteza, od angažovanja ministara za veru, koji sebe doživljavaju kao zastupnike SPC u vladi, preko uvođenja veronauke u škole i sveštenika u sve pore države, do ogromnih dotacija za izgradnju novih pravoslavnih crkava (između 600 i 900), u trenutku kada četvrtina škola u Srbiji nema klozete, polovina nema tekuću vodu i telefon, i kada u poslednjih četvrt veka nije izgrađena skoro nijedna nova škola. Sve tri vlade se ponašaju kao da je reč o Srbiji iz perioda beogradskog pašaluka u kome su skoro svi stanovnici Srbi, a ne da je u pitanju složena država u kojoj skoro trećinu stanovnika čine manjine. SPC tom procesu daje svoju punu podršku, jer je njeno prirodno okruženje predmodernog, patrijarhalnog, klerikalnog i nedemokratskog društva, nalik srpskom društvu iz srednjeg veka, što ona, uzgred budi rečeno, i ne krije.

Odluka iz 1952. zasnovana je na tada važećem ustavu i zakonu. Srbija je i dalje ustavom definisana kao sekularna država, i dok se ustav i zakon ne promene, Bogoslovski fakultet jednostavno ne može biti deo Univerziteta u Beogradu, jer verska institucija ne može biti deo državne institucije. Da bi Bogoslovski fakultet mogao postati Bogoslovski ili Teološki fakultet Univerziteta u Beogradu, morao bi prvo da prestane da bude fakultet SPC. Ulaskom

u sastav državnog univerziteta morala bi da prestane bilo kakva nadležnost privatne institucije nad ovim fakultetom. SPC se ne bi smela više pitati ni za šta, ni koji su uslovi za upis, ni ko će na njemu predavati, ni šta će se i kako na njemu predavati. Na državnom univerzitetu je sve, od uslova za upis preko usvajanja plana i programa i izbora nastavnika do naučnog rada, u isključivoj nadležnosti odgovarajućih ministarstava i samog univerziteta.

LJUBIŠA
RAJIĆ

Prema informatoru Bogoslovskog fakulteta SPC pravo na upis osnovnih studija Bogoslovskog fakulteta imaju *lica pravoslavne vere koja su završila pravoslavnu bogosloviju sa ispitom zrelosti, bez obzira na narodnost i državljanstvo, a po odobrenju nadležnog episkopa*. Dakle, uslovljava se odobrenjem episkopa, a ne prijemnim ispitom, i uslovljava se da su studenti pravoslavne vere. Isto tako, *student može da izgubi pravo na dalje studiranje ukoliko otpadne od pravoslavne vere, izvrši takav moralni ili krivični prestup koji je nespojiv sa etičkim načelima pravoslavne crkve ili mu nadležni arhijerej uskrati blagoslov za studiranje*.

Nikakvo posebno odobrenje i nikakvo otpadanje ni od kakve vere ne bi smeli da budu merila, jer je to nešto što pripada sferi privatnog života, a ne postupku upisa na fakultet. Nastavnici dogmatike, istorije crkve, crkvenog prava i bilo kog drugog predmeta mogu se birati isključivo na osnovu njihovih naučnih radova i didaktičke spremnosti, a ne na osnovu toga da li su vernici i kojoj veri pripadaju. U nastavi se mora poštovati osnovno načelo univerziteta o predstavljanju različitih pristupa i gledišta, što znači da bi se ti predmeti morali predavati i s tačke gledišta različitih crkava, i agnostičkog i ateističkog pristupa. Od studenata se ne sme zahtevati da prihvataju samo jedno tumačenje, jer je obaveza nas koji radimo na univerzitetu da studentima pružimo argumente i za i protiv različitih postojećih tumačenja, a njihova je stvar šta će od toga odabrati. Oni moraju znati da sve to postoji i biti u stanju da naučnim argumentima brane svoj stav na ispitu.

Drugim rečima, ne samo statut Bogoslovskog fakulteta već i njegova suština bi morali da budu promenjeni da bi ovaj fakultet uopšte mogao da podnese molbu za ulazak u sastav Univerziteta u Beogradu kao sekularne institucije. A ako su SPC potrebni sveštenici neka organizuje stručni ispit za diplomirane bogoslove ili neka zadrži svoj fakultet za sebe, a ne da ga natura univerziteta uz pomoć političara iz krajnje ovozemaljskih političkih i finansijskih interesa.

No, i da je ispunio sve uslove, Bogoslovski fakultet bi morao da napiše molbu za prijem u sastav Univerziteta u Beogradu, kao što su to morali da učine svi oni instituti koje je Miloševićev režim izbacio iz njegovog sastava zakonom iz 1998. Ali čak ni taj formalni minimum pravne procedure nije ispunjen, i Bogoslovski fakultet je uključen u sastav Univerziteta u Beogradu pukim naredjenjem Vlade.

Poslednje pitanje je da li je bogoslovija uopšte nauka koju treba izučavati na univerzitetu? Bilo bi mnogo korisnije da je Univerzitet u Beogradu omogućio naučno bavljenje verom osnivajući katedru za nauku o religiji ili bar jačajući relevantnu nastavu unutar već postojećih naučnih predmeta (istorija crkve unutar opšte istorije, sociologija religije, psihologija religije, crkvena muzika i tako dalje). Umesto toga, Pravni fakultet uvodi nastavu crkvenog prava, koje nije deo pozitivnog pravnog sistema države, već najobičniji poslovnik o internom radu jednog udruženja građana.

Osim toga, svakom elementu iz tih predmeta mora se pristupati sa istom naučnom rigoroznošću i kritičnošću kao i kod bilo kog drugog predmeta, pa čak i više zbog uloge koju vera ima u životu pojedinca i u društvu. Ne može se držati nastava o Svetome pismu kao da ono u svom etičkom aspektu, na koji se stavlja toliko težište, nije proizvod jednog plemenskog i robovlasničkog društva. U Svetom pismu ima toliko delova prožetih mržnjom, isključivošću i pozivima na nasilje da se od takvih citata može napraviti čitava knjiga. Takva mesta se moraju uporediti sa onima koja propagiraju jednakost ili socijalnu pravdu. Moraju se uzeti u obzir sve protivrečnosti koje se javljaju u tom književnom delu. Uostalom, nenaučnim predmetima nije mesto na univerzitetu: tvrdnje o postanju božanskom, poreklo deset zapovesti ili o bezgrešnom začecu i slično jednostavno ne mogu biti nešto što se predaje na univerzitetu, to može biti samo deo gradiva unutar predmeta istorija ljudskih ideja.

O svemu ovome se nije moglo čak ni razgovarati u tom silovitom napadu na autonomiju univerziteta i nauku. Od svega je ostala samo duboka sramota za Univerzitet u Beogradu i akademsku zajednicu.

SVETLANA LUKIĆ:

Kako objašnjavate činjenicu da je relativno mali broj ljudi protestovao protiv ovakvog priključenja bogoslovije na univerzitet?

LJUBIŠA RAJIĆ:

Nas nekoliko je protestovalo na Savetu univerziteta u Beogradu, nekoliko njih su protestovali na sastanku Nastavno-naučnog veća, a većina je, kao i uvek, ćutala i čekala da vidi ko će pobediti, pa da se njemu priklone. Zato se ništa nije dogodilo, zato Bogoslovski fakultet nije promenio ni statut, ni politiku upisa, ni način rada, a koliko sam obavešten, Univerzitet nema nikakav uvid u njegov rad. Zauzvrat, on se već počeo ponašati kao da je ključni i najvažniji fakultet Univerziteta u Beogradu i još se demonstrativno nazvao Pravoslavni Bogoslovski Fakultet Univerziteta u Beogradu.

LJUBIŠA
RAJIĆ

Nemojmo nikada zaboraviti koliko je profesora univerziteta uvek bilo u sastavu raznih vlada, pa i u ovima posle oktobra 2000. Način na koji su čitavu stvar gurali oportunisti i klerikalci iz političke elite, među kojima je ne mali broj profesora univerziteta i naučnika iz instituta, te krajnji desničari u savetu Univerziteta u Beogradu sa Kostom Čavoškim kao glasnogovornikom, pokazao je sa kojom se količinom prezira oni odnose prema nauci i univerzitetu. Problem univerziteta kao institucije nisu političari koji mu nešto nameću spolja, njegov osnovni problem su njegovi sopstveni profesori koji ga podrivaju i spolja kada su političari, i iznutra kada su samo nastavnici. Za njih je univerzitet samo mesto na kome im teče staž i koji im daje titulu koja se može unovčiti; oni nisu potrebni univerzitetu, ali je univerzitet potreban njima, kako je to jednom rekla Srbijanka Turajlić.

Na univerzitetu radi i ne mali broj ljudi koji su lično veoma konzervativni ili su tvrdi vernici. Oni su uključivanje Bogoslovske fakulteta prihvatili sa zadovoljstvom. Znam i one vernike koji smatraju da to nije bio pravi način rešavanja problema. Naravno, na univerzitetu ima i mnogo časnih ljudi i briljantnih naučnika, ali oni ne menjaju osnovnu sliku univerziteta kojim dominiraju osrednjost, lenjost, neznanje, sujeta, pohlepa, kriminal, zloba i oportunizam prožet strahom od modernizacije i konkurencije. Oličenje našeg univerziteta je jedna Mira Marković. On je veran odraz društva u čijem je stvaranju i sam učestvovao.

SVETLANA LUKIĆ:

Možete li da nam kažete kako je to regulisano u nekim nama bliskim zemljama?

LJUBIŠA RAJIĆ:

Bogoslovski fakulteti su vraćeni u sastav raznih univerziteta u bivšim socijalističkim državama, negde sa manjim, negde sa većim, negde bez ikakvih ograničenja. Međutim, upisnu politiku su bogoslovski fakulteti u velikoj meri morali da usklade sa postojećim pravilima. Naravno, tranzicione zemlje se odlikuju jačanjem položaja crkve u društvu, od relativno ograničenog kao u Sloveniji do izrazitog klerikalizma kao u Poljskoj. Razloga ima mnogo, od bede, beznađa i nesigurnosti, koji pogoduju širenju vere, preko oportunitizma političkih stranaka, do ambicije crkava da igraju političku ulogu u društvu. Zato se i ne može očekivati da opstane načelo svetovnog studiranja, koje je u tim zemljama postojalo i predolaska komunista na vlast. Svi se mi nalazimo u prelaznoj fazi, ali svuda je to obavljeno na pristojniji i legalniji način. Kod nas je sve to izvedeno na silu, kao neka prekomanda u vojsci.

Ali i da je univerzitet pitan, najverovatnije bi se opet dogodilo isto. Univerzitetska javnost se nije bunila ni protiv mnogo gorih stvari. Kada je donet čuveni zakon 1998, pobunio se samo manji broj nastavnika. Nemojmo zaboraviti ni ogroman odliv kadrova tokom devedesetih i izraženu negativnu selekciju, zbog koje se krvna slika univerziteta izmenila nagore.

SVETLANA LUKIĆ:

Slične primedbe ste imali i na uvođenje veronauke u škole.

LJUBIŠA RAJIĆ:

Veronauka je uvedena u škole tako što je na jednom sastanku Zoran Đinđić izašao pred sveštenike i prosto rekao - u redu, dobićete veronauku u školama. On je to uveo nikoga ne pitajući. Taj predmet je uveden bez ikakve pripreme, bez stručne rasprave o odnosu tog predmeta prema drugim predmetima, bez preraspodele fonda časova i, pre svega, bez školovanog kadra.

Na Bogoslovskom fakultetu se ne dobija odgovarajuće didaktičko obrazovanje za rad u nastavi. Šteta što Ministarstvo prosvete u prošlom sazivu nije objavilo rezultate istraživanja o veronauci u školi, odzivu učenika, načinu rada i oceni tog rada. U nekoliko navrata mi je rečeno da su rezultati vrlo loši, ali da se neće objavljivati. Sada je, naravno, takve rezultate nemoguće dobiti. Kada smo tražili da se objavi koliko je učenika izabralo veronauku u odnosu na građansko vaspitanje, iz ministarstva prosvete sa

ovim rukovodstvom je dobijen odgovor da se takvi podaci ne smeju objavljivati bez dozvole Srpske pravoslavne crkve. Sve je postalo potpuno besmisleno. Ministarstvo pita jedno udruženje građana da li sme da objavi podatke o onome što se radi u državnim školama.

Nisam u načelu protiv toga da se u školama organizuje neka vrsta nastave o religijama, korisno je da deca to znaju zbog opšte kulture. Ja moje studente teram da pročitaju Sveto pismo i štošta drugo, jer bez toga ne mogu razumeti dobar deo evropske istorije i istorije kulture i književnosti, ali sam veoma protiv načina na koji se to radi, koji je nezakonit, nepedagoški i pre svega nestručan. On proizvodi veliku štetu na dugu stazu. I kada, na kraju krajeva, budu zahtevali da veronauka postane obavezan predmet na fakultetima namesto blaženopočivšeg marksizma, dobićemo istu situaciju kao tada - studenti će mrzeti taj predmet zato što im je nametnut ne shvatajući tačno čemu on služi.

LJUBIŠA
RAJIĆ

SVETLANA LUKIĆ:

Pomenuli ste kako se ministarstva prosvete i vera ponašaju kao ispostava SPC ne shvatajući svoju pravu ulogu. Oba ministarstva su time povećala i zabunu u vezi sa zakonom o verskim zajednicama.

LJUBIŠA RAJIĆ:

Ti ljudi sebe doživljavaju kao ministre koji zastupaju interese SPC u datoj vladi. U prednacrtu zakona o veri i verskim slobodama, koji je povučen iz procedure, čak je i terminologija bila prilagođena terminologiji Srpske pravoslavne crkve. Političari stalno operišu podatkom da u Srbiji živi 95 odsto vernika. Šta je vernik, da li je to neko ko upražnjava sve verske rituale, redovno odlazi u crkvu i živi po tim načelima ili je to neko ko se samo venčao u crkvi i krstio decu. Poznajem ljude kojima sveštenik dolazi na slavu, a da uopšte nisu vernici, i one koji se venčavaju u crkvi, a da uopšte nisu vernici. Ili je vernik možda neko ko je samo okačio krst oko vrata i misli da je to dovoljno. Vera obavezuje na nešto više od toga da se okači krst oko vrata.

Rado razgovaram sa studentima i pitam one koji kažu da su vernici - da li znaju napamet Očenaš, Deset božijih zapovesti, da li su pročitali Sveto pismo. To bi trebalo da bude obrazovni minimum onih koji su vernici. Jedva da je neko od njih nešto od toga pogledao, a kamoli da to zna napamet, ali tvrde da su vernici. Dobar deo

njih nije uspeo da nauči ni da se prekrsti kako treba. Dakle, veliko je pitanje koliko tu ima mode i povodenja za onim što trenutno izgleda kao važno za bolje uklapanje u sredinu.

Ali ovde je ključni problem klerikalizacija društva i pre svega države. Vlade se ponašaju kao ispostava SPC, predsednik jedne sekularne države ponaša se kao da ga je imenovao Sveti Sinod, a ne kao da je izabran na izborima. Tako predsednik Boris Tadić ode u Moskvu sa patrijarhom u, kako je javljeno, crkveno-državnu posetu. To je kršenje ustava ove zemlje.

SVETLANA LUKIĆ:

Mislim da je ministarstvo prosvete, kada je ubeđivalo roditelje i đake da treba da se upisuju na veronauku, dalo oglas u kome se nabrajaju veliki naučnici koji su bili vernici.

LJUBIŠA RAJIĆ:

Sećam se toga. Nije problem u tom oglasu, naši političari su u stanju svašta da oglase. Nije problem ni u tome koji su naučnici bili vernici. Ne možemo mi sada potezati da li su Dekart ili Njuton bili vernici, to je prosto bilo jedno drugačije vreme. Do okončanja I svetskog rata, uzimanje i streljanje talaca i rešavanje međudržavnih sukoba ratom i nasiljem bili su legalni postupci. Tako da ne možemo da kažemo - e, ako su oni 1903. imali pravo da ratuju, zašto ne bismo i mi danas. Daleko je bitnije da je školama poslato naređenje da samo nastavnici veronauke smeju da predstave svoj predmet učenicima, ali ne i nastavnici građanskog vaspitanja. Uzgred, ne mislim da je baš mnogo pametan i predmet građansko vaspitanje. To se rešava na drugačiji način. Ali činjenica je da se u mnogim školama vrši strahovit pritisak na roditelje da upišu decu na veronauku. Roditelji se pozivaju na razgovore i ubeđuju.

Ceo taj način uvođenja veronauke spada u jednu kulturu koja nije demokratska. Ništa neobično, od velikodostojnika SPC redovno čujemo da je zapadna demokratija obična izmišljotina, da je nama potreban povratak u srednji vek i srednjovekovne vrednosti. Čak se i neki naučnici za to zalažu, kao Vasilije Krestić u jednom tekstu od pre desetak godina, kad je rekao da je Srbija propala zato što se nije se razvijala normalno, pa treba da se vrati 600 godina unatrag, da prođe kroz ceo svoj razvoj. Pretpostavljam da oni očekuju da svet u međuvremenu sedi i ređa pasijans čekajući da mi stignemo u novi vek.

Sistematsko guranje Srbije u jedno predmoderno doba odgovara nekim krugovima u crkvi, ali ubeđen sam da ne odgovara ni pravim vernicima, ni pravoj crkvi. U krajnjoj liniji, naša crkva mora da se odluči šta hoće da bude, da li crkva potlačenih, onakva kakva je delimice definisana u najstarijim jevanđeljima, crkva pobune siromašnih protiv bogatih ili hoće da bude crkva crkvene i državne birokratije, dakle crkva povlašćenih i bogatih. U ovom trenutku ona se očevidno opredelila za ovo drugo i onda tome prilagođava i sve svoje postupke gledajući da svoje finansiranje prebaci na državu, a ne da se sama brine o tome, gledajući da propovedanje ne obavlja sama, nego da to namesto nje obavlja škola pod državnim patronatom, i gledajući da se reši konkurencije time što kod nas priručnike i analize sekta piše policija, a ne sociolozi religije.

LJUBIŠA
RAJIĆ

Dakle, vidi se jasna težnja da se crkva pretvori u državnu crkvu, a zatim težnja da se ta država pretvori u crkvenu državu. Nemojmo zaboraviti da je crkva napadala zašto se bere grožđe u vreme ovog ili onog praznika i kakav je to način da se održava kobasicijada u Turiji u vreme posta. Šta se crkvi tiče šta mi drugi radimo? Sve dotle dok ja ne upadam u crkvu i nikom ne smetam da ispoljava svoju veru, ne vidim nijedan razlog da vlada dozvoli crkvi da smeta meni kao običnom građaninu da radim svoj posao. Ali ovo je odavno zemlja apsurdna. Ovde nikada nismo sigurni da li smo u stvarnom svetu ili na snimanju neke od epizoda "Cirkusa Montija Pajtona".

120

NEKOLIKO RAZMIŠLJANJA O NAŠOJ CRKVI

Dragoljub B. Đorđević

Specijalni status

Srpska pravoslavna crkva očigledno traži privilegovan položaj u društvu i državi. Ona želi da bude ključna institucija, stožer oko koga bi se sve vrtelo. Međutim ona, osim u nemanjićko doba, nikada nije imala takav status, uprkos pokušaju da ga povrati za vreme Kraljevine Jugoslavije. Takav zahtev više nije savremen i u neskladu je sa položajem crkve i religije u zapadnim društvima, kojima mi inače težimo kao država i narod.

DRAGOLJUB B.
DORĐEVIĆ

Šta stoji u pozadini takvog zahteva za privilegovanim položajem? Stoji jedan istrošen model. Radi se zapravo o promovisanju tzv. *srpske istorijske, nacionalne, kulturne i tradicijske vertikale*, koja se nadalje svodi na tri nivoa. Prvi nivo je vezan, uslovno rečeno, za Isusa na nebesima; drugi nivo se odnosi na uređenje države, sa zahtevom da na čelu države bude pomazani kralj; i treći nivo se svodi na osnovnu ćeliju društva - porodicu, gde je naglasak na domaćina kuće. Na prvom nivou - Isus na nebu - dolazi do isključivanja svih onih koji nisu vernici ili su neutralni, kao i onih kojima je na nebu drugi bog, može biti Alah ili Buda. Kad se radi o drugom nivou u srpskoj vertikali, znači o pomazanom kralju na čelu države, znamo da postoje ljudi koji nisu za tako ustanovljenu monarhiju, čak i ako bi bili za monarhijski princip uređenja države. Poslednji nivo - domaćin u kući - proizlazi iz patrijarhalne kulture srpskog nacionalnog i kulturnog identiteta. Taj deo vertikale je i u najtežoj poziciji jer je, prosto kazano, neobnovljiv: postalo je nemoguće urediti odnose među nama, od porodice do šireg društva, po prevaziđenom patrijarhalnom modelu.

Radi intelektualnog poštenja, želim da istaknem činjenicu da je SPC, a samim tim i pravoslavlje, ipak u temelju nacionalnog i kulturnog identiteta srpskog naroda. Po međunarodno priznatim definicijama nacionalnih i kulturnih identiteta, od konvencije Unesko-a do većine međunarodnih konvencija, pod identitetom se podrazumeva *jezik, vera, tradicija i kulturna baština*. Vera je bitna za svaki narod. Ali treba imati na umu da nacionalni i kulturni identiteti nisu zacementirani već su podložni preobražaju. Elementi nacionalnih i kulturnih identiteta nisu dati jednom zavek. U tom smislu, navešću primer jezika. Niko ne spori da je srpski jezik odlika nacionalnog i kulturnog identiteta Srba. Kad kažemo srpski jezik, onda mislimo na ćirilično pismo, ali kao što znamo, milom ili silom pojavljuje se i drugi oblik pisma - latinica

i već se dešava da, kada govorimo o jeziku kao segmentu kulturnog identiteta našeg naroda, pored ćirilice pominjemo i latinicu.

Prelazimo sada na SPC, to jest na pravoslavlje, kao jednu od odlika kulturne samobitnosti. Znamo da je sticajem istorijskih okolnosti došlo do narušavanja, kako vele sociolozi religije, tzv. *monokonfesionalnosti*. Srpski narod jeste obojen konfesionalnom pravoslavnom pozadinom, ali narušavanje je nastupilo tako što je jedan broj Srba napustio pravoslavno *zaleđe* i preverio se, prešao u drugu religiju - na primer u islam ili u neku inu veroispovest - na primer u katoličanstvo, a sada sve češće prigrljuje protestantsku konfesiju. U minulim vekovima, istorijskom sudbom korpusi srpskog naroda menjali su religiju ili veroispovest, postajali muslimani (Muslimani) ili katolici (Hrvati) i tako gubili svoj nacionalni i kulturni identitet. Delom krivicu za tako nešto snosi i SPC svojim tvrdokornim insistiranjem na tome da je dobar samo Srbin koji je pravoslavac. Da je SPC bila umešnija, a i ostali krugovi koji su tradicionalna predvodnica naroda - pre svih intelektualna elita - onda ne bi došlo do odnarođivanja. Hoću reći, poštovala bi se odluka o preobraćivanju i tako bismo imali, što da ne, i Srbe koji su katolici i Srbe muslimane, koji bi ostali etnički Srbi kao takvi.

Međutim, danas se ne radi o tome. I danas deo Srba menja veroispovest, najčešće u razne protestantske zajednice, ali ta vrsta konverzije, oprezno rečeno, za sobom ne donosi posledice kao pri onoj davnašnjoj, jer prelaskom na "treću granu hrišćanstva" ne gubi se nacionalni i kulturni identitet: vi jeste Srbin protestant, ali niko od vas ne zahteva da ne budete više Srbin, da promenite i etničku pripadnost. Utoliko tvrdim da ova vrsta narušavanja monokonfesionalnog identiteta nema tako tragične posledice poput prethodnih preveravanja i da ona ne može biti spektakularnog karaktera. U stanovništvu može doći do toga da određeni procenat građana pređe na drugu religiju i inu veroispovest, ali to ne može narušiti niti ugroziti pravoslavni konfesionalni identitet srpskog naroda, znači i ulogu SPC i pravoslavlja u celini. Dakako, daleko sam od toga da preporučujem bilo koju vrstu preobraćivanja.

Crkva i vlast

Problem sekularizacije i desekularizacije je jedno od centralnih pitanja u savremenim naukama o religiji, pre svega u sociologiji

religije. Mnogo je o tome napisano knjiga i mnogo je sprovedenih istraživanja u zapadnim društvima. Naravno, o tome se i u nas dosta diskutovalo. Treba prvotno kazati šta se podrazumeva pod sekularizacijom. *Sekularizacija se jednostavno definiše kao proces pri kome religijsko mišljenje, religijska praksa i religijske ustanove gube na svom društvenom značaju.* Iz ovog određenja proishodi da je desekularizacija tome samo suprotan proces. Još treba reći da je sekularizacija istorijski proces koji je počeo sa Novim vekom i kao takav on je, uslovno rečeno, progresivnog karaktera. Sekularizacija, gledano na velike vremenske isečke, jeste nezaustavljiv proces, ali moguće ju je u nekim isečcima epohe usporiti i onda dolazi do onoga što nazivamo desekularizacijom. Znači, moguće je da se u jednom periodu zaustavi taj dugovremeni proces podanašnjenja, pa da u konkretnom društvu ili delu ekumene dođe do ponovnog porasta uticaja religije u celini.

DRAGOLJUB B.
ĐORĐEVIĆ

Međutim, zahtev SPC za desekularizacijom ne treba shvatiti na način da tu sama crkva može nešto učiniti iz prostog razloga što se radi o objektivnim procesima. Procesi sekularizacije i desekularizacije ne zavise od želje jedne crkve, ma koliko da je ona velika, uticajna ili stara; iza oba procesa stoji nešto što se dešava u zbilji, u realnosti. Ako pogledamo naše društvo i pratimo razvoj religijsko-crkvenog kompleksa od II svetskog rata do danas, možemo ustanoviti određene etape u odvijanju rečenih procesa. Proces sekularizacije, što je i empirijski dokazano, a moglo se primećivati i "golim okom", stvarno je trajao od '45, od dolaska socijalističkog režima, pa sve negde do kraja '80-ih. Kraj tog procesa se čak može i omeđiti dolaskom Miloševića na vlast. Od tad do danas nastupa proces koji sam označio sintagmom "približavanje crkvi", približavanje religiji, ali nisam ovaj period imenovao kao "povratak crkvi" i povratak religiji, jer se tu ne radi o nekom spektakularnom, istinskom povratku SPC i srpskom pravoslavlju.

Onaj period od II svetskog rata do dolaska Miloševića na vlast može se najslikovitije objasniti sintagmom "bega od crkve". U stvari, ja zastupam tezu da se i u tom periodu nije radilo o suštinskoj sekularizaciji, već da se naprosto radilo o *ateizaciji*, koja je više-manje bila dirigovana od vlasti i od partije. Takođe je istina i da taj proces ateizacije nije sproveden na tako grub način kao što se to dešavalo u okruženju, počev od zemalja socijalističkog lagera pod uticajem Sovjetskog Saveza, pa sve do ekstremnog primera u Albaniji. Bio sam u prilici da to proučavam na licu mesta, jer sam

baš sredinom '80-ih godina proveo akademsku godinu na Moskovskom državnom univerzitetu Lomonosov. Vi ste tamo imali katedru pod nazivom *Katedra za istraživanje religije i ateizma*; mogli ste da odete u Lenjingrad i u Rigu i da vas odvedu u Muzej istorije i teorije ateizma; onda ste u obrazovanju svih nivoa imali predmete koji su nosili naziv *Naučni ateizam i ateističko vaspitanje*. Toga nije bilo u našoj zemlji, ali se sprovodila blaža forma ateizacije, sve do obaveznog marksizma i marksizacije celokupnog pogleda na svet - stariji se, naravno, ovoga dobro sećaju.

Isključivi primer ateizacije desio se u Albaniji. Zna se da je Enver Hodža, njihov vlastodržac, faktički ukinuo religiju i to je dotle išlo da je on hramove pravoslavne i katoličke, a najpre islamske verske zajednice, pretvarao u zemljoradničke zadruge; ako smem da bogohulim, čak ih je pretvarao i u torove za sakupljanje domaćih životinja.

Dakle, od Miloševića pa nadalje jeste došlo do deateizacije, a ne do suštinske desekularizacije. Nama zapravo, ukoliko istinski želimo da se pridružimo civilizovanom svetu, modernom građanskom društvu, tek predstoji *suštinska sekularizacija*. A to znači dosezanje tamo već osvojenog društvenog položaja religijsko-crkvenog kompleksa, negovanje ravnoteže u globalnoj zajednici i u političkom polju, stvaranje balansa u samom stanovništvu između verničkog, sekularizovanog i ateizovanog dela i, svakako, najbrojnijeg, najobimnijeg sloja populacije koji je "negde između", u neutralnoj poziciji. Opisani balans je društveno najpoželjniji. On dugo egzistira na Zapadu, premda i tamo ponekad imate iskakanja: u određenom periodu proširi se obim verništva ili u jednom trenutku crkva dobije više na značaju, ali vrlo brzo i nekako prirodno uspostavi se srazmera.

Vera u školi

Još u socijalističko doba pisao sam o tome što se tada nazivalo *pozitivnom i negativnom politizacijom crkve*. O tome kako će se ocniti konkretno ponašanje SPC i drugih verskih zajednica odlučivao je vrh države, tačnije rukovodstvo Saveza komunista Jugoslavije. Dakle, ljudi su na vrhu arbitrarno određivali kada će se i zašto neko konkretno istupanje velikodostojnika SPC proglasiti za pozitivno ili negativno. Ne treba mnogo pameti da bi se shvatilo kada se i kako to dešavalo. Kada je određeno ponašanje SPC išlo u korist

tadašnjih vlastodržaca, ono se hvalilo i davala mu se podrška, a kada je na bilo koji način ugrožavalo položaj vrhuške ili njene ideologije, crkva je bivala oštro napadana, do otvorene harange.

Ovakav pristup ne bi trebalo da važi od vremena demokratskih promena u zemlji, jer se po definiciji takva crno-bela optika ne primenjuje u demokratskim državama. Ispada da se od 2000. godine ne može više tako arbitrarno i crno-belo ocenjivati delovanje SPC ili bilo koje druge verske zajednice, iz prostog razloga što se čin svake institucije procenjuje spram toga da li je u skladu sa uzusima i suštinom građanskog, civilnog društva, da li je samećen civilizacijskim dostignućima ili im se oštro suprotstavlja, a ne prema tome da li odgovara trenutnim, ključnim akterima u politici, bilo da su na vlasti ili su u opoziciji. Uveren sam da *nije došlo do promene* skiciranog modela i da danas svaka politička partija meri poslanje SPC upravo po svojim golim političkim interesima. U vezi sa tim dosta je nejasan stav i tzv. demokratske opozicije (dosovska vlast) i tzv. demokratskog bloka (aktuelna vlast). Ta nejasnoća proishodi iz nekonekventnog odnosa prema SPC, koja za to sama po sebi i ne snosi krivicu. Crkva se može prilagođavati tome ili ne - problemi nadolaze iz političke sfere.

DRAGOLJUB B.
DORĐEVIĆ

Evo primera. Ne možete na jednoj strani navrat-nanos nekom uredbom, nekim pragmatičnim paktom sa SPC i drugim velikim verskim zajednicama, uprkos argumentovanom otporu kulturne elite i velikog dela stanovništva, uvesti versku nastavu u javno školstvo, a na drugoj se iznenađivati i *post festum* kritikovati govor mitropolita Amfilohija Radovića na opelu predsedniku dr Zoranu Đinđiću. Ne možete zbog trenutnog ćara odustati od svoje političke odrednice i, zbog toga, zanavek tražiti od svog partnera da se svagda ponaša onako kako ste vi zamislili. Morate biti dosledni. Bez obzira na različna rešenja povodom verske nastave u čitavom svetu, prevashodno u evropskom prostoru, lično sam bio, kao i mnogi koji se bave religijom, protiv uvođenja veronauke u javno školstvo i zalagao se za sledeći model.

Model, naravno, nije moj - o njemu su utemeljeno pisali katolički teolozi i sociolozi - samo je prilagođen domaćoj sceni. Po tom modelu najpre imamo javno ili državno školstvo, koje od početka modernog doba, tj. od Francuske revolucije i razdvajanja crkve i države, uvek želi da bude laičko. Ono pretpostavlja izostanak verske nastave u javnom školstvu. Borba da državno školstvo bude laičko traje već vekovima i većinom jeste uspešna, iako, zbog specifič-

nosti nekih zemalja koje su u manjini, ta bitka se negde završava i porazom - u javno školstvo uvodi se verska nastava pod patronatom verskih zajednica. Ali, uz javno, postoji i privatno školstvo i to na svim nivoima obrazovanja. Eto u privatnom obrazovanju pravog mesta za versku pouku, što zavisi samo od vlasnika privatnog školstva i od onih koji podnose troškove školovanja. To je vaspitni prostor gde nema dileme: može se uvesti veronauka, a i ne mora, o čemu odlučuju davaoci usluge i klijenti. Na zapadu postoje stogodišnja iskustva ovakvog rešavanja pitanja verske nastave, pri čemu ne treba ispustiti iz vida da i u regulisanju veronauke u privatnom školstvu država takođe ima konačnu reč. Veronauka je pod kontrolom odgovarajućeg ministarstva - nema potpune slobode ni u takvom obliku verske nastave.

Kod nas se zanemaruje činjenica da će se vrlo brzo javiti tzv. konfesionalno školstvo kao treći vid obrazovanja, koji je potpuno regularan u zapadnim društvima, ali sticajem istorijskih okolnosti još nije razvijen u bivšim socijalističkim zemljama. To znači da će se javljati osnovne i srednje škole, fakulteti i univerziteti, koji će biti pod upravom konkretne verske zajednice. Dobro znamo da su na zapadu izuzetno na ceni katoličke i protestantske gimnazije, medicinske i stručne škole, a da ne spominjemo univerzitete. Neki od najbolje rangiranih univerziteta u Americi ili Italiji, primeira radi, jesu vlasništvo određene verske zajednice. Konfesionalno školstvo je po definiciji istinsko mesto za uvođenje verske nastave po modelu za koji sam se i ja neuspešno zalagao.

Zalažući se za takvo rešenje optirao sam za predmet *religijska kultura*, nikako ne za *religioznu kulturu*. Razliku između religijske i religiozne kulture maestralno je objasnio tada čuveni profesor Esad Ćimić - kasnije se opredelio za život u Hrvatskoj. Naš je predlog išao ka tome da se uvede poseban predmet koji bi vrlo korektno izveštavao pre svega o religijskoj kulturi pravoslavlja, o vodećoj religiji u konkretnom prostoru, onda i o katoličanstvu, protestantizmu i drugim velikim svetskim religijama, te i o takozvanim malim verskim zajednicama. Jedino takva vrsta religijske kulture može da doprinese gajenju duha dijaloga, tolerancije, ekumenizma, stvaranju pretpostavki za život u interkulturnom društvu, a u našem slučaju i multirasnom, jer imamo i brojnu romsku nacionalnu manjinu.

Religiozna kultura, što je drugo ime za versku pouku, može biti samo konfesionalna - verska nastava nikada ne može biti više-

konfesionalna. Ako se radi o pravoslavnim đacima, ona se svodi na govor samo o svojoj veri i crkvi - znači na razvijanje religioznosti - bez reči o nekome ko je tu pored vas i sa kojim vekovima živate zajedno, o nekome ko je udaljen, ali sa kojim ćemo se u životu susresti.

Povratak Bogoslovske fakulteta u sastav Beogradskog univerziteta je nešto lakše pitanje i čini mi se da je u vezi sa tim ispoljen višak strasti na svim stranama. Nisam protiv toga da se Bogoslovski fakultet vrati pod okrilje BU, ali na pravi način, pri čemu sam jedino za čvrst stav: *Bogoslovski fakultet mora poštovati pravila koja važe za sve fakultete Univerziteta*. Znam da je oko toga bilo burne polemike, u kojoj nisam učestvovao, jer radim na Univerzitetu u Nišu. Treba poštovati akademska pravila izbora, napredovanja i vrednovanja doprinosa, koja važe za čitav Univerzitet, uz svest o tome da treba uvažiti i mišljenje SPC.

DRAGOLJUB B.
DORĐEVIĆ

Međutim, upozorio bih na mnogo osetljiviju neposrednu budućnost. Povratkom pravoslavnog Bogoslovske fakulteta na BU otvara se neizbežna mogućnost: i druge verske strukture zatražiće da njihovi bogoslovski fakulteti takođe zadobiju taj status. Zašto bi bio privilegovan samo Bogoslovski fakultet SPC, kad i Rimokatolička crkva može da zatraži da njen Teološki fakultet bude član Univerziteta u Novom Sadu, kao i Islamska zajednica u Novom Pazaru, a da ne spominjem postojanje bogoslovske fakulteta nekih malih verskih zajednica protestantskog ishodišta (primera radi, Teološki fakultet Hrišćanske adventističke crkve u Beogradu ili Ekumenski teološki fakultet u Novom Sadu). Ovaj problem nas očekuje i njegovo rešavanje ne treba da bude plod trenutne političke pragmatičnosti, kao što je bila "zgoda" sa veronaukom i počivšim premijerom, nego se treba temeljno pripremiti. Jer, ponavljam, ako se usliši molba Bogoslovskom fakultetu SPC, za pet, deset ili ne znam koliko godina biće sasvim opravdan istovetan zahtev bogoslovske fakulteta drugih verskih organizacija.

Zbog političke dobiti dosta nesrećno osnovan je Univerzitet u Novom Pazaru, koji je faktički pod ingerencijom Islamske zajednice, sandžačkog muftijstva, a na čelu mu stoji kao rektor gospodin Zukorlić, sandžački muftija. Da ne bi bilo nesporazuma, propust je veliki i onog socijalističkog sistema, omaška je golema i kasnijeg Miloševićevog režima, a onda i demokratskih vlasti, što toliki niz godina ništa od visokog obrazovanja nije postojalo u tom kraju.

Bolje bi bilo da se tamo na vreme začelo neko jezgro budućeg laičkog univerziteta. A niko onda ne brani svakoj verskoj zajednici da osniva svoje fakultete.

Vera i zakon

Kod nas religijsko-crkveni kompleks nije zakonski regulisan. Zato se osnivanje i delovanje verskih zajednica tretira kao i da je u pitanju bilo kakva nevladina organizacija ili udruženje građana. Jako je potreban savremen zakon o verskim slobodama i verskim zajednicama, ali ide vrlo teško sa njegovim usvajanjem. Jedan predlog takvog zakona, još u vreme dok smo se zvali SRJ, bez ikakve je rasprave skinut sa dnevnog reda u skupštini. O novom zakonu, sada na nivou republike Srbije, možemo govoriti samo kao o nacrtu, jer još nije ušao u proceduru. O njemu se dosta žustro raspravlja i za sada on trpi oštre kritike: njih ima više nego što ima pohvala. Moj stav je sledeći - zakon mora biti savremen i u skladu sa svim principima otvorenog demokratskog društva, *on ne sme u pravnom pogledu biti izvor bilo kakve diskriminacije bilo kojeg vernika kao pojedinca, a onda i bilo koje verske grupe, zvali mi tu versku grupu crkvom, denominacijom, sektom ili kultom.*

Nažalost, u predlogu zakona nije tako. Zakon želi, uz podršku nekakvog pravnog tumačenja, da uspostavi kontinuitet sa stanjem još iz Kraljevine Jugoslavije, u smislu da je došlo do diskontinuiteta uzrokovanog II svetskim ratom i dolaskom socijalističkog režima. Pomoću pravne gimnastike želi se da se tradicionalnim verskim zajednicama prizna status bez ponovnog vrednovanja i registrovanja, jer su one imale sklopljene ugovore sa predratnom državom. To nije u redu, to je pravna i suštinska diskriminacija. Zakon ne sme praviti nikakvu razliku između tzv. istorijskih i neistorijskih crkava ili verskih zajednica, tradicionalnih i netradicionalnih zajednica, velikih i malih verskih zajednica, crkava i denominacija i između sekta i kultova. Tome nije mesto u zakonu. Me ne prosto iznenađuje reagovanje Srpske pravoslavne crkve, a onda i Rimokatoličke crkve u Srbiji i Islamske zajednice, koja insistira na tome da se na taj način napravi razlika među verskim telima. U stvarnosti je za očekivati da se i društvo i država drugačije odnose prema SPC kao najstarijoj, najbrojnijoj i najjačoj. To nije diskriminacija, već surova realnost, ali pravno vi ne možete praviti razliku između verskih zajednica.

Crkva u ratovima devedesetih

Pre odgovora na vrlo osetljivo pitanje uloge SPC u ratovima iz '90-ih, koje sve nas tišti, a ne samo ljude koji se profesionalno bave religijom, želim da se odredim oko poslednjih ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Jedni kažu da to nisu bili i verski ratovi, drugi vele da jesu bili i verski obojeni. Pripadam potonjima i tvrdim da je građansko-etnički sukob - strašan rat mržnje i nasilja - jednog trenutka zadobio i *versku komponentu*. Tu je manje bitno šta analitičari raznih profila - istoričari, pravnici, sociolozi, novinari, političari - misle o tome, tu je važnije šta su o tome mislili sami ljudi, koji su milom ili silom bili uvučeni u konflikt, kako su se odnosili prema onima "drugima" koji su se od njih razlikovali ne samo etnički nego i religijski i konfesionalno, kako su se samooznačavali pomoću simbola, kako su markirali te druge, do konkretnog činenja i oduzimanja života nekome ko se dvoji po religiji ili veroispovesti. Jer, ne zaboravimo, u tom ratu nisu se međusobno borili samo građani iz iste zgrade, ulice i grada, nego i podeljeni po etničkom šavu - Srbin protiv Hrvata, Hrvat protiv Bošnjaka, Bošnjak protiv Hrvata ili Srbina - a onda se to kasnije pretvorilo i u verski sukob, prepoznavalo i kao rat između hrišćana i islamista, islamista i pravoslavaca, katolika i muslimana, pravoslavaca i katolika.

DRAGOLJUB B.
DORĐEVIĆ

Kada su konkretno u pitanju tri velike verske zajednice koje su stajale iza Srba, Hrvata i Bošnjaka, onda treba reći da u početku nije bilo otvorenog ratnog huškanja od strane njihovih čelnika: srpskog patrijarha, zagrebačkog kardinala i sarajevskog reisa. Istine radi, takav se nagoveštaj više mogao naslutiti u pojedinim istupanjima i pisanjima Islamske zajednice. Međutim, kasnije, kada se rat rasplamsao, došlo je do otvorenog uključivanja sa svih strana. To znači i od strane Srpske pravoslavne crkve, čije su vladike "sa imenom i prezimenom" (i niže sveštenstvo) ne samo javnim delovanjem nego ponekad i neposrednim učestvovanjem bile uključene u tragična dešavanja. Pamtim i prosto neverovatan slučaj: televizijski nastup tadašnjeg arhimandrita, a sadašnjeg episkopa Filareta. To u jednom civilizovanom društvu ne bi moglo da se desi, on bi bio negde sklonjen - otišao bi u neki manastir za koji možda niko nije čuo, a zbilom se da je kasnije čašćen time što je unapređen za mileševskog vladiku, hirototonisan na tron jedne stare eparhije - izgleda i uz podršku Miloševićevog režima.

Intelektualnog poštenja radi, spomenimo i druga imena koja su nesmotreno ili s namerom doprinosila razbuktavanju mržnje, ko-

ja je onda vodila nasilju. Neki od tih velikodostojnika sada su naj-
uticajniji u SPC: mitropolit Amfilohije Radović, danas umirovlje-
ni vladika Atanasije Jevtić i episkop Artemije Radosavljević, koji
je u međuvremenu evoluirao s obzirom na ono što se potom dogo-
dilo na Kosovu i Metohiji.

Poštenje nam nalaže da kažemo i sledeće: jasno je da verske za-
jednice - Srpska pravoslavna crkva, Rimokatolička crkva i Islam-
ska zajednica - niti su imale tu snagu niti su mogle da spreče rat.
Ratni poriv i nagon za destrukcijom, vele znalci, jesu neminov-
nost i večne pratilje ljudskog roda, tako da mi ne možemo svaliti
svu krivicu za sukob na tri verske organizacije. Ali šta su one mo-
gale preduzeti, šta je mogla učiniti Srpska pravoslavna crkva!? Mo-
gale su da smanje žestinu sukoba; da doprinesu da se oni ne odvi-
jaju na način na koji su se odvijali i da pomognu da se skрати vre-
me ratovanja. I na kraju, ali ne po važnosti, mogle su omogućiti
sopstvenim narodima da izađu časnije iz svega toga, ako je uop-
šte moguće časno izaći iz rata. To nije učinila Srpska pravoslavna
crkva, a nisu ni druge dve verske zajednice.

Šta je u pozadini takvog ponašanja vrha Srpske pravoslavne cr-
kve i nižeg sveštenstva, ponašanja patrijarha, koji se tada možda
najkorektnije poneo? U pozadini stoji ono što se dešavalo krajem
'80-ih: instaliranje Miloševićevog režima koji je, nema sumnje, je-
dan od ključnih uzroka raspada zemlje i ratovanja. Za tren se vra-
timo u to vreme i prisetimo nečega što se nazivalo - *dogaćanje na-
roda*. A uistinu se zbivala homogenizacija naciona sa dalekose-
žnim posledicama: rast nacionalizma i razbuktavanje šovinizma
i ksenofobije svake vrste. Sve ono što se odigravalo na gradskim
trgovima i u fabričkim halama, čak i u fakultetskim aulama, bilo
je u početku vešto manipulirano od režima, koji se tako instalirao
i učvršćivao. Naravno, u početku možete biti manipulirani iz pro-
stog razloga što običan čovek, bio on radnik, student ili sveštenik
- ne govorim o vrhunskim intelektualcima, na primer iz Srpske
akademije nauka, kojima je sve bilo unapred jasno - nije učen, ni-
ti je obavezan da poseduje znanje o tome da svaka pojava u dru-
štvu, a naročito događaji poput "dogaćanja naroda", u sebi nosi
dve funkcije: *manifestnu* i *latentnu* ili *skrivenu*.

Većina ljudi jeste bila zavedena time što se poistovetila sa mani-
festnom funkcijom golemih mitinga. Uspešno se nametala i kori-
stila "priča" o ugroženosti srpskog naroda i povratku korenima u
vreme opšte ekonomske, političke i moralne krize, najavljuvanja

raspada države, dešavanja na Kosovu, propadanja komunizma i socijalističkog lagera u okruženju. Niko nije vodio računa, govorim o proseku stanovništva, da tu postoji i skrivena funkcija događanja, a ona se svodila na goli interes političke klike, na ogoljenu nameru Miloševića da se ustoliči i učvrsti svoju vlast.

Ako manje obrazovani segment stanovništva - seoska populacija ili radništvo - nije mogao brzo da shvati manipulaciju i prodre u skrivenu funkciju tih dešavanja, pa mu se može dati oprost, da upotrebim pravoslavni izraz, ni slučajno ne možemo osloboditi od odgovornosti *versku strukturu, intelektualce i studente*. Studenti su takođe bili u prvom času zavedeni, ali veoma hitro, već početkom '90-ih godina spoznali su da je vrag odneo šalu i da su bili izmanipulisani. Zašto se takav obrt nije desio u Srpskoj pravoslavnoj crkvi? Jer, ako ne cela crkva, ono bar njeni određeni slojevi namah su prozreli suštinu stvari; nažalost, nisu se držali u skladu sa tim saznanjem. Tome je doprinela i klasična podela na tzv. jastrebove i golubove u okviru hijerarhije. Treba znati da ona postoji i u inim velikim verskim zajednicama. Nije vam potreban učeni analitičar da biste na osnovu nekoliko istupanja ili pisanija očas prepoznali jastreba i razdvojili ga od goluba, od onoga koji propoveda duh dijaloga i tolerancije, susretanja i ekumenizma. Pitam se kao sociolog religije: kako je moguće da posle niza decenija golubovi još uvek ne dolaze do izražaja? Šta je još potrebno da se desi da većina u crkvi, koja zastupa društveno prihvatljivije, ljudski poželjnije i religijski izvornije stavove, nadvlada one koji pronose svagda i svugde ekstremne stavove.

DRAGOLJUB B.
DORĐEVIĆ

Srbin ili pravoslavac

Popisi stanovništva se sprovode svake desete godine i išli su, primera radi, '61, '71, '81, '91. U ovoj deceniji popis je kasnio godinu dana zbog poznatih događaja u Preševskoj dolini - Bujanovcu, Preševu i Medveđi - i bio je sproveden 2002. godine. Kada su se pojavile prve popisne knjige, odjednom su predstavnici SPC, ali što je za mene iznenađenje, i ministarstvo vera, pa iiskusni savetnici koji u njemu rade, a koji su moje profesije - sociolozi religije, počeli da odlučno ističu činjenicu o tome da je došlo do naglog verskog preokreta u građanstvu Srbije, da se preko 95 odsto ljudi izjasnilo da je religiozno. Od tad se oni stalno, čak tumačeći Nacrt zakona o verskim zajednicama, pozivaju na ovaj visoki procenat kada insistiraju da se crkvi i religiji mora pridati golem značaj.

Prosto rečeno, tvrdi se da se većina stanovništva u ovoj zemlji izjasnila da je religiozna. Međutim, radi se o jednom *tragičnom nesporazumu*. Ako pogledate popisni list, ako osmotrite podatke iznete u publikacijama, koje je već izdao Republički zavod za statistiku, videćete da upotrebljen instrumentarij ne meri religioznost, to jest ljudi se ne pitaju da li su lično religiozni, ravnodušni ili nisu religiozni, nego se samo traži da se svrstaju uz veroispovest; stručno kazano, da li priznaju ili ne konfesionalno poreklo, konfesionalnu pripadnost. Tačno je da je 95 odsto građana reklo: da, ja sam pravoslavac, katolik, protestant, pripadnik islama ili nešto drugo. Tu je ponuđeno i prepoznavanje - ateista sam, što je metodološki apsolutno nekorektno.

Na nesreću, vrlo je teško menjati popisna pitanja, iako su sociolozi religije ukazivali na njihovu nepreciznost, jer ne razlikuju izjašnjavanje o religioznosti od priznavanja konfesionalnog porekla. To su dve sasvim različite stvari, i to nije samo naša specifičnost. Pre koji dan sam imao susret sa hrvatskim sociolozima religije. Tamo su takođe na poslednjem popisu imali slična spektakularna pomeranja: negde preko 80 odsto stanovništva izjasnilo se kao katoličko, ali ne i u religioznom pogledu - građani su samo priznali da pripadaju toj konfesionalnoj pozadini. Znači, čovek se može iz raznih razloga deklarirati kao pravoslavac, katolik ili privrženik islamske zajednice, a da pri tome uopšte ne bude religiozan.

Postoji nekoliko nivoa *konfesionalnog opredeljivanja*, pristajanja uz konfesionalno poreklo. Konkretna osoba, prvi nivo, može biti aktuelno vezana za određenu versku zajednicu, na primer za Srpsku pravoslavnu crkvu, znači biti religiozna, čime istovremeno priznaje i svoje konfesionalno poreklo. Drugi nivo, čovek može priznavati konfesionalnu pripadnost iz tradicijske povezanosti nacije i religije, što je skoro pravilo na balkanskim prostorima. Srbin će se poistovetiti sa pravoslavljem i SPC, priznaće konfesionalno poreklo - religiju dedova i očeva, ali ne mora uopšte biti aktuelno religiozan. I na kraju, čovek može imati udaljenu svest o tome da pripada kulturno-istorijski i porodičnim stablom pravoslavnom *zaleđu*, a da racionalno i artikulirano uopšte nema predstavu o tome šta to znači - i pri tome biti i nereligiozan. I postoji četvrti nivo, sasvim suprotan od prethodnih, na kome građanin uopšte ne mora da prizna svoju konfesionalnu pripadnost. On je bezkonfesionalac i u racionalno-psihološkom pogledu ne poseduje nikakav trag o tome da ima neko konfesionalno poreklo, da je

neko nekada od njegovih starijih pripadao i ispovedao konkretnu religiju ili veroispovest.

Tako imamo *različite stepene konfesionalnog izjašnjavanja, a postoje i bezkonfesionalci, pri čemu u konfesionalnom ispoljavanju, konfesionalno ne mora biti u direktnoj vezi za religioznošću*. Moja su istraživanja utvrdila da se veliki broj ljudi nije konfesionalno izjašnjavao sve do pojave Miloševića i tendencije približavanja crkvi i pravoslavlju. Od tada je došlo do premetanja na opisanoj konfesionalnoj skali, tako da se sve veći broj ljudi ne samo penje nagore, priznajući svoje konfesionalno poreklo, nego zauzima i više stepenice, povezane i sa osobnom religioznošću. Dakle, na šta se pozivaju Srpska pravoslavna crkva i ministarstvo vera kada manipulišu podatkom od 95 procenata religioznog stanovništva. To je svedočenje o konfesionalnoj pripadnosti - nikako o religioznosti, jer druga, vrlo kvalitetna istraživanja, vršena od kraja '80-ih do danas, pokazuju da individualna religioznost populacije u Srbiji, proveravana standardnom metodologijom, prelazi 50 i ide do 60 odsto, ali ni pomena o tome da se približava stoprocentnom iznosu. Ovako ispada da smo mi najreligioznija zemlja u ekumeni!?

DRAGOLJUB B.
DORĐEVIĆ

Dakle, poslednja istraživanja govore da negde do 60 odsto stanovništva priznaje ličnu religioznost, prihvata konfesionalno poreklo, pripadanje pravoslavlju i srpstvu. Ranih '80-ih ili kasnih '70-ih u proučavanjima je precizno utvrđeno da je bilo negde od 20 do 30 posto religioznih Srba, ali mnogo više konfesionalno izjašnjanih: malo religioznih, mnogo konfesionalno opredeljenih. Možda je najbolje na ličnom primeru demonstrirati odnos konfesionalnog i religioznog. Kada biste me sada anketirali, mada ja to najčešće radim sa drugima, ja bih slobodno rekao da priznajem konfesionalni *background*, a u stvari nisam religiozna osoba; artikulisano znam da moja *svojta* vekovima pripada pravoslavlju i da sam ja više ili manje obojen kulturnim i duhovnim pravoslavnim odlikama; jesam pravoslavac - nisam aktuelno religiozan. Suprotan primer iz neposrednog okruženja: moj asistent, koji se inače bavi sociologijom religije, jeste bezkonfesionalac, veroispovedno se ne izjašnjava. On na to ima pravo, jer je ovaj oblik deklarisanja lična odluka i privatna stvar, bez obzira što naknadno otprve možemo utvrditi njegovo konfesionalno poreklo; Bogdan je Đurović Crnogorac, Crnogorci su pravoslavci i, bar do skoro, većinski privrženi ci Srpske pravoslavne crkve. Rečju, kao i kod religioznog ispoljavanja - konfesionalno poreklo i pripadnost možete priznati ili ne.

Svi ostali su sekta

Hteli mi ili ne, SPC jeste najbrojnija, najjača, najrasprostranjenija verska zajednica u Srbiji. Ali ne treba zaboraviti da preko 30 odsto stanovništva u našoj državi niti su Srbi, niti su pravoslavci, nego pripadaju drugim etničkim grupama. Svaku religiju i konfesiju predstavlja određena verska struktura: Srpska pravoslavna crkva, Rimokatolička crkva, Islamska zajednica i niz tzv. malih verskih zajednica. Na prvi pogled postoji jedna čudna stvar kada je u pitanju stav SPC prema drugim verskim organizacijama, a to je korektan odnos između Srpske pravoslavne crkve i Rimokatoličke crkve i Islamske zajednice. Čak bi se moglo kazati da se one, povodom pojedinih aranžmana sa državom i vlašću za tili čas *ujedine u stavovima*. Primera radi, nije uopšte bilo međusobnog spora kada je trebalo da se uvede veronauka; naprasno je došlo do “ljubavi” među njima. U raznim komisijama i na mnogim skupovima, kojima sam i sâm prisustvovao od Subotice do Niša, mogli ste da zapazite kako su skoro isti stavovi vladike, biskupa i muftije o nužnosti uvođenja verske pouke u javno školstvo.

Što se tiče *stava prema malim verskim zajednicama*, ne možemo pohvaliti Srpsku pravoslavnu crkvu i ne služi joj na čast to što ih stigmatizira, pre svega protestante. Markiraju se i napadaju ključne i kod nas nešto brojnije verske strukture: Hrišćanska adventistička crkva ili “subotari”, Jehovini svedoci, Hrišćanska baptistička crkva i jevanđeoske pentekostalne crkve. Zbog poređenja konstatujem da Rimokatolička crkva ima nešto blaži stav i prilično umešnije se odnosi spram *sljedbi*, što je dobar hrvatski izraz za sekte. Retko ćete od beogradskog nadbiskupa Hočevara u istupima na brojnim tribinama, a imao sam tu privilegiju da zajedno nastupamo, čuti da se one u startu proglašavaju za nešto đavolsko, da im se ne priznaje nikakva religijska vrednost i da se traži njihovo proterivanje.

Od Miloševićevog vremena do danas traje proces formiranja *antikultnog i antisektarnog pokreta* koji srozava ugled Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Ne znam tačno, ali mislim da zalaganje za tu rabotu ne dolazi baš iz samog vrha crkve, nego iz krugova oko njega. Ali jeste neosporno da se oko grupe uglednih sveštenika Srpske pravoslavne crkve okupljaju takozvani stručnjaci za borbu protiv sekti. Jedno je vreme njihov stožer bila crkva Aleksandra Nevskog u Beogradu, čak su izdavali i list koji se zvao, gle iznenađenja, *Di-jalog*. Kasnije se, što je za pohvalu, srpska crkva odrekla bratije i

časopisa, odbivši da stoji iza pojedinačnih istupa. Grupu su sačinjavali sveštenici, lekari, neuropsihijatri, psiholozi, policijski službenici, kapetani, pukovnici i pokojni novinar. Ta antikultna ekipa dobija izuzetan prostor u medijima, pre svega u elektronskim, od nacionalne televizije, preko BK i Pinka do lokalnih medija. Stiglo se dotle da nam pod prećutnom dozvolom Srpske pravoslavne crkve glavnu reč u tumačenju odnosa takozvanih istorijskih, velikih crkava i malih protestantskih zajednica vode policijski službenici. Glavni čovek, Zoran Luković, policijski kapetan, jeste bestseler pisac, prodaje na desetine hiljada primeraka svoje neu-ko napisane knjige sa naslovom *Kako se odbraniti od verskih sek-ti*, u izdanju našeg najvećeg izdavača, "Narodne knjige". Doživelo se i da nam bivši vojni novinari, poput gospođe Biljane Đurđević, serviraju pisanija: "Lovci na duše", "Ispovest bivših članova sek-ti" i tako redom.

DRAGOLJUB B.
ĐORĐEVIĆ

Delom upućujem kritiku i svojoj kolegama - *sociolozima religije*, što nisu uspeali da se nametnu i stvore uslove za prokultni pokret. Nipošto ne mislim da oni treba da doprinose rastu i razvijanju malih verskih zajednica, već da argumentima stvore podnošljivu situaciju na podeljenoj javnoj sceni, da budu negde u sredini, jer tako je i u životu. Ne može se nešto unapred osuditi i eliminisati. Mi posedujemo samo osnovne informacije o malim verskim zajednicama, i onda je moguća svaka vrsta manipulacije. Stoga, upozoravam da će vrlo brzo nastupiti sledeća situacija: do sada je mogao da deluje antikultni, antisektarni pokret, ali u uređenim društvima u isti taj čas se javlja, jer ga ne možete zabraniti, i prokultni, prosektarni pokret. Tako na obe strane nadolaze stručnjaci raznih profila i vode bitku argumentima u javnosti i medijima, u knjigama i časopisima. A tu su negde na sredini oni koji balansiraju i koji su spremni da kažu - bobu bob, a popu pop.

Šta tu ispušta iz vida Srpska pravoslavna crkva? Prvo, dolazi do smišljene *zamene teza*. Oštrica usmerena na adventiste, baptiste, Jehovine svedoke, pentekostalce uopšte ne pogađa metu, jer to su sasvim regularne verske zajednice, prijavljene po važećim zakonima ove zemlje i deluju legalno. One su javne institucije - svako može tamo otići i videti o čemu se tu radi; nema tu ničeg tajnog, destruktivnog i nema tu nikakvog ispiranja mozga. Sigurno ima manipulacije, ali zar nje nema i u velikim verskim zajednicama!? To sračunato zamenjivanje teza pri govoru o sektama i/ili malim verskim zajednicama iz redova crkve i od kvazistručnjaka stvara

zabunu u građanstvu, jer se u stvari kritika odnosi na kultove, na neka polutajna i tajna udruženja koja nisu ni registrovana, koja čine to što čine, i zaista čine. Ima izveštaja o tome da se u svakom od naših gradova i varoši desilo nešto "religijski" čudnovato od strane grupica koje ne deluje legalno i javno. To treba kritikovati, ali i tada ne unapred, nego uz čvrste dokaze. A ko to treba da radi - u svakoj pravnoj državi zna se koji se državni organi time bave. *In summa*, namerno se žigošu male verske zajednice protestantskog ishodišta, koje ulaze već u treći vek postojanja i na našim prostorima, a problem je u kultovima.

Povodom odnosa Srpske pravoslavne crkve prema malim verskim organizacijama, treba reći da je Rimokatolička crkva ta pitanja već apsolvirala, jer deli iskustva zapada. Izgrađivanjem civilnog društva, svekolikom demokratizacijom i ulaskom u Evropsku uniju, drastično se menja situacija za religiju uopšte, a onda i za konkretne verske zajednice, bile one velike ili male. Ulazi se u tip društva gde vlada pravilo kompetetivnosti. Bićemo bačeni, ako već nismo, na tržište. Nažalost, i verske zajednice i religije jesu bačene na tržište, tamo gde vladaju stroga pravila igre. Nikome unapred nisu zagantovana prava i niko unapred nema nikakve privilegije. Od njegovih sposobnosti, zalaganja i poštovanja regula utakmice zavisi i uspeh. Idemo ka poziciji koja se najplastičnije može izraziti sintagmama - sve ćemo se više kretati *od religije sudbine prema religiji izbora*. To znači da i naši ljudi neće biti u toku čitavog svog života vezani za religiju sudbine, za činjenicu da su rođeni kao Srbi i pravoslavci, Hrvati i katolici, Bošnjaci i muslimani. Na religiju sudbine niko od nas ne može uticati, kao što ne može birati biološkog roditelja. Ali nadolazeće društvo, koje sam nevešto opisao, dozvoljavaće da na životnom putu imamo mogućnost izbora i tako od religije sudbine idemo prema religiji izbora - i ljudi će sve više birati. Naravno, uzusi građanskog društva pružaju izbor, no on mora biti slobodan. Niko ne može misionarenjem, preobraćivanjem ili prozelitizmom uticati na to da pripadnik islama postane baptista ili da baptista pređe u pravoslavlje.

Ukoliko se SPC na vreme prilagodi novom vremenu, shvatiće da se u takvom društvu crkva može birati, ali da ponekad ne mora biti izabrana. Iskustveni je podatak da, na primer, prosečan Amerikanac u toku života tri puta promeni svoje religiozno mesto, odnosno svoju versku organizaciju; naravno da ima i vraćanja prvobitnoj.

I da to vrlo osetljivo pitanje završim uputom na jedno opšte mesto iz sociologije religije. Da kojim slučajem razgovarate sa sociologom iz Australije, Amerike ili Norveške, on bi vam ponovio kazano sa podrazumevajućim finesama. Ljudi se na sadašnjem stepenu društvenog razvoja mogu organizovati u četiri tipa verskih tela, organizacija ili institucija: *crkvu, denominaciju, sektu* i *kult*; pri čemu je suštinska, unutrašnja potreba svakog ljudskog organizovanja, time i verskog tela, da se usložnjava, širi i raste. Ako je neko startovao sa najnižeg nivoa - od kulta, njegova opravdana potreba jeste rast, želja da postane sekta u sociološkom smislu reči, pa kasnije denominacija - toliko da naraste da bude prihvaćena u društvu, tj. otkloni svaki zazor prema sebi; i jednog trenutka, ma koliko to nama čudno delovalo iz pravoslavne optike, da bude priznata za crkvu poput pravoslavne ili rimokatoličke. To se zbilo sa baptistima u Americi, kojih je 30 miliona i koji tamo jesu crkva; niko za njih neće reći da su sekta. Ali, kako neko versko telo može da napreduje od kulta, preko sekte i denominacije do crkve, tako može i da sklizne. Puno je primera da se nekada izuzetno razvijena crkva, čak i religija, istorijskom sudbom urušila i da o njoj danas samo čitamo u knjigama ili gledamo eksponate u muzejima. To se može formulisati na način da *svaki kult želi da bude sekta, a ona preko denominacije da postane crkva.*

DRAGOLJUB B.
ĐORĐEVIĆ

Ekumena

Ekumenizam u Srpskoj pravoslavnoj crkvi ne stoji baš najbolje. Prvo, interesantno je to što je Srpska pravoslavna crkva relativno rano u odnosu na druge pravoslavne crkve pristupila ekumenskom pokretu i Svetskom savetu crkava. Ekumenizam je iskreno krenuo početkom XX veka i činjenica jeste da ga najviše pronose protestanti. Činjenica jeste i da Rimokatolička crkva iz određenih razloga još zvanično nije ni član Svetskog saveta crkava, što ne znači da ne učestvuje u ekumenskim gibanjima. Ali poslednjih godina se dešava nešto što se ne može racionalno objasniti: jedino Srpska i Ruska pravoslavna crkva izbegavaju ekumenizam; bilo je čak i zahteva da se Srpska pravoslavna crkva i formalno isključi iz tog procesa. Nisam mogao, a nisam pronašao oslonac ni u tekstovima drugih analitičara, da shvatim zašto je došlo do takvog *preokreta*. Srpska pravoslavna crkva u XX veku - na njegovom početku, za vreme I svetskog rata, između dva svetska rata -

imala je skoro savršene odnose sa starim protestantizmom, poglavito sa Anglikanskom crkvom. Svi znamo iz istorije kako je tamo lepo dočekan vladika Nikolaj Velimirović.

Sve je dobro išlo do poslednjih desetak godina, a onda obrt: ugledne vladike, među njima najenergičnije Artemije Radosavljević, pišu i deluju protiv uključivanja SPC u ekumenistička strujanja. Delom to tumačim preteranim strahom od razvoja ekumenskog pokreta, a naročito od intenzivnijeg uključivanja Rimokatoličke crkve; strahom od toga da se, kako oni kažu, nekako pravoslavlje ne utopi u katolicizam i da onda u tom budućem, opet jedinstvenom hrišćanstvu, ono ne prevlada svojom eklezijom, posebno dogmatikom; strahom da se u tom jedinstvenom, velikom i jakom hrišćanstvu izgube specifičnosti pravoslavlja. Držim da je to bezrazložna bojazan i da ekumenizam ne može nauditi pravoslavlju uopšte, pa ni SPC. Dakako, za njega se treba pripremiti i ojačati. Nisam bogoslov i ne mogu ulaziti u ključne dogmatske razlike, ali sam svestan težine dogmatskih problema, osobito onih u vezi sa priznavanjem primata pape, tj. da je on direktni naslednik Isusa Hrista na zemlji preko stolice svetog Petra; on je "Bog" i nezabludiv i ono što on izjavi sa tog mesta je kao da je to rekao sam Isus Hristos.

Postoji tu jedan *paradoks* koji želim da podelim sa čitaocima. Pravoslavlje u celini je u poslednjih stotina godina u mnogo boljim odnosima sa protestantima nego rimokatolicima, iako između pravoslavlja i katoličanstva ima mnogo manje razlika. Izgleda da je do tog paradoksa došlo sticajem istorijskih okolnosti.

Na kraju teme o ekumenizmu želim da se začudim. Nikada mi nije bilo jasno kako je moguće da na golemim ekumenskim skupovima, na nekima sam i sâm prisustvovao, gde su prisutni svi, od budističkog monaha do katoličkog prelata, od islamskog muftije do protestantskog propovednika - kada na kraju takvog skupa treba učiniti *gest* zajedničke molitve - samo predstavnik Srpske pravoslavne crkve ne želi da učestvuje u tome. Niko od vas ne traži da se odreknete svoje vere i samosvojnosti. Na pitanje prisutnim pravoslavnim sveštenicima - zašto je to tako, sledi lakonski odgovor: za takvo što treba da se dobije direktno odobrenje od vladike ili patrijarha, zajednička molitva teološki nije u skladu sa pravoslavljem. Koliko poznajem ine religije i veroispovesti, slično i tamo važi, ako bi se čvrsto držali učenja. Ali oni ipak učine taj gest.

Generalno posmatrano, ovo je dobronamerna kritika, Srpska pravoslavna crkva zaostaje u prilagođavanju svake vrste; ona nije sprovela čuveni *aggiornamento*, kako to Italijani zovu, nije izvela osavremenjivanje nalik rimokatoličkom na Drugom vaticanskom saboru. Treba potcrtati da celokupno pravoslavlje još od VIII veka ne može da organizuje svepravoslavni sabor. Od šezdesetih godina prošlog veka se govorilo da će se on spremiti za početak trećeg milenijuma. Evo, mi smo zagazili u XXI vek, a oni vele - možda će ga biti do njegove sredine.

DRAGOLJUB B.
ĐORĐEVIĆ

BUĐENJE IZ HIBERNACIJE, ODLAZAK U ZABORAV

Mladen Lazić

Proces koji se suprotstavlja ovoj, odmah da kažem, neuspješnoj klerikalizaciji društva, jeste proces globalizacije. Šta god mi o njemu mislili, ono što taj proces neizbežno nameće jeste kulturni pluralizam. U okvirima kulturnog pluralizma ne može biti državne crkve, povlašćene religije, kao ni nametanja kolektivnog individualnom. Rezultat delovanja modernosti bilo je to da se, posle početnih uspeha, kada je Radio Marija u Poljskoj imao nekoliko desetina miliona slušalaca, sve počelo vraćati u prethodne tokove, tj. talas klerikalizacije počeo je da opada.

Slobodan Milošević i grupa oko njega pokušali su da instrumentalizuju crkvu, u cilju najšire nacionalne mobilizacije stanovništva, radi proširenja svoje vlasti. Crkva je to, nažalost, pogrešno shvatila, kao priliku da ona instrumentalizuje državu i ojača svoj uticaj u društvu. Dakle, došlo je do pokušaja međusobne instrumentalizacije, pri čemu je u početku izgledalo da ona svima donosi korist.

SPC se, po obrascu nacionalne i državne crkve, a na osnovu tradicije pravoslavlja, uglavnom pokazivala kao vrlo kooperativna sa vlašću, za razliku od poljske crkve koja je, na primer, u mnogo totalitarnijem sistemu, uspevala da se odupire državi, pa i po cenu ljudskih žrtava, i da očuva svoju autonomiju.

SVETLANA LUKIĆ:

Gospodine Laziću, zajednički imenilac svih postsocijalističkih zemalja je povratak crkve na velika vrata. Kako su se crkve snalazile u postsocijalizmu?

MLADEN LAZIĆ:

Za sva postsocijalistička društva karakterističan je pokušaj da se crkva iz potisnute pozicije premesti u status dominantne kategorije javnog života. To nastojanje može da izgleda razumljivo, kao reakcija na prethodni položaj. Međutim, problem je u tome što se tokom tog povratka na središnju javnu scenu crkva istovremeno vraća u svoje predmoderno stanje. Ona kao da je zaboravila kakve su se društvene promene u svetu dogodile za vreme njene hibernacije u socijalizmu. S obzirom na to da se u istočnoj Evropi uglavnom radilo i o relativno zaostalim društvima u građanskom smislu, taj njen pokušaj se u stvari sprovodio kao nastojanje da se postigne opšti društveni dominantan i povlašćen položaj te organizacije. To je ono što se može nazvati klerikalizacijom društva. Ona je karakteristična za niza zemalja. Najpoznatiji takav primer, kada je reč o katoličkoj crkvi, bio je u Poljskoj, a u našim krajevima u Sloveniji i u Hrvatskoj. Traženje povlašćenog položaja od strane crkvene organizacije bilo je kombinovano sa pritiskom od ozgo, od strane vladajućih garnitura, ali i odozdo, od jednog broja vernika koji su vršili pritisak na društvo u celini da se preobrazi u crkveno društvo, tj. postavljan je zahtev svakom pojedincu da postane član crkve.

S obzirom na tradiciju konformizma iz socijalističkog, ali i prethodnog perioda, nije čudno što je tom pritisku podlegla ogromna većina stanovništva, pa se onda na osnovu statističkih podataka ukazivalo na to da je ogroman broj ljudi iz ateista prešao u vernike. Problem je u tome što je takvo nastojanje, kao što sam rekao, predmoderni i nespojivo sa savremenim društvom. S jedne strane, savremeno društvo kao demokratsko i tržišno orijentisano, ne može da podrži specijalan položaj jedne organizacije, a ni da toleriše da ono što je individualno pravo postane kolektivna obaveza. Vera i pripadnost crkvi je individualno pravo, ono u modernom društvu ne može postati kolektivna obaveza. Moderno društvo, da bi očuvalo svoje osnovne institucionalne i vrednosne aranžmane, mora da garantuje autonomiju pojedinaca i ravnopravnost organizacija.

MLADEN
LAZIĆ

S druge strane, proces koji se takođe suprotstavlja ovoj, odmah da kažem, neuspešnoj klerikalizaciji društva, jeste proces globalizacije. Šta god mi o njemu mislili, ono što taj proces neizbežno nameće jeste kulturni pluralizam. U okvirima kulturnog pluralizma ne može biti državne crkve, povlašćene religije, kao ni nametanja kolektivnog individualnom. Rezultat delovanja modernosti bilo je to da se, posle početnih uspeha, kada je Radio Marija u Poljskoj imao nekoliko desetina miliona slušalaca, sve počelo vraćati u prethodne tokove, tj. talas klerikalizacije počeo je da opada.

SVETLANA LUKIĆ:

A u čemu je specifičnost Srpske pravoslavne crkve u odnosu na ove koje ste pominjali?

MLADEN LAZIĆ:

Društveni razvoj i položaj pravoslavne crkve, a pogotovo Srpske pravoslavne crkve, istorijski su različiti u odnosu na druge crkve. To vuče korene iz njenog položaja u okviru Osmanske imperije. Kada je u Osmanskoj imperiji trebalo na neki način osigurati preduslove za etnički opstanak (jer u to vreme nacija još nije postojala), jedina organizacija koja je to dugoročno mogla da učini bila je pravoslavna crkva. Zašto? Zato što je turski sistem društvene organizacije počivao na takozvanom “milet principu”, koji je garantovao autonomiju religijskim grupama. Tako je došlo do čvrstog spoja crkve: kao religijske organizacije, i etničke grupe – u ovom slučaju Srba. Naravno, kada je uspostavljena nacionalna država na ovom prostoru, i pravoslavna crkva našla se u potpuno promenjenim okolnostima.

Naime, tada se pojavila država kao temeljna institucija koja štiti nacionalne interese. Pravoslavna crkva je, međutim, i dalje pokušavala da igra ulogu ekskluzivnog čuvara nacionalnog identiteta, u istorijskim uslovima u kojima je to postalo neprimereno. Do čega je to dovelo? Dovelu je do toga da je crkva nastojala da preuzima na sebe i svetovne poslove, predstavljajući se kao bitan integrativni nacionalni činilac. Mešajući se u poslove koji ne pripadaju crkvi nego modernoj državi, a raspolažući oskudnim resursima, crkva je sve više zapostavljala svoju osnovnu, kulturnu i duhovnu ulogu. Dakle, nastojeći stalno da izađe iz svog duhovnog, kulturnog polja u svetovno polje, u polje očuvanja opštih nacionalnih interesa, crkva je dugoročno slabila svoj opšti društveni položaj.

SVETLANA LUKIĆ:

Posle petooktobarskih promena mnogo jasnije vidimo elitu SPC. Šta vi mislite o eliti SPC, u kojoj meri ona shvata šta se dešava u srpskom društvu?

MLADEN LAZIĆ:

Jedan od problema SPC je taj što se ona održavala u okvirima jedne relativno zaostale, primitivne sredine. Kada kažem primitivne, mislim na opšti nivo društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja. Znamo da su sveštenici pravoslavne crkve, čak i na početku XX veka, često bili ljudi iz naroda, seljaci koji su igrali ulogu sveštenika, koji su bili nepismeni, bez ikakvog svetovnog i duhovnog obrazovanja. Uprkos tome, crkva je, zbog svoje posvećenosti svetovnim ciljevima, zapostavljala izgradnju svoje kulturne i duhovne elite. Veliki je problem naše crkve to što ona proizvodi isuviše malo obrazovanog kadra, koji bi bio u stanju da preuzme ulogu očuvanja duhovne baštine prvo same crkve, pa tek onda i društva u celini.

MLADEN
LAZIĆ

SVETLANA LUKIĆ:

Kakva je po vašem mišljenju bila uloga SPC u '80-im, kada crkvene velikodostojnike počinjemo da veoma često vidamo u društvu državnih funkcionera.

MLADEN LAZIĆ:

Vraćamo se na priču o potisnutosti i pogrešnoj instrumentalizaciji. Naime, u drugoj polovini '80-ih, politička borba za vlast u okvirima još uvek komunističkog sistema dobila je formu međuetničkih sukoba. U tim sukobima, Slobodan Milošević i grupa oko njega pokušali su da instrumentalizuju crkvu, u cilju najšire nacionalne mobilizacije stanovništva, radi proširenja svoje vlasti. Crkva je to, nažalost, pogrešno shvatila kao priliku da ona instrumentalizuje državu i ojača svoj uticaj u društvu. Dakle, došlo je do pokušaja međusobne instrumentalizacije, pri čemu je u početku izgledalo da ona svima donosi korist. Milošević je zaista učvrstivao svoju vlast, a crkva je prividno povećavala svoju ulogu u društvu. Taj pokušaj međusobne instrumentalizacije je, međutim, ostavio tragične posledice, ne samo zato što se pokazao kao očigledno neuspešan za zaštitu nacionalnih interesa nego i kao dugoročno vrlo opasan za samu crkvu.

Ali, pre toga, on je odigrao još jednu problematičnu ulogu, koja se odnosi na one političke snage u zemlji koje su pokušavale da uspostave demokratski politički poredak. Na koji način? Zbog početnih uspeha u povezivanju nacionalne i crkvene mobilizacije, demokratski orijentisane partije od kraja '80-ih pa sve do današnjih dana pokušavaju da igraju na istu kartu. Dakle, i one pokušavaju da preuzmu takav uspešan mobilizacijski obrazac time što će ostvariti vlastitu saradnju sa crkvom. Tome su bile sklone skoro sve demokratske političke snage u zemlji. Ako se podsetimo nekih novijih događaja posle 2000. godine, videćemo da je prva demokratska republička vlada, na čelu sa Đinđićem, bez ikakve društvene rasprave, pa čak i bez obaveštavanja nekih institucija koje bi formalno trebalo da učestvuju u odlučivanju o tako nečem, sklopila dogovor sa pravoslavnom crkvom o uvođenju veronauke u škole. Za tako nešto ni crkva ni društvo nisu bili ni organizacijski ni idejno spremni.

Isto to se događalo i sa univerzitetom. Teološki fakultet je vraćen na Beogradski univerzitet bez ozbiljne javne diskusije, pri čemu se krše svi kriteriji funkcionisanja modernog univerziteta. Dakle, ne poštuju se osnovni univerzalni visokoškolski kriteriji pri izboru nastavnog kadra na Teološkom fakultetu, kao ni pri izboru studenata.

Ja mislim da su i jedna i druga strana u ovom procesu dugoročno na gubitku. Demokratija je na gubitku zato što je crkva organizacija koja svoj autoritet zasniva na onostranom, dobija ga - da tako kažem - s neba, pa je on stoga nepodložan kontroli, a to je apriorno suprotstavljeno osnovnim principima demokratije. U demokratskom poretku legitimitet ne može biti neupitan, dok je on za crkvu garantovan odozgo. I sama crkva, u pokušaju da postigne svetovne ciljeve gubi, u smislu da je sve manje sposobna za svoju osnovnu ulogu, a to je dostizanje duhovnih ciljeva.

Dakle, kada i kod nas dođe do druge faze transformacije društva, u kojoj se stabilizuju demokratske i tržišne institucije, crkva će nespremno dočekati ono što se tada nužno događa, a to je ponovno povlačenje znatnog broja građana iz crkvenog života.

SVETLANA LUKIĆ:

Crkva se često poziva na to da je za vreme ratova '90-ih upućivala apele za mir; naročito se na to poziva patrijarh srpski gospodin Pavle. Vladika Irinej je na jednom skupu rekao da su se za vreme rata ubija-

li nevernici, a da su se vernici za to vreme molili Bogu. Dakle, crkva nijednog časa, koliko se meni čini, nije pokazala da ima svest o sopstvenoj delimičnoj odgovornosti za ono što se dešavalo tokom raspada Jugoslavije.

MLADEN LAZIĆ:

Crkve sve tri glavne denominacije kod nas snose značajnu odgovornost za sve što se ovde događalo. Njihova odgovornost počinje sa onim što se zbivalo u prvom periodu nacionalne mobilizacije. Crkve su tada činile mnoge stvari koje im ne služe na čast. SPC se, na primer, prikazivala kao puka žrtva prethodnog komunističkog sistema. Ako se, međutim, njeno delovanje uporedi sa delovanjem crkve u nekim drugim zemljama u tom periodu, kao što je poljska katolička crkva, može se sasvim jasno videti da ona, uz to što jeste bila i žrtva, tokom dugog vremenskog perioda sama ništa nije pokušavala da učini kako bi promenila vlastiti položaj. Ona se, po obrascu nacionalne i državne crkve, a na osnovu tradicije pravoslavlja, uglavnom pokazivala kao vrlo kooperativna sa vlašću. Poljska crkva je, na primer, u mnogo totalitarnijem sistemu, uspevala da se odupire državi, pa i po cenu ljudskih žrtava, i da očuva svoju autonomiju. Srpska pravoslavna crkva nije pokazivala veću spremnost da tako nešto učini. Uz to je, krajem '80-ih, insistirajući kako na vlastitom tako i na nacionalnom žrtvenom statusu u proteklim decenijama, pa i vekovima, nekontrolisano raspaljivala osvetničke strasti među stanovništvom, pripremajući masovni psihološki teren za građanske ratove. U tom smislu ona je delovala i kao saučesnik tadašnjeg režima.

Podsetimo se i toga da SPC, zbog svoje loše organizacije i slabih kadrovskih resursa, nije uspevala da postigne ni delić onog što je katolička crkva u Jugoslaviji bila postigla, recimo da izdaje novine koje bi čitali širi krugovi stanovništva. Tako neopremljena, SPC je uletela u ideološki ispražnjen prostor koji nije bila sposobna da kontroliše, kao što nije znala ni šta da čini sa ogromnim brojem novih (navodnih) vernika. Odsustvo kontrole osetilo se i među pripadnicima njene vlastite organizacije, pa i u samim vrhovima crkvene hijerarhije.

Svaki čitalac novina u to vreme mogao je da vidi da iz vrhova crkve dolaze krajnje disonantni tonovi. Dok su jedni govorili o miru, drugi su podsticali na rat ili, ako su pozivali na pacifikaciju sukoba u jednoj prilici, u drugoj su govorili stvari koje su očigledno vodile

MLADEN
LAZIĆ

razgorevanju tih sukoba. Dakle, njena uloga u tom periodu u celini je protivrečna. Bilo je i jednih i drugih tendencija, ali sasvim je jasno da su pozivi na očuvanje državnih interesa i nacionalnog identiteta bili najčešće iskazivani u formi koja je bila agresivna prema drugima i podsticala je sukobe. SPC nije tokom '90-ih ozbiljno pokušavala da zaštiti ni sebe od drugih ni druge od sebe.

SVETLANA LUKIĆ:

U istraživanjima popularnosti institucija vojska i crkva uvek imaju najviši rejting. Popularnost vojske je naglo opala posle događaja u Topčideru, tako da se SPC ispostavila kao jedina neupitna institucija. Njen rejting je visok kod stanovništva, ali i kod političke elite. Nemamo praktično nijednog političkog lidera koji ne počinje predizborno kampanju odlaskom u crkvu. Dakle, na čemu svi oni zajedno grade autoritet crkve i da li imaju pravo na to?

MLADEN LAZIĆ:

Neupitnost crkvenog autoriteta, odozdo i odozgo, posledica je istorijskih zbivanja tokom poslednjih dvadesetak godina. Crkva je dobila legitimitet od strane vlasti još pri kraju komunističkog režima. Taj legitimitet je, s obzirom na proces nacionalne mobilizacije i autoritarni karakter stanovništva u Srbiji, vrlo lako proširen na većinu stanovništva. Kada je legitimitet SPC jednom učvršćen na široj osnovi, počeo je da funkcioniše sistem povratnog delovanja: političari se "odozgo" pozivaju na crkvu kako bi dobili glasove na izborima, a ti pozivi su zasnovani "odozdo", na uverenju glasača da je pripadnost crkvi društveno poželjna osobina. Dakle, odozgo se nastoji na instrumentalizaciji u cilju mobilizacije, dok odozdo deluje konformizam. A tu je i crkva, koja je uverena da joj postojeće okolnosti u najvećoj meri idu naruku.

Problem je u tome što je to zabluda. Ja mislim da su postojeće povoljne okolnosti za delovanje crkve relativno kratkotrajne, pre svega zato što je crkvena religioznost kod nas tradicionalno vrlo plitko utemeljena. Čak je i danas broj deklarisanih vernika i broj onih koji se na bilo koji način mogu smatrati povezanim sa crkvom veoma različit. Dakle, crkva nije u stanju ni materijalno, ni po broju sveštenika, ni po njihovom obrazovanju, ni po svojim opštim duhovnim kapacitetima da funkcioniše kao da je društvo pretežno religiozno. A pokušavajući da igra ulogu kojoj nije dorašla, ona svoj vlastiti položaj dugoročno potkopava.

ČIJI JE BELI ANĐEO

Dragoljub Mićunović

SVETLANA LUKIĆ:

Gospodine Mićunoviću, vi ste dugo na političkoj sceni i molim vas da nam kažete nešto o tome kakav je bio odnos Srpske pravoslavne crkve prema Miloševiću, odnosno prema srpskoj opoziciji '90-ih godina?

DRAGOLJUB MIĆUNOVIĆ:

Srpska pravoslavna crkva je pokušavala u početku da nađe neku vrstu ekvilibrija. Naravno, Milošević je imao veliki uticaj na crkvu, sve dotle dok je crkva pretpostavljala da je on nacionalni vođa po njenom ukusu. I sve dotle dok je ona verovala da je on na patriotskoj srpskoj liniji, ona je saradivala sa njim i podržavala ga. Bilo je zanimljivo njeno ponašanje u prvim sukobima vlasti i opozicije, tamo negde 10. i 11. marta 1991. godine kada je izbio studentski protest i organizovan miting kod Terazijske česme. To je bilo dan posle 9. marta, posle velikog okršaja demonstranata i policije i izlaska tenkova na ulice. Tada je organizovan, u režiji SPS-a, i jedan miting na Novom Beogradu kod Ušća. Dovedi su autobusima i kamionima mnoge ljude iz cele Srbije, mahom iz državnih preduzeća. I onda ujutru, već negde oko pola 8, kad sam se vratio sa ponoćnog mitinga studenata kod Česme, pozvao me je Milošević telefonom: molim vas, dođite kod mene u predsedništvo, jedna tragedija je na pomolu, na Terazijama je jedan miting, preko Save drugi. Neko je od govornika na Ušću pozvao učesnike da krenu na Terazije i rasteraju studente, može doći do krvoprolića i velikih sukoba. Evo ovde je i patrijarh, dođite da vidimo šta da se radi.

I kad sam ja ulazio u Miloševićev kabinet patrijarh je izlazio. Milošević je ubedio patrijarha da govori studentima kod Česme, što nije najbolje primljeno, a onda da govori dole na Ušću. To je trebalo da bude otprilike pomirenje naroda, ali mislim da je u stvari Milošević manipulisao crkvom. Ja sam naravno odbio da idem na Ušće, rekao sam - to su vaši, vi njima kažete da idu kući. Ali, rekao mi je on, shvatate li da može doći do nesreće, stradaće hiljade ljudi, moramo to sprečiti, šta da radimo? Bio je uporan. Pa onda srušite most, ako mislite da će stradati toliki ljudi, odgovorio sam. Ali ja mislim da neće doći do toga, nego bi bilo najbolje da ove vaše, kako ste ih doveli, tako i vratite. A što se tiče ovih mojih, kako kažete, kojima sam noćas govorio kod Terazijske česme, oni vam poručuju da se neće razići dok vi ne ispunite njihove zahteve - treba da oslobodite sve uhapšene studente, treba da pustite Vuka Draškovića iz zatvora, smenite urednike RTS-a i ministra policije. Naravno, nije došlo do krvoprolića i, uz dosta oklevanja, Milošević je ipak ispunio zahteve studenata.

DRAGOLJUB
MIĆUNOVIĆ

Postalo je jasno da crkva poštuje vlast, mada nisu svi velikodo-
stojnici to jednako izražavali. Ali ne samo Milošević, već i mnogi
iz opozicije takođe su se trudili da sa crkvom imaju bliže odnose
nadajući se da će doći do prelivanja glasova od socijalista prema
opoziciji. Bilo je tu nekih sastanaka, koje je ponekad inicirao Vuk
Drašković, kako bi, navodno, došlo do nekakvog nacionalnog je-
dinstva. Mislim da je crkva u tom smislu, htela ili ne htela, poma-
gala Miloševiću da pacifikuje političku situaciju u zemlji i da na
neki način stvori privid nacionalnog jedinstva. A ona bi bila -
srećna da se Srbi slože i obože.

SVETLANA LUKIĆ:

*A da li ste vi konkretno učestvovali na nekim sastancima opozicije i
predstavnik SPC, da li je bilo nekih oficijelnih sastanaka?*

DRAGOLJUB MIĆUNOVIĆ:

Bila su dva-tri sastanka, ne baš oficijelna i u različitim sastavima,
i to je obično bilo neuspešno i vrlo loše organizovano. Tamo je Še-
šelj pokušavao da nametne jedan radikalni stav, bilo je dosta
onih koji su samo metanisali, s preteranim udvaranjem patrijar-
hu i crkvi, napadno su izražavali ogromnu pobožnost. Bilo je tu
nekih pokušaja, ali to nikad nije dalo nikakve rezultate, niti je bi-
lo kakav zaključak sa tih sastanaka pretvoren bilo kad u neku ja-
snu političku poruku.

SVETLANA LUKIĆ:

Devedeset i šesete i 97, za vreme protesta u Beogradu, na Svetog Savu je patrijarh probio kordon i time se SPC direktno stavila na stranu srpske opozicije. Da li vi to vidite tako?

DRAGOLJUB MIĆUNOVIĆ:

Taj događaj je prilično kontroverzan. Bio je, s jedne strane, jedan dug, iscrpljujući protest građana, a studentski protest je tome davao najradikalniji ton. Na Terazijama je dolazilo do koškanja policije u onim šlemovima, pancirima i štitovima, i studenata. Tu su stalno bile čarke, igre nerava, nikad nije došlo do velikog sukoba. Očigledno da je policija imala instrukcije da izbegava provokaciju i direktan sudar, ali da istovremeno bude čvrsta i da ne dâ da se dalje prođe. Sa svoje strane, studenti su isto tako nailazili na taj zid i bilo je pitanje kako da se dalje prođe. Ja mislim da je dolazak patrijarha omogućio da policija ne napadne studente, jer ipak bi morali preko njega da to urade, ali ja mislim da je tu postojala i neka vrsta časnoga dogovora da, na kraju krajeva, ako studenti i prođu to neće biti ništa strašno, jer je u stvari problem bio u tome da se studenti spreče da stignu do predsedništva, gde je bila Miloševićeva kancelarija. To što se malo kordon pomerio policiju nije mnogo uznemiravalo, a i ispalo je da poštuju institucije, poštuju patrijarha, pa onda neće napasti studente. Tačno je, međutim, da su studenti patrijarhov dolazak shvatili kao veliku podršku.

SVETLANA LUKIĆ:

Kako biste objasnili ulogu SPC u ratovima koji su u to vreme vođeni?

DRAGOLJUB MIĆUNOVIĆ:

Pa, bila je različita. S jedne strane, oni su želeli da stvore političko jedinstvo, ono što je i Milošević sve vreme hteo nagovarajući opoziciju da se pravi neka vlada nacionalnog spasa, da se svi udružimo, naravno pod njegovim rukovodstvom, i odupremo se zaveri naših neprijatelja. Ali sa druge strane, naročito u Bosni, formirane su bogoslovije, menjana su imena gradova, vršena srbi-zacija Bosne uz veliku pomoć crkve, koja je slala te novopečene bogoslove u vojne i dobrovoljačke jedinice. Mislim da je crkva u Bosni bila daleko više umešana u politiku nego što je to bio slučaj u Srbiji. U Beogradu je Milošević kontrolisao situaciju i crkva je tu bila omeđena u svome delovanju. U Bosni je bilo nešto drugo, ja

sam mogao to da vidim za vreme razgovora oko Vens-Ovenovog plana, kao i kasnije za vreme bombardovanja u Bosni koje je NATO, posle onog ultimatumu da se povuku teška oružja izvan Sarajeva, izveo. Pre toga je, prema pisanju štampe, vladika Atanasije došao na skupštinu da ih ohrabri da ne popuste. I uopšte, vrlo često, kao i onda na Palama, kada su tamo išli Milošević, Micotakis i Ćosić da ubeđuju skupštinu da prihvati Vens-Ovenov plan, mogli smo da vidimo u samoj skupštini, u prvim redovima, puno vladika i sveštenika. Tako da su oni imali rekao bih veoma veliki politički uticaj na Srbe u Bosni.

DRAGOLJUB
MIĆUNOVIĆ

SVETLANA LUKIĆ:

Pomenuli ste maločas da je vladika Atanasije ulazio u skupštinu Republike Srpske; da li je tačno da je, u času kada je u skupštini prevagnula grupa poslanika koja je mislila da treba biti kooperativniji, vladika Atanasije sa krstom ušao u skupštinu i grdio ih?

DRAGOLJUB MIĆUNOVIĆ:

Ja sam to čitao u novinama, to je bilo pitanje da li popustiti ili ne pred ultimatuumom. Pročitao sam u novinama da ih je on pokolebao, rekao je, navodno, čak neku rečenicu - bolje, braćo, da poginemo nego da se uplašimo. Nažalost, to je bilo pogrešno, došlo je do bombardovanja NATO-a i Srbi su morali da se povuku od Sarajeva.

SVETLANA LUKIĆ:

U Srbiji je posle 5. oktobra SPC dobila ogroman prostor, koji nije imala nikad do 2000. godine. Kako je ona, po vašem mišljenju, iskoristila taj prostor? Vi ste imali jednu polemiku sa vladikom bačkim Irinejem povodom uloge crkve u odnosima naše države sa Makedonijom?

DRAGOLJUB MIĆUNOVIĆ:

Posle 5. oktobra bilo je raznih novih poteza demokratske vlasti. Jedan od tih je bio i taj da se sada crkvi dâ više društvenog prostora, što se ticalo pre svega obnove manastira, njihovih zgrada i zatim naravno pitanje verskih škola i verske nastave. Mislim da je crkva to obilato iskoristila i tu je bilo nekoliko značajnih akcija, kao što je dovršetak Hrama svetoga Save, gde su skupljena velika sredstva; zatim je došlo do uvođenja veronauke u škole. Mislim da je to urađeno na brzinu i bez velike debate i promišljanja. A bilo je, rekao bih, i jedne ideološke ofanzive koju je crkva preko nekih

vladika prenela u javnost. Naravno, taj odnos između crkve i države nije do kraja definisan na jedan jasan i moderan način. Mi još čekamo novi zakon, koji je već dugo u pripremi.

Problem sa crkvom je bio što je ona, budući da je većinska crkva i budući da je sa najvećom tradicijom u srpskom narodu koji je ovde najbrojniji smatrala da ona mora biti izdvojena u privilegijama i tretmanu od nekih drugih, običnih verskih zajednica. Povezanost između crkve i države nasledili smo iz XIX veka i ona je trajala u raznim oblicima sve vreme. Tako se crkva pojavljuje kao jedna od najznačajnijih institucija, koja se sa državom takmiči, a u drugi plan se potiskuje slika o njenoj elementarnoj ulozi, a to je organizovanje religioznih ljudi i njihovih duhovnih potreba. Religijsko osećanje i versko organizovanje su privatna stvar svakog čoveka i tiču se njegove savesti. Da li ko veruje i u šta veruje, i kako to svoje osećanje ispoljava, to ne možemo znati i u to ne treba bilo ko da se meša.

Čak i kad se uvažava međuveraska tolerancija, rigidnost crkvene hijerarhije često je bila oslonjena na žestoki ideološki naboj prema onima koji nedovoljno aktivno ili vidljivo ne ispoljavaju religijsko osećanje. Neretko možemo naići na stavove da niko ne može da bude Srbin ako nije pravoslavan. Bilo je takvih ekstremnih shvatanja u nekim časopisima.

Mislim da je crkva shvatila u jednom trenutku, kada se cela država transformiše, kada neke prethodne odrednice odnosa države i crkve padaju, da ona onda mora da povрати neke svoje privilegije i jako je žurila da to uradi. Onda je došlo do izvesnih nerazumevanja, recimo da postoji država koja ima određene institucije, čije su nadležnosti vrlo precizne i da crkva u to ne može da se meša. Sa ovim se nisu mirile neke vladike i to je postalo najvidljivije prilikom posete makedonske delegacije Pčinjskom manastiru avgusta 2003.

Kao šef naše državne delegacije nastojao sam da susret sa makedonskom delegacijom protekne u prijateljskoj atmosferi i uz poštovanje potpisanog međudržavnog ugovora sa Makedonijom. Postojao je problem sa ulaskom pripadnika SPC u sveštenu odelu u Makedoniju. Protestovali smo zbog tih zadržavanja i šikaniranja na granici i makedonski ambasador me je uveravao da to lako može da se otkloni dogovorom i instrukcijama graničnim vlastima od strane ministara unutrašnjih poslova dveju zemalja. Ali

postojao je i stari spor oko nepriznavanja Makedonske pravoslavne crkve od strane Srpske pravoslavne crkve. Na konferenciji za štampu rekao sam da se mi kao država ne možemo mešati u taj kanonski spor među crkvama, ali da se, što se tiče poštovanja državnog ugovora - crkva ne pita. Ta rečenica je veoma iritirala vladiku Irineja Bulovića, koji je svim medijima poslao otvoreno pismo pod naslovom "Otpozdrav profesoru Mićunoviću", u kome me je napao za nameru da povredim crkvenu svojinu, manastir u Pčinju i da se oglašujem o stavove crkve time što se sastajem sa makedonskom delegacijom 2. avgusta, na dan makedonskog ustanka, kada je tu održana prva skupština Republike Makedonije.

DRAGOLJUB
MIĆUNOVIĆ

Njega, kao ni vladiku Pahomija, nije zanimalo to što mi imamo državni ugovor po kome oni na godišnjicu dolaze tu da polože cveće, kao što i mi isto tako posećujemo groblja u Bitolju i Skoplju i obilazimo Kajmakčalan, kada su jubileji proboja Solunskog fronta. Naši odnosi sa Makedonijom kao državom su bili veoma korektni, tu nije bilo ratnog sukoba i imali smo jedan zajednički problem, to je Kosovo. Relativno smo lako rešavali neka granična pitanja i nije bilo nikakvog razloga da te države ulaze u konflikt. Naravno, postojao je crkveni problem između Makedonske pravoslavne crkve i Srpske pravoslavne crkve koja ne priznaje Makedonsku crkvu. Smatram da to narušava dobre odnose sa Makedonijom.

I kada su dve delegacije bile spremne za susret, počinje protest. Prvo je vladika Pahomije iz Vranja rekao da on neće dozvoliti pristup manastiru, a onda je i vladika Irinej bio kod premijera Živkovića i kod Svilanovića insistirajući da se poseta odgodi. Mi smo, naravno, po državnom ugovoru i uz ministarstva spoljnih poslova sastavili delegaciju i krenuli. Onda je došlo do incidenta, jer je jedna grupa pristalica Radikalne stranke i vladike Pahomija ušla u manastir, spremna na značajne provokacije. Oni nisu dozvoljavali da se pride ataru manastira. To je dovelo do neke vrste blagog, rekao bih, diplomatskog skandala. Mi smo morali da se sretnemo u jednoj baraci, tu na samom graničnom prelazu i da tu negde na betonu ostavimo venac. To je bilo ponižavanje države od strane crkve. Ja sam u intervjuu rekao da se crkva pita za svoje crkvene stvari, ali ovo je međunarodni ugovor i ona nema prava da ulazi u rušenje jednog međunarodnog državnog ugovora.

Na izvučeni naslov iz mog intervjua "Ne pita se crkva" sledilo je pomenuto vrlo grubo pismo vladike Irineja - crkva mora da se pita. Ovaj slučaj je pokazao ogromno nerazumevanje nekih crkvenih velikodostojnika sopstvenog društvenog položaja i odnosa crkve i države. Pitanje je bilo da li crkva može da ne poštuje državne ugovore pozivajući se na svojinsko pravo. Ako ona ima imanjanje i na njemu manastir koji je pod zaštitom države, koji je obnavljan i dograđivan budžetskim, državnim sredstvima, da li je to nepoštovanje svojine ako država ispunjava međudržavne obaveze? U tom otpozdravu, vladika se pita kako bih ja reagovao da se u mom stanu on sastane sa ruskim patrijarhom. Bio sam zapanjen da on ne razlikuje privatni stan od crkve. Podrazumeva se da je crkva mesto gde se ljudi okupljaju, a svi su ljudi božija deca, ona je svakome otvorena, dok je stan jedno privatno mesto gde se ljudi sklanjaju od drugih ljudi u svoju sopstvenu privatnost.

Ali ono što je bilo zanimljivije od toga jeste pitanje svojine. Mnogi od tih manastira, na primer Dečani, pod zaštitom su ne samo naše države već i Uneska i Ujedinjenih nacija, dakle, to je kulturno dobro koje pripada celom čovečanstvu. Praviti od toga privatni posed je za mene bilo šokantno. Čudno je što je crkvi toliko stalo do svojine, šta će joj ako ima jedino poslanje da širi ljubav, saradnju, solidarnost, moralno uzdizanje. Otkud tolika borba za svojinu? Zašto se tako visoko vrednuju laički ideali: politička moć, svojina i bogatstvo, politička strast i žeđ za posedovanjem?

Hrišćansko učenje nije ničije ekskluzivno pravo. Niko nema monopol na Hristovo učenje, pa ni bilo koji vladika; svaki religiozni čovek ima svoj odnos prema Bogu i Hristu. Umem da čitam Bibliju i ne mora me niko ni u šta uveravati. Monopolizam u duhovnoj sferi je nešto što zbunjuje. Verovanje je privatna stvar čovekove savesti, on veruje na način na koji on hoće i svaki pokušaj da se to na bilo koji način pretvori u monopol jeste nešto što u današnjem čoveku izaziva podozrivost. Ako se tome doda i svojinska pretenzija na nasleđe duhovne istorije, otvaramo mnoga pitanja. Čiji je mileševski Beli anđeo? Može li vladika Filaret tražiti nadoknadu za upotrebu te freske na nekim bankarskim karticama? Kome ćemo da platimo za Direrovog Hrista koji se svuda preslikava? Mi ne znamo ko je naslikao Belog anđela. Da li je Filaret naslednik tog slikara? Da li je taj slikar to slikao za gospodina Filareta? Danas možete koristiti komotno i Šekspira, i Getea, i Servantesa, objavljivati koliko god hoćete, i Rafaelove slike možete upotrebljavati

gde god hoćete, ali ćete za Belog anđela platiti Filaretu. Pitanje kulturne baštine, u koju spadaju i sakralni spomenici, ne možemo rešavati samo kao svojinsko pitanje.

Kontroverzne reakcije u javnosti izazvali su pokušaji pojedinih vladika da propisuju društveno ponašanje građana anatemišući neke tradicionalne priredbe kao što je bila kobasicijada u jednom mestu u Vojvodini ili propisivanje termina za svadbe, koje se ne smeju održavati za vereme posta, pa ko ne poslušna, sledi prokletstvo. Naravno, ove vladičanske pretnje nisu proizvele nikakav uticaj na ponašanje građana, ali su otkrile ambiciju nekih ljudi iz crkve da uređuju društveni život građana. Veliki je problem kada crkva iz svojih dogmatskih razloga nastoji da ograniči ljudska prava. Ovo se pre svega odnosi na slobodu majki da odlučuju o svom potomstvu, pravo na abortus i sva pitanja rodne ravnopravnosti i prava žena. Postoji vidljiv napor da crkva stekne mnogo više političke moći nego što joj i po zakonu, a i po svim današnjim međunarodnim političkim standardima, pripada. Takođe, vidljiva je briga crkve za Srbe na Kosovu, ali ima mnogo nesrećnih ljudi i mimo Kosova.

DRAGOLJUB
MIĆUNOVIĆ

Pomenuo bih još nešto oko čega ima nesporazuma i nerazumevanja, što dolazi i od nepostojanja pravne, zakonske regulative u mnogim oblastima koje se tiču odnosa crkve i države. Ako mi brzo ne donesemo jedan zakon o verskom zajednicama, koji će vrlo jasno prema međunarodnim standardima definisati odnose crkve i države, verske slobode i obaveze države o zaštiti ljudskih prava, ravnopravnosti i toleranciji, imaćemo nesporazume i polemike u javnosti. Imam u vidu jednu ideološku ofanzivu koju pojedini krugovi uz podršku i učešće jednog dela klera vode na javnim tribinama protiv intelektualaca koji drukčije misle. Pogotovo ne razumem jednu žestinu i isključivost sa kojom se neki od crkvenih velikodostojnika danas uključuju u ideološke obračune sa svakim ko im nije politički ili ideološki po volji. Vremena ideoloških anatemata su prošla i ja mislim da su u velikoj zabludi ti velikodostojnici ako misle da se ovde može nametnuti jedan odnos između države i crkve drugačiji od onog što danas u svetu postoji.

SVETLANA LUKIĆ:

Postoji primedba da će svaka crkva zauzimati onaj prostor koji joj država otvori i da, u tom smislu, država snosi veliki deo odgovornosti.

DRAGOLJUB MIĆUNOVIĆ:

To je drugi deo problema. Nije se smelo dogoditi da crkva postane neka vrsta marketinškog dobra. To znači da mnoge političke partije zbog boljeg odnosa sa crkvom računaju na veći broj glasača i crkva onda biva upotrebljena upravo u te marketinške svrhe. To danas u modernom demokratskom svetu nije preporučljivo. U nekim populističkim politikama negde to sigurno imamo, ali za jednog Francuza, Nemca ili Engleza ti glasovi crkve u političkom smislu ne znače mnogo. Politika se bavi rešavanjem problema drugačijih od onih kojima se bavi crkva.

SVETLANA LUKIĆ:

Na kraju, gospodine Mićunoviću, vi ste bili na sahrani premijera Zorana Đinđića. Kako ste vi doživeli govor mitropolita crnogorsko-pri-morskog Amfilohija?

DRAGOLJUB MIĆUNOVIĆ:

Prvo, svi smo bili potreseni tom tragedijom. Drugo, tamo se jako loše čulo, crkva još nije bila do kraja spremna za službu, tako da sam ja čuo svaku dvadesetu reč, prosto se zvuk razlivao u onom velikom prostoru. Ali povremeno sam čuo reči koje su više spadale u istoriju i politiku nego u jedan prigodan govor nad mrtvim čovekom. Posle, kad sam pročitao ceo govor, video sam u njemu političke poruke koje su izazvale prvo proteste porodice, a onda i cele Demokratske stranke i demokratske javnosti. A to su razne paralele sa Milošem, Karađorđem, ko je koga gde otposlao. Bilo je dosta jasno da se to odnosi na Miloševićevu sudbinu. Vladika, kao i svaki drugi čovek, ima pravo da o Đinđiću govori kritički koliko god hoće, nije Đinđić svetac, ali prilikom opela u crkvi, to je po meni bilo deplasirano.

Koštica i Đinđić

Milošević, Aleksandar Prlja i patrijarh Pavle

vladika Filaret sa kalašnjikovim i akademik Rastislav Petrović na tenku

Đinđić, patrijarh Pavle, Gašo Knežević, Dušan Mihajlović

Koštica

Đinđić i vladika Amfilohije

guslar

Tadić na Kosovu

Koštica

kosovska karaula

vladika Atanasije

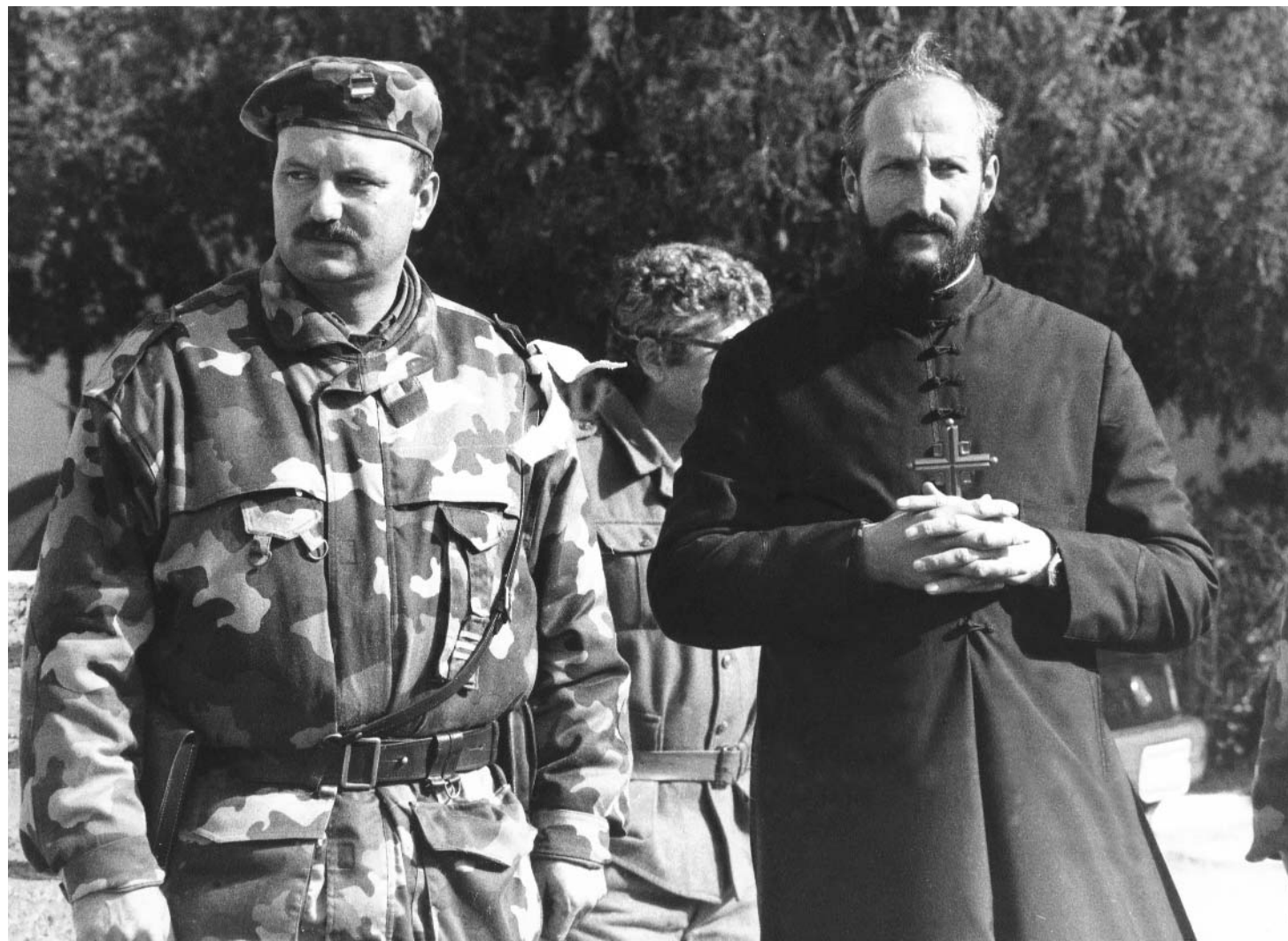
naslovna strana lista *Samo Partizan*

hilandarska spomenica fudbalerima Partizana

sveštenici u vojsci

vladika Amfilohije u manastiru Vranjina (većina fotografija je iz Fotodokumentacije lista *Vreme*)

DŽEPNA ISTORIJA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE

Radmila Radić

RADMILA
RADIĆ

Do Drugog svetskog rata

Ukidanje Pečke patrijaršije 1766. podrilo je institucionalnu snagu crkve. Kao posledica toga, šest crkvenih oblasti je delovalo u različitim uslovima i različitim političkim sistemima i istorijskim okolnostima bez centralne vlasti sve do '20-ih godina XX veka. Autonomna srpska crkva postala je 1832. godine, a kanonski nezavisna 1879. posle Berlinskog kongresa, kada je Kraljevina Srbija dobila nezavisnost.

Najbolje stanje je bilo u Karlovačkoj mitropoliji koja je imala razvijeno školstvo, najobrazovanije sveštenstvo i uslovi za razvoj i rad sveštenika su bili mnogo povoljniji nego na primer u Crnoj Gori ili u samoj Srbiji, pa kasnije Kraljevini Srbiji. U Srbiji se radilo na tome da se podigne nivo sveštenstva, mitropolit Mihailo je neke od njih slao na školovanje u inostranstvo, neki su odlazili sami, međutim tokom XIX veka nije postignut onaj nivo obrazovanja koji bi bio zadovoljavajući za crkvu i za državu.

Posebno je teška situacija bila u Crnoj Gori, gde su službe počinjale pucanjem iz pušaka i pištolja, sveštenici nisu nosili mantije i brade, tako da kad su doneti prvi zakoni kojima se pokušao uvesti red među sveštenstvom, mnogi od njih su napustili sveštenečki poziv, nenavikli na sveštenečku disciplinu.

Pojedinci su se bavili teološkim radom, ali taj teološki rad je bio nerazvijen i u Srbiji a i u ostalim oblastima, i uglavnom su se pre-

vodili razni spisi sa ruskog koji nisu bili dovoljno razumljivi za vernike, nisu imali neke veće efekte i nisu uticali na razvoj crkvenog života.

Srpsku crkvu je posebno potresao sukob iz '80-ih godina XIX veka između državnih organa i crkve, jer u to vreme je Stojan Novaković, koji je bio ministar vera, pokušao da zavede red u crkvi. Crkveni organi su se usprotivili, i sve se završilo tako što je mitropolit Mihailo bio proteran iz zemlje i na njegovo mesto dolazi mitropolit koji zvanično stoji na čelu crkve, ali nikada nije imao neki poseban uticaj među sveštenstvom, pa ni među ostalim episkopima.

Narod je bio prilično religiozan, ali ta religioznost je bila više na nivou formalnog iskazivanja vere. Slavile su se slave, poštovao se post, verovalo se u Boga, ali je Bog smatran ravnopravnim partnerom u poslu, neko sa kim bi moglo da se pregovara o pojedinim pitanjima za koja su vernici zainteresovani.

Taj formalizam u verovanju bio je kritikovan i od strane ruskih slavista koji su tvrdili da ovakav slobodan odnos prema Bogu u Srbiji tokom XIX veka dovodi do toga da se sve više pojavljuju razlike između načina na koji se poštuje vera u Rusiji tog vremena ili čak u Grčkoj, s jedne, i u Srbiji, s druge strane. Neki istraživači smatraju da je ovakav odnos prema veri u Srbiji bio posledica dugog boravka grčkih episkopa, fanariota, koji se nisu mnogo interesovali za podizanje nivoa sveštenstva i unapređenje njihovog obrazovanja. Čak se sveštenečki poziv početkom XIX veka mogao kupiti za određenu sumu novca, što je sve uticalo na to da su sveštenici bili poluobrazovani, neki od njih i polupismeni i nisu čak imali ni sve crkvene knjige koje su im bile potrebne. O tome je pisao Vuk Karadžić.

Srpska inteligencija se tokom XIX veka školovala na Zapadu i uticaj sekularizacije koji je sa njima dolazio sve je više zahvatao društvo a crkva i sveštenici nisu bili u stanju da se suprotstave toj inteligenciji koja se vraćala u zemlju i donosila neke nove ideje. Sekularna ideja je duboko zahvatila srpsko društvo tokom XIX veka, mada danas često imamo prilike da čujemo kako pojedinci u crkvi kažu da je komunizam izazvao sekularizaciju.

U crkvenoj štampi je tokom XIX veka bilo mnogo napisa o verskoj nezainteresovanosti za sveštenečki poziv i u to vreme broj sveštenika je konstantno opadao. To je pojava koja ide kroz ceo XIX vek

sve do početka Prvog svetskog rata, kada je došlo do izvesnog povećanja broja sveštenika zahvaljujući priključenju novih oblasti posle balkanskih ratova.

Posebno je bilo dramatično opadanje broja monaha, jer su brojni manastiri i u Srbiji i u Crnoj Gori i u Bosni i Hercegovini bili prazni ili sa po dvojicom-trojicom monaha. Sticajem niza istorijskih okolnosti manastir Hilandar, koji je bio pod jurisdikcijom Vasiljenske patrijaršije i u kome su tokom XIX veka preovlađivali monasi bugarske narodnosti, imao je problema sa srpskim monaštvom. Srpska vlada, posebno Stojan Novaković, ali i neki drugi predstavnici srpske države nastojali su da se u Hilandaru obnovi srpsko monaštvo jer je pretila opasnost da će, ako dođe do opadanja broja monaha, Hilandar preći u ruke Grka.

RADMILA
RADIĆ

Srpska vlada je uspela da ostvari taj svoj cilj krajem XIX i u prvim godinama XX veka i od 1903. godine srpski monasi se vraćaju u manastir Hilandar, ali srpska vlada sve do početka Prvog svetskog rata nije mogla da obezbedi stalnost monaha nenaviklih na strogu monašku disciplinu. Profesor Steva Dimitrijević, koji je kasnije bio profesor na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu, a u to vreme je radio u konzulatu u Solunu, pisao je da srpski monasi nisu navikli na disciplinu, da dolazak u Hilandar pre svega shvataju kao način da se lično obogate, da, kako on kaže, skitaraju i pričaju bespotrebno umesto da nešto ozbiljno rade ili da se posвете monaškom pozivu. Tako se dešavalo da u toku jedne ili dve godine pošalju po dva-tri monaha koji se vrate posle dva-tri meseca, neki zbog bolesti, neki zato što su razočarani stanjem. Taj se problem protezao od početka XX veka, pa sve negde do '90-ih godina, znači sve do ovog najnovijeg vremena.

U Kraljevini Srbiji je posle 1903. godine na oko tri miliona stanovnika bilo 800 sveštenika i oko 100 monaha; ali je broj sveštenika i monaha ipak bio veći od broja inženjera i lekara. Sveštenstvo i visoka crkvena jerarhija bili su državni činovnici, dobijali su prinađnosti od države, a država je razrezivala i naplaćivala crkveni prirez. Visoki crkveni dostojanstvenici su imali počasno mesto u državnim poslovima, a crkva se u to vreme i pored položaja koji je imala, često žalila da su kafane mnogo zanimljivije za narod od bogomolja. U štampi tog vremena mogli su se čak pročitati i zahtevi da se versko obrazovanje izbacii iz škola. Vernici su slavili slave, dobro se poznao kalendar, međutim u objekte crkvene se vr-

lo retko išlo, crkve i bogomolje su bile prazne izuzev o velikim praznicima.

Početakom XX veka u srpskom parlamentu je bilo 4,75 odsto poslanika iz redova sveštenstva, što nije bio zanemarljiv broj. Sveštenici su u celoj drugoj polovini XIX veka i pred Prvi svetski rat bili uključeni u političke borbe. Između sveštenstva i episkopata je vladala stalna napetost i sukobi zbog nastojanja episkopata da sveštenstvo stavi potpuno pod svoju kontrolu. Srbiju su početkom XX veka potresali skandali vezani za prilike u kraljevskoj porodici i za same najviše crkvene velikodostojnike, koji su popuštali vladarima po mnogim političkim pitanjima, tamo gde je trebalo da moralni obziri budu jači od političkih razloga, što nije bilo dobro prihvaćeno kod vernika i uopšte kod stanovništva.

Mitropolit je 1903. godine, pet dana posle ubistva kraljevskog para Obrenović, služio blagodarenje u Sabornoj crkvi u Beogradu i njegov govor je shvaćen kao podrška zaverenicima, iako je taj isti mitropolit dao dozvolu za venčanje Aleksandra Obrenovića sa Dragom Mašin. U Narodnoj skupštini je 1903. bila podneta jedna interpelacija sa zahtevom da se mitropolit kao nezakonit i nedostojan predstavnik crkve svrgne sa tog položaja, a 1905. godine bio je čak mitropolit tužen Carigradskoj patrijaršiji i zbog svojih kanonskih prestupa.

Tokom Prvog svetskog rata SPC je imala veliki broj sveštenika koji su bili uključeni u vojne jedinice, preko 200 kao vojni sveštenici, ali sem toga neki od episkopa i sveštenika SPC borili su se već tokom balkanskih ratova kao komite. Josif Cvijović je bio komita tokom balkanskih ratova, a i neki drugi, kao Varnava Rosić i Gavriilo Dožić, koji će kasnije postati patrijarsi, pomagali su u propagandnom i svakom drugom političkom radu državnih organa.

Oko 500 pravoslavnih sveštenika je tokom rata bilo u internaciji, među njima su bila i tri episkopa i mnogi su tragično stradali. Međutim, bilo je i onih sveštenika i crkvenih velikodostojnika koji se nisu baš sjajno držali, jedan od njih je sam mitropolit Dimitrije koji je već na samom početku rata pobjegao iz Srbije i to vrlo neslavno. Kasnije mu se to prebacivalo, čak se to potezalo kao pitanje i posle obnavljanja crkve, da li takav čovek uopšte može da dođe na čelo jedinstvene SPC, s obzirom na njegovo ponašanje tokom Prvog svetskog rata.

Pored gubitaka u sveštenstvu, SPC je pretrpela veliko razaranje verskih objekata, tako da je crkvena organizacija po završetku rata bila u dubokoj krizi, jer ne samo da je trebalo obnoviti objekte nego, ako strada gotovo trećina sveštenstva od nekih 800 njih, onda je to gubitak za dugi niz godina posle toga, koji crkva nije mogla da nadoknadi. Tokom Prvog svetskog rata jedan broj sveštenstva SPC, kao što je episkop Nikolaj Velimirović i neki drugi, boravili su u inostranstvu i bavili su se propagandnim radom u korist Srbije, ali i jugoslovenske ideje.

RADMILA
RADIĆ

Ujedinjenje SPC 1918. do 1920. postignuto je uz saglasnost Carigradske patrijaršije, pod čijom jurisdikcijom su bile eparhije u Makedoniji, Bosni i Hercegovini i staroj Srbiji. Tradicionalno povlašćen položaj SPC u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Crnoj Gori već je faktički bio eliminisan Krfskom deklaracijom iz 1917. i posebno proklamacijom kralja Aleksandra iz 1919. godine, u kojoj je bila naglašena ravnopravnost svih vera u budućoj državi.

Vidovdanski Ustav je proglasio 1922. načelo slobode vere i osigurao je teorijsku ravnopravnost verskih zajednica, ali ovim Ustavom crkva nije bila odvojena od države. Nađeno je srednje rešenje, po kome su konfesionalne zajednice proglašene za ustanove sa specijalnim položajem i specijalnim privilegijama. Ovakav pravni položaj imale su "usvojene" i "priznate" konfesionalne zajednice. Usvojene su bile one koje su legalno postojale u bilo kom delu države u času njenog stvaranja, a priznate su bile one koje su naknadno dobile zakonsko priznanje.

Usvojene i priznate bile su SPC, Katolička sa grkokatoličkom, Evangelistička, Islamska i Mojsijeva. Oktroisani Ustav iz 1931. usvojio je načelo državnog suvereniteta nad svim verskim zajednicama. Verska nastava je bila proglašena za fakultativnu, mada je u praksi bila obavezna. Verska zakletva je bila obavezna u sudstvu, vojsci i državnoj službi; bračni sporovi i matične knjige bile su u nadležnosti verskih zajednica. Patrijarh SPC imao je nadležnost u bračnim sporovima dinastije, on je postavljao dvorske sveštenike. Obredi vezani za Narodnu skupštinu, kao što su polaganje zakletve i sve ostalo, bili su u nadležnosti SPC. Prema popisu stanovništva iz 1921. pravoslavnih u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca bilo je 46,6 odsto ukupne populacije.

Obnavljanje Patrijaršije i izgradnja crkvene organizacije izazvali su brojne sporove vezane za potrebu centralizacije i ujednačava-

nja. Patrijaršija je, naime, ujedinila šest crkvenih oblasti koje su imale različit istorijski razvoj gotovo dva veka i ta centralizacija je izazvala pobunu u onim krajevima koji su imali izvesnu vrstu autonomije. Gotovo ceo period od 1920. pa sve do početka '30-ih godina protekao je u sporovima, jer su pojedine oblasti tražile prevlast. Prolongirane kontroverze oko zakona u crkvenoj organizaciji koje su trajale skoro desetak godina pokazale su brojne razlike, ne samo unutar crkve, nego i u odnosu između crkve i države i izazvale brojne sukobe. Konačno, Zakon o SPC je donet 1931. godine, a u razdoblju od 1930. do 1940. donet je još čitav niz uredbi, mada se posle svega SPC faktički našla pod patronatom i kontrolom države i zavisila je finansijski od državne pomoći.

Generacija bogoslova koja je rođena krajem XIX veka imala je vrlo značajnu ulogu u nacionalnoj borbi i borbi za ostvarenje državnih interesa Kraljevine Srbije. Međutim, sa stvaranjem jugoslovenske države angažovanje sveštenstva i episkopata na tom nacionalnom zadatku više nije bilo potrebno i uloga sveštenika je morala da se menja. Ali problemi su ležali i u različitom duhovnom, obrazovnom i svakom drugom nivou sveštenstva u pojedinim oblastima, između bivše Karlovačke mitropolije ili sveštenstva u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini, što je trebalo ujednačiti. Na tome se radilo otvaranjem novih bogoslovija, pa je između dva rata otvoreno pet bogoslovija u Kraljevini i formiran pravoslavni Bogoslovski fakultet.

Iako je posvećena velika pažnja obrazovanju sveštenstva još uvek nije mogao da se postigne stepen obrazovanja kakav su imali katolički sveštenici. Crkva je u to vreme pokrenula niz biblioteka, nekoliko časopisa koji su bili dosta uticajni, međutim sve to nije bilo dovoljno da se uspostavi izvesna ravnoteža između SPC i drugih verskih zajednica u Kraljevini SHS i kasnije Jugoslaviji. Neza interesovanost za crkvu i za sveštenečki poziv i dalje je bila velika. Između 1918. i 1941. takođe možemo da nađemo na niz napisa o tome kako ne postoji volja kod mladih ljudi da odlaze u sveštenike ili monahe, znači mnogo pre '45. godine, kada su komunisti došli na vlast.

I pored pomoći koju je SPC primala od države između dva rata, finansijska situacija u crkvi je bila vrlo teška zbog ratne štete koju je ona imala tokom Prvog svetskog rata i pregovori oko nadoknade te ratne štete trajali su gotovo kroz ceo međuratni period. Tek '39. godine doneta je jedna uredba po kojoj je država trebalo da is-

plaćuje stalnu pomoć Srpskoj pravoslavnoj crkvi, ali zbog izbija-
nja Drugog svetskog rata, ta je pomoć isplaćena samo u jednom ili
dva slučaja.

Svetosavlje

Vodeći teolozi u međuratnom razdoblju, kao što su episkop Niko-
laj Velimirović koji je studirao u Oksfordu, Bernu i Petrogradu,
potom Justin Popović, koji je bio profesor na pravoslavnom Bogo-
slovskom fakultetu, Dimitrije Najdanović i drugi, nastojali su da
revitalizuju nasleđe Svetog Save predstavljajući ga kao sveca i na-
rodnog vođu. Proces revitalizacije '20-ih godina XX veka, među-
tim, patio je od nedostatka istorijske kritike. Polemički stavovi
prema islamu, katolicizmu i uopšte zapadnoj kulturi generalno,
datirali su iz različitih i kasnijih vremenskih perioda, posle smrti
svetog Save, i oni su integrisani u teološki koncept *svetosavlja*.

RADMILA
RADIĆ

Osnovi za ovaj teološki koncept postavljeni su u jednom govoru
koji je Nikolaj Velimirović održao o svetom Savi '30-ih godina XX
veka, gde on na pitanje šta je to narodna crkva kaže da je narodna
crkva u stvari crkva koja ima samostalnu upravu, koja ima narod-
no sveštenstvo, narodni jezik i koja poštuje narodne običaje u iz-
ražavanju vere. Pored te narodne crkve ili uz nju, išla je i narodna
dinastija, narodna vojska i narodna prosveta. Kasnije će se ovaj
tekst Nikolaja Velimirovića mnogo koristiti ne samo u drugoj po-
lovini '30-ih, nego posebno '80-ih i '90-ih godina XX veka.

Ova teologija nacije je bila iskorišćena pre svega da se nađe jedno
jedinствено mesto koje će povezati sve Srbe koji su bili rasuti po
raznim delovima Kraljevine, a osim toga ono je imalo funkciju i
da, kako su govorili, dovede do približavanja i prevazilaženja jaza
između srpske inteligencije i crkve do koga je došlo, kako su go-
vorili, zahvaljujući uticaju koji su na srpsku inteligenciju vršili
zapadni filozofski i politički modeli razmišljanja.

Kult svetog Save jačao je u ovom periodu u školama, u javnom ži-
votu, a pored toga radilo se mnogo na jačanju kulta Kosova, po-
tom na slavi stare nemanjičke dinastije, na priči o dobu cara Du-
šana, o seobama u Ugarsku, osnivanju crkve 1219. godine i tako
dalje. Nikolaj Velimirović je u svojim početnim radovima bio
sklon izvesnim reformama u crkvi, što se u to vreme tumačilo nje-
govim školovanjem na Zapadu, međutim kasnije će on početi da

ukazuje na predznake agonije zapadne civilizacije i sve više će glorifikovati srpskog seljaka i ruskog mužika.

Za razliku od njega, Justin Popović je problem Evrope video pre svega u katolicizmu i on je pisao da nasuprot Bogočovečanskoj filozofiji u pravoslavlju, na evropskom Zapadu hrišćanstvo postepeno prerasta u humanizam, što će neminovno završiti u nihilizmu i anarhizmu.

Sveštenstvo je bilo uključeno u političke borbe već tokom XIX veka. Recimo, dešavalo se da sveštenik koji pripada jednoj političkoj partiji ne bude primljen u kuću da izvrši određeni obred kod ljudi koji su pripadali drugoj političkoj stranci. Obračuni su nekad bili vrlo surovi. Sveštenstvo je, kako kažu neki koji su pisali u tom periodu, bilo do te mere uvučeno u političke obračune da se više bavilo političkim pitanjima nego što se bavilo pitanjima koja su se ticala vere i crkve. Najveći broj sveštenika je bio u Radikalnoj stranci do Prvog svetskog rata, ali i kasnije. Crkva nije blagonaklono gledala na učešće sveštenika u političkim partijama i političkim borbama, ali ona faktički to nije ni zabranjivala. Nije nikad izdala neko zvanično saopštenje u kome bi zabranila takvu vrstu delatnosti.

Recimo, zanimljiv je odnos mitropolita crnogorsko-primorskog Gavriila Dožića sa Milanom Stojadinovićem, koji je bio predsednik vlade jedno vreme, a koji je nekoliko puta odlazio u Crnu Goru kada se tamo kandidovao na izborima. Njih dvojica su uspostavili dobre odnose. I među sveštenstvom u Crnoj Gori je vladao sukob između onih koji su pripadali Demokratskoj stranci i onih koji su pripadali Radikalnoj stranci. Među episkopima nije bilo ljudi koji su direktno pripadali određenoj stranci, ali znalo se otprilike ko je simpatizer koje stranke i ko je naklonjen ovoj ili onoj strani. Gavrilu Dožiću se kasnije mnogo prebacivalo da je zahvaljujući političkim vezama sa predstavnicima određene političke stranke došao na patrijaršijski presto 1938. godine.

Zanimljiva je veza između Nikolaja Velimirovića i Dimitrija Ljotića, koji je bio vođa Zbora. Ta bliskost je bila nešto što niko od njih nije ni krio. Kada je jednom prilikom neki sveštenik pitao patrijarha Gavriila da li je istina da je Nikolaj Velimirović bio Ljotićevac, on je odgovorio - ne, nego je Ljotić bio nikolajevac. Veza između Nikolaja i Dimitrija Ljotića za izvesno vreme tokom rata će zahladneti, njih dvojica će čak i prekinuti komunikaciju, ali Nikolaj

Velimirović je držao govor kada je Dimitrije Ljotić poginuo u Sloveniji i taj govor je izazvao vrlo negativne efekte i među samim sveštenicima.

Postoji jedna priča da je, kada su Nikolaj i Gavriilo Dožić otišli u London da krste sina kralja Petra II, sveštenik Milan Nikolić pitao Nikolaja Velimirovića da li je držao govor na Ljotićevoj sahrani, na šta je Nikolaj odgovorio negativno. Kada je isto to pitao patrijarha Gavrila ovaj je rekao - siđi dole i reci mu da laže. Ta veza je imala uspone i padove, ali nisu svi u crkvi gledali blagonaklono na njihov međusobni odnos.

RADMILA
RADIĆ

Konkordat i Trojni pakt

Crkvu su u međuratnom razdoblju potresali sukobi među samim episkopatom, postojale su struje koje u izvesnim periodima čak nisu ni komunicirale. Pored toga, sukobi su izbijali na relaciji episkopat-sveštenstvo, ali ono što je ipak bilo najosetljivije pitanje ticalo se međukonfesionalnih odnosa, jer su sukobi i odnosi među različitim verskim zajednicama, posebno između SPC i Katoličke crkve, a i Islamske verske zajednice bili prilično loši i pogoršavali su se od '30-ih godina XX veka.

Sukobi će kulminirati tokom konkordatske krize 1936/1937. godine. SPC i Rimokatolička crkva prešle su iz položaja povlašćenih u položaj teorijski ravnopravnih verskih zajednica i ni jednoj ni drugoj takvo stanje nije odgovaralo. SPC se nikad nije javljala samo kao verska ustanova, već i kao nacionalna institucija koja je, kako su govorili, branila interese srpskog naroda, tako da su brojni sporovi među različitim konfesijama izazvali nesigurnost i pogoršavali inače nestabilne političke prilike u Kraljevini. Svako se pozivao na neka svoja prava tražeći izvesnu prevlast. Država nije u to vreme bila u mogućnosti da održi balans usled brojnih unutrašnjih problema, ali suprotstavljanje SPC konkordatu nije bio samo otpor promeni položaja Rimokatoličke crkve u to vreme, već je to bio i protest protiv režima Milana Stojadinovića i kneza Pavla.

Veliki uticaj na SPC je imala Udružena opozicija koja kao i crkva nije mogla da se pomiri sa činjenicom da nova država nije više samo srpska i da se njena nacionalna uloga mora menjati. Nezadovoljstvo SPC će posebno doći do izražaja posle sporazuma Cvetko-

vić-Maček o stvaranju banovine Hrvatske 1939. godine, a naročito 1941. povodom pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu, kada će se crkveni velikodostojnici otvoreno usprotiviti najvišim državnim organima i čak posredno biti uključeni i u samu organizaciju puča.

SPC je u međuratnom razdoblju održavala dobre odnose sa verskim zajednicama van zemlje, posebno sa pravoslavnim crkvama u Bugarskoj, Rumuniji, sa Ruskom zagranničnom crkvom, čije je sedište bilo u Sremskim Karlovcima, ali naročito sa Anglikanskom crkvom. Ipak ona će po mnogim pitanjima koja su se javljala u međusobnim odnosima sa drugim verskim organizacijama u inostranstvu zadržati rezervisan stav (na primer priznavanje anglikanskog rukopoloženja ili pitanje ujednačavanja kalendara).

Drugi svetski rat i komunizam

Drugi svetski rat je imao katastrofalne posledice po Srpsku pravoslavnu crkvu, ne samo zbog stradanja velikog broja vernika, sveštenika, pa čak i jednog dela episkopata, podele crkve koja je bila posledica podele jugoslovenske države, već i zbog toga što ona faktički nije funkcionisala tokom tih nekoliko godina, jer nije bilo mogućnosti da se održavaju sabori, pa čak nije bilo mogućnosti da se održavaju ni sinodske sednice. Sam patrijarh Gavriilo Dožić tokom celog rata je bio u internaciji. Osnovno stanovište SPC tokom rata bilo je da je rat privremeno izgubljen i da svaka tiranija ima svoj početak i kraj, da u međuvremenu treba održati crkvu i narod da se prođe sa što manje gubitaka.

I pored pritisaka od strane vlade Milana Nedića i samih Nemaca da patrijarh, koji je, kao što sam rekla, bio u internaciji, ali i mitropolit Josif Cvijović, koji ga je zamenjivao na čelu crkve, izdaju jedan proglas protiv komunizma, oni to nisu učinili jer su smatrali da je dovoljno podela u srpskom narodu i da ne bi trebalo i oni u tome dodatno da učestvuju.

Sveštenici SPC nalazili su se tokom rata na različitim stranama. Kada se govori o kolaboraciji u toku Drugog svetskog rata onda se mora prvo poći od definicije šta je to kolaboracija. Da li je kolaboracija svaki oblik saradnje ili je kolaboracija saradnja koja dovede do toga da okupatorski režim ima neke direktne dobrobiti od toga kako se ta saradnja vrši. Kada se govori o kolaboraciji SPC, prvih godina posle rata priznavao se patriotski doprinos SPC u ra-

tu, posebno držanje patrijarha Gavrila Dožića, pa čak ni sam mitropolit Josif nije osuđivan preterano zbog svog držanja. Do osude će doći u kasnijem razdoblju.

Sama SPC je bila razbijena na različite delove, ona nije mogla da funkcioniše tokom ratnog perioda. Na teritoriji Srbije ostalo je svega devet episkopa posle podele zemlje. Tih devet episkopa nisu mogli da drže sinodske sednice, samo jedna ili možda dve su održane tokom '41. godine, jer episkopi iz različitih delova tada razbijene jugoslovenske države u ratnom sukobu nisu mogli da dolaže u Beograd. Znači, Sabor nije održavan, sednice nisu održavane, poslednji Sabor je bio iz '41. godine, 27. marta, i sledeći koji je održan bio je '47. godine po povratku patrijarha Dožića u zemlju. Znači, crkva nije mogla normalno da funkcioniše.

RADMILA
RADIĆ

Postoje neke kontroverze oko toga da li je mitropolit Josif mogao da preuzme kontrolu nad crkvom u to vreme, to je nešto što nije sasvim razrešeno, i sam patrijarh se bunio zbog toga kasnije što je mitropolit došao na to mesto. Patrijarh je jedno vreme bio u zatvoru Gestapoa, kasnije su ga držali u manastirima, prvo u Rakovici, kasnije je bio prebačen u Vojlovicu. Sa njime su naročito '43. i '44. pokušali, i sam Milan Nedić ali i predstavnici nemačke okupacione vlasti, da vrše pregovore nastojeći da ga privole da preuzme vlast nad crkvom, međutim on je postavljao uslove da se povrati način funkcionisanja u crkvi onakav kakav je bio pre rata, na šta Nemci nisu mogli da pristanu.

Saradnja mitropolita Josifa sa Milanom Nedićem nije bila dobra. Crkva je bila zavisna od države, kao što je bila zavisna i u prethodnom periodu i kasnije, ona je morala da prima nekakvu pomoć da bi uopšte mogla da funkcioniše takva kakva je, osakaćena, ali ništa preko toga mitropolit Josif nije učinio u znak podrške Milanu Nediću. Čak su vrlo česti bili napadi na crkvu, pa je Miroslav Spaljković predstavnike SPC nazivao crvenim episkopima. Crkva je konstantno tokom rata optuživana da neće da pruži podršku vladi, da to što radi ide naruku komunistima i tako dalje.

Mitropolit Josif je bio jedna dinamična ličnost, osoba koja je pokušavala zaista da izvuče ono što je najbolje u tom trenutku, a to je bilo jako malo. Poslednjih godina crkvu često optužuju da nije davala izjave u korist Jevreja ili da nije davala nikakve izjave protiv onoga što se dešavalo u logoru na Banjici. Međutim, postavlja se pitanje da li bi nešto od toga izašlo u javnost i da su tako nešto uradili. Oni nisu imali mogućnost, jer je cenzor non-stop sedeo u

Patrijaršiji i cenzurisao sve ono što je izlazilo iz Patrijaršije, od Božićnih do Uskršnjih poslanica.

Kretanje episkopa je bilo strogo kontrolisano i prema onome što je danas sačuvano u arhivama vidi se da je prvo mitropolit Josif morao da traži dozvolu za svaki odlazak iz Beograda, a onda se strogo kontrolisalo gde ide, šta radi, šta govori. To nije moglo da odlazi u štampu. Tako da kad se govori o kolaboraciji, možda bi se pod kolaboracijom moglo podrazumevati to da su pojedini episkopi potpisali apel iz '41. godine, zajedno sa ostalim javnim i kulturnim radnicima u Srbiji. Neki episkopi su svakako bili spremni na to da u neku ruku sarađuju sa okupatorskim režimom, ali opet da bi izvukli nešto za svoje eparhije. Međutim, u celini mislim da crkva nije bila kolaborator tokom rata.

U krajnjoj liniji, veliki broj sveštenika bio je i u partizanskim jedinicama, neki od njih su kasnije postali i visoki državni funkcioneri, kao Vlada Zečević ili neki drugi, a mnogi koji su bili u partizanskim jedinicama kasnije će doći na čelo Udruženja sveštenika. Najveći napadi su za kolaboracionizam posle rata išli na račun Nikolaja Velimirovića i to zbog njegove aktivnosti u emigraciji, jer on je napadao režim u Jugoslaviji i posle rata. Napadan je i Dionisije Milivojević.

Episkop Nikolaj i patrijarh Gavriilo Dožić su bili dva i po meseca u logoru Dahau '44. godine. Bili su smešteni u posebnom delu logora i postojao je nemački plan da se oni upotrebe u završnici rata. Na patrijarha je vršen pritisak da pristane da prisustvuje jednom saboru koji je trebalo da bude organizovan januara 1945. godine u Beču, kao odgovor na Sabor koji je držala Ruska pravoslavna crkva u Moskvi. Patrijarh na to nije pristao, tako da se njemu zaista ne može prebaciti da je na bilo koji način sarađivao sa Nemcima, a kamoli sa Milanom Nedićem.

Postoji nekoliko problematičnih momenata koji nisu sasvim rešeni u vezi sa upućivanjem jednog memoranduma o stanju crkve u NDH. Taj memorandum je urađen zahvaljujući radu komisije koja je bila formirana u Patrijaršiji 1941, ali jedan primerak je dospao u London i proizveo velike sukobe i čak pad Simovićeve vlade. Prema nekim istraživačima koji su ovo analizirali, postoji verovatnoća da je ovaj memorandum upućen u stvari zahvaljujući nemačkim vlastima u Beogradu. Međutim, to je teško dokazati jer građa koja je vezana za period rata nije potpuno otvorena, do-

stupna, mnogo toga je uništeno, tako da cela ta priča nije do kraja rekonstruisana. Vrlo je problematičan i potpis na tom memorandumu i ko je stajao iza njega u samoj crkvi, tako da je to jedno od otvorenih pitanja. Nije dovoljno razjašnjena ni uloga samog episkopa Nikolaja tokom rata. Oko njegove ličnosti se inače najviše lome koplja.

Proglašenje AVNOJ-a iz 1943. godine crkva nije priznavala i smatrala je da je ono nelegitimno. Po oslobođenju zemlje Srpsku pravoslavnu crkvu posebno je brinula mogućnost odvajanja crkve od države, koje bi pre svega teško finansijski pogodilo crkvu, koja je inače bila u nezavidnoj materijalnoj situaciji, a drugi strah poticao je od opasnosti po jedinstvo zemlje zbog tendencija da se dodeli autonomija federalnim jedinicama u Makedoniji i Crnoj Gori, jer su se već u to vreme javili zahtevi da se formiraju prvo autonomne, a kasnije i samostalne verske organizacije u ovim federalnim jedinicama.

RADMILA
RADIĆ

Sinod je smatrao da je pravni odnos SPC prema državi nepromenjen, to jest da je ostao onakav kakav je bio pre rata, pre svega znači u materijalnom pogledu, međutim, već '45. doneti su prvi zakoni koji će uveriti crkvu da se stvari radikalno menjaju. Ustavom iz 1946. godine crkva je odvojena od države, škola je odvojena od crkve, veronauka je nekoliko godina kasnije definitivno bila izbačena iz škole, brak i matične knjige prešle su u nadležnost države, proglašena je agrarna reforma kojom su crkvi oduzeti posedi. Zakonom o nacionalizaciji crkvi je oduzet jedan broj ne samo poseada nego i zgrada koje je imala u vlasništvu u Beogradu i većim gradovima u zemlji. Pravoslavni Bogoslovski fakultet je 1952. godine izbačen iz okvira Beogradskog univerziteta. Pored toga, ukinut je crkveni prirez, znači crkva nije dobijala stalnu pomoć, već joj je prema nahođenju država davala određena sredstva uslovljavajući često novčana sredstva ustupcima od strane SPC.

Izvršena je odmah posle rata redukcija službenika SPC zbog nemogućnosti da se oni plaćaju, sveštenici su primali umanjene penzije ili ih čak uopšte nisu primali, tako da je sve to dovelo crkvu u jednu vrlo tešku situaciju. U stvari, postavljalo se pitanje na koji način se dalje ponašati, da li sarađivati ili potpuno odbiti saradnju sa novim režimom. Pojedini episkopi su bili svesni da će preko saradnje sa režimom i izvesnih ustupaka koje će učiniti, sačuvati ono što je od crkve moglo da se sačuva, ali bilo je i onih koji su bili nepomirljivi protivnici, kao što je Varnava Nastić, epi-

skop kome je suđeno '48. godine upravo zbog tog nepomirljivog držanja, ali kasnije i mitropolit Arsenije Bradvarević, kome je suđeno '54.

Međutim, posle ovih prvih sukoba i ovog po crkvu najtežeg perioda do '53, situacija će se polako promeniti i crkva će moći da stane na noge. Patrijarh se krajem '46. godine vratio u zemlju, pokušavao je da nađe izvestan modus vivendi sa državom, međutim to je dosta teško išlo. On je upućivao u nekoliko navrata memorandume i predstavke državnim organima na koje obično nije bilo odgovora, tako da se vrlo brzo shvatilo da se može ponašati jedino onako kako to u tom trenutku državnim organima odgovara.

Formirana je već '48. Savezna komisija za verske poslove, koja je kontrolisala rad verskih zajednica u celoj zemlji. Potom su formirane republičke komisije za verske odnose, ali i pored ovih komisija stalni nadzor nad radom verskih organizacija imala je Služba državne bezbednosti, ranije UDBA, i policijski organi na terenu koji su redovno slali izveštaje državnim organima o tome kako se koji sveštenik ponaša. Pred svako zasedanje sabora odlazili su predstavnici države koji su se bavili verskim pitanjima na razgovore sa pojedinim episkopima da bi ih ubedili da treba da imaju ovakav ili onakav stav. Svi izbori patrijarha, posebno '50. i '58, apsolutno su držani pod kontrolom države i uglavnom su birane one ličnosti koje su državi u tom trenutku odgovarale. Pored toga, državni organi su držali pod kontrolom izbor episkopa, pa iako je crkva davala predloge za izbor pojedinih ljudi, oni obično nisu uopšte ulazili u kombinaciju i nisu se pojavljivali na spisku za saborsko zasedanje.

Zakon o pravnom položaju verskih zajednica donet je 1953. i on je doprineo da se položaj SPC popravi u izvesnom pogledu. Crkva je sad već dobijala redovnu godišnju državnu pomoć, mada to nikad nije bilo dovoljno za popunjavanje budžeta. Problem je ostao sa nemogućnošću otvaranja bogoslovija i sa finansiranjem Bogoslovske fakulteta koji je pao na teret SPC. Pored problema oko finansiranja, ono što je opterećivalo odnose crkve i države bila je situacija sa crkvom u Makedoniji, koja je prvo krajem '40-ih godina tražila autonomiju, a od šezdesetih godina tražiće autokefalnost.

I još jedan problem je znatno opterećivao odnose, a to je formiranje Udruženja pravoslavnih sveštenika na nivou cele zemlje, kasnije i po republikama, jer je ovo Udruženje trebalo da bude tran-

smisija ili pokušaj države da preko tih sveštenika, a skoro 90 odsto pravoslavnih sveštenika je bilo u Udruženju, izvrši kontrolu nad crkvom i da usmeri njeno delovanje. Episkopat je pokušavao bezuspešno da se odupre priznavanju Udruženja. Svaka donacija od države bila je uslovljena određenim ustupcima od strane crkve, tako da su na kraju uvek popuštali predstavnici crkve.

Šezdesetih godina je SPC doživela još jedan potres sa raskolom koji je izbio u dijaspori i sa odvajanjem jednog dela crkve, pre svega u Americi i Australiji, ali i u zapadnoj Evropi, i raščinjavanjem episkopa Dionisija Milivojevića. Sada je jasno na osnovu dokumentacije koja je u međuvremenu otvorena da je u stvari ceo raskol bio pod direktnom režijom državnih organa, jer su oni smatrali da će razbijanjem crkvene organizacije u dijaspori razbiti i srpsku emigraciju, i to se zaista desilo. Srpska emigracija više nije imala ni onu snagu, ni uticaj koji je imala do '60-ih godina.

RADMILA
RADIĆ

U elaboratima državne komisije za verske poslove stalno se ponavljalo da emigracija konstantno vrši negativan uticaj na Srpsku pravoslavnu crkvu, a posebno episkopi koji su ostali u emigraciji posle rata, kao Nikolaj Velimirović koji je umro 1956, potom Irinej Đorđević, i pomenuti Dionisije Milivojević koji je bio episkop američko-kanadski.

Tokom '60-ih godina došlo je do izvesnog približavanja verskih zajednica, posebno Katoličke crkve i SPC, ali i Islamske verske zajednice; držani su čak i neki zajednički obredi i procesije, formirane komisije za međureligijski dijalog i slično. Istovremeno je sve češće dolazilo do ispoljavanja nacionalističkih i šovinističkih tendencija, kako su govorili predstavnici državnih organa u svojim elaboratima. Počele su da se organizuju masovne verske proslave, rastao je broj verskih objekata kao i tiraž crkvene štampe. Jedan broj *Pravoslavlja*, posvećen svetom Savi, zabranjen je 1959. godine. Državni organi su pravog i ozbiljnog protivnika videli u Katoličkoj crkvi, koja je bila materijalno obezbeđenija, sa centrom u inostranstvu, i koliko god da su se javno izjašnjavali u prilog međusobne saradnje verskih zajednica to ih je istovremeno i plašilo. Verske zajednice su pre svega postavljale zahteve vezane za vaspitanje dece i omladine, za korišćenje javnih komunikacija, gradnju verskih objekata i druga pitanja na koja državni organi u tom trenutku nisu bili spremni da pristanu.

Šezdesetih godina dolazi do sve masovnijih proslava Božića i pravoslavne Nove godine, posebno u Beogradu, ali i drugim gradovima Srbije, što je državne organe jako zabrinjavalo. Potom je '68. godine patrijarh German na jednom skupu izjavio da su Crnogorci Srbi, što je kritikovano od strane državnih organa, ali nezadovoljstvo je izazvao i prenos ostataka cara Dušana, koji je '68. godine, i pored toga što državne vlasti to nisu dozvolile, obavljen u Beogradu. On je prenet u Crkvu svetog Marka uz jednu litiju koja je išla kroz grad, što je vlastima bio dodatni dokaz kako crkva sve više ispoljava negativna osećanja, koja remete odnose među verskim zajednicama. Ali patrijarh German u celini je bio čovek koji je zastupao tezu o bratstvu i jedinstvu, mnogo je uradio na spoljnoj prezentaciji Jugoslavije i posebno Titovog režima, tako da su mu neki ispadi ovakve vrste gledani kroz prste.

Prema popisu iz 1953. godine u Jugoslaviji je bilo 12,5 odsto ateista i taj broj će rasti u narednim decenijama da bi 1975. iznosio negde oko 25 odsto ateista, to jest 75 odsto vernika. Međutim, '70-ih, a naročito '80-ih godina broj ateista opada, pa tako prema popisu stanovništva iz 1991. već imamo oko 80 odsto vernika, pri čemu se mora voditi računa o konfesionalnoj pripadnosti i stvarnoj religioznosti stanovništva, jer konfesionalna pripadnost podrazumeva izražavanje pripadnosti određenoj veri, a ne podrazumeva automatski i religioznost.

Krajem '60-ih godina državni organi su u svojim izveštajima konstatovali da, naročito posle '66. godine, od pada Aleksandra Rankovića, patrijarh German i SPC ne sarađuju više sa državnim organima u dovoljnoj meri i da postoje neki znaci da SPC menja svoju politiku i svoj odnos prema državnim organima. Odnosi će se dodatno pogoršati od '68. godine, posle prvih velikih albanskih demonstracija na Kosovu. Godine 1971. episkopat će izdati saopštenja povodom ove situacije i izraziti svoju veliku zabrinutost za prilike koje su vladale na Kosovu, ali takođe i 1973. za prilike koje su vladale u Hrvatskoj posle Maspoka. To će naravno ponovo izazvati reakcije državnih organa, jer to je nešto na šta do tada nisu bili navikli u odnosima sa predstavnicima SPC.

Gradsko pravoslavlje osamdesetih

Stvarna kriza počinje krajem '70-ih i početkom '80-ih godina kada dolazi do pomeranja unutar društva u vezi sa progonima Srba

i Crnogoraca sa Kosova, kao i u vezi sa ekonomskim teškoćama, probuđenim nacionalizmom, pomeranjem stanovništva ka nacionalnim jezgrima, polemikama i sukobima oko odnosa matice i pokrajina u Srbiji i slično. To je počelo da puni crkve za vreme velikih crkvenih praznika, o Božiću i Uskrsu, naročito u gradskim sredinama, što su neki sociolozi religije nazvali "gradskim pravoslavljem".

RADMILA
RADIĆ

SPC je u posleratnom periodu dugo bila jedina legalna opozicija u društvu koja je privlačila sve one koji su drugačije mislili, jer su u tom njenom okrilju mogli da iskažu svoje nezadovoljstvo i da pokažu otpor. Ona je vremenom postala utočište nacionalne inteligencije, svih onih koji su smatrali da treba da se radi na poštovanju nacionalne istorije, tradicije, jezika, kulture, običaja i duhovnih vrednosti. SPC sebe definiše kao neku vrstu kvazipolitičke organizacije koja nikad nije izneverila srpski narod i koja će uvek biti spremna da u slučaju nekakve krize i nedostatka državne vlasti preuzme vlast i kontrolu nad državom u svoje ruke.

Pri tome se pozivala na primere iz prošlosti. Crkva je insistirala na tome da ona predstavlja kontinuitet sa napuštenim vrednostima i simbolima i to u trenucima kada dolazi do raspada komunizma i do njegovog urušavanja. Predstavnici srpskog političkog establišmenta već početkom '80-ih godina vrlo otvoreno flertuju sa Srpskom pravoslavnom crkvom, pa će tako 1984. SPC konačno dobiti dozvolu za gradnju Hrama svetog Save. Iste te godine će biti data dozvola i za izgradnju Bogoslovskog fakulteta.

Pored toga, '84. godine održana je velika komemorativna svečanost u Jasenovcu, gde je patrijarh German izjavio da se zločini mogu i moraju oprostiti, ali se ne smeju zaboraviti, što će kasnije nekoliko puta biti ponavljano. U posetu Srpskoj pravoslavnoj crkvi 1984. dolazi ruski patrijarh Pimen. Njegov boravak u Beogradu i na Kosovu bio je praćen prisustvom ogromnog broja ljudi. Pored ovoga, '84. i '85. biće pokrenut jedan časopis u šabačko-valjevskoj eparhiji, *Glas crkve*, koji je vrlo zanimljiv za analizu delovanja SPC, posebno u razdoblju od prve polovine '80-ih, pa do početka '90-ih godina.

Već 1981. i 1982. godine došlo je do još jedne pojave koja je predstavljala novinu u crkvi, a to je upućivanje svešteničkih apela. Jedan je bio vezan za situaciju na Kosovu, dok u drugom sveštenici traže da crkva postane aktivnija u društvu, da izađe iz letargije.

Upućene su i kritike na račun patrijarha Germana, na njegovu saradnju sa državnim organima, što sam patrijarh nije prihvatio baš najbolje. Crkvena štampa u to vreme sve više objavljuje tekstove Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića, oni se tretiraju kao obrasci prema kojima se treba upravljati i ponašati. Tekstovi ove dvojice velikodostojnika će i kasnijih godina biti preštampani, nije bilo gotovo nijednog napisa u crkvenoj štampi, bez obzira da li se radilo o svešteniku, književniku, kompozitoru, čak i glumcu, a da on nije komentarisao ili citirao tekstove Justina ili Nikolaja.

Pored toga, vodila se paralelna akcija da se Velimirovićevi ostaci vrate iz Amerike u Srbiju, što je konačno učinjeno '91. godine, da bi on 2003. bio proglašen za sveca. Napisi o teškom položaju srpskog naroda van Srbije, o njegovoj mučeničkoj istoriji, patnji, o ugroženosti ćirilice, o zloj braći nezahvalnoj, o ulozi katolicizma i zaveri Vatikana, o caru Lazaru, Kosovu, nebeskom narodu i slično, biće prisutni u crkvenoj štampi iz broja u broj i gotovo u svakom tekstu, ako se prati period od sredine osamdesetih pa nadalje.

Posebno se broj naslova i knjiga povećava od 1987. godine, u predvečerje proslave 600 godina Kosovske bitke na Gazimestanu; i tu su, pored Atanasije Jevtića koji je izdao u to vreme nekoliko knjiga od kojih su neke posvećene Kosovu, još i Vuk Drašković, Milan Komnenić, Matija Bečković, Danko Popović, Slobodan Rakitić i mnogi drugi.

Prvi put se 1987. godine u jednom zvaničnom saopštenju Sabora SPC pominje reč *genocid* kada se govori o Kosovu, a negde u to vreme dolazi i do polemike između Atanasije Jevtića i Živka Kustića. Atanasije Jevtić je pisao u *Pravoslavlju*, Živko Kustić u *Glasu koncila* u Zagrebu i ta polemika otvara pitanje odnosa SPC i Rimokatoličke crkve, pitanje stradanja Srba u Drugom svetskom ratu, broj žrtava u Jasenovcu i mnoga druga. Naredne godine u Jugoslaviju dolazi ruski predsednik Mihail Gorbačov i crkvena štampa iskazuje nadu da su Rusi ti koji će Srbima pomoći u svakoj situaciji, pa je u jednom časopisu objavljena naslovna strana na kojoj je Milić od Mačve naslikao Mihaila Gorbačova sa opancima i šajkačom, ali kao arhandela Mihaila koji će doneti spas srpskom narodu.

Krajem 1988. i tokom nekoliko meseci 1989. godine putuju mošti Kneza Lazara iz Srema na Kosovo, iz eparhije u eparhiju, ali jed-

nim delom idu i preko Bosne i Hercegovine, što će izazvati veliku kritiku, kako kod saveznih tako i kod republičkih organa u Bosni i Hercegovini. Potom dolazi do formulacije predloga srpskog crkveno-nacionalnog programa. Ovakvi programi će se javljati i kasnije, ali u tom predlogu tražilo se ukidanje marksizma u školama, uvođenje veronauke, sloboda pristupa medijima, slobodna izgradnja crkvenih objekata, proslava Svetog Save kao školske slave, proslava Božića i Uskrsa, borba za porast nataliteta, povratak nacionalizovane crkvene imovine i neki drugi zahtevi, koji će kasnijih godina biti konstantno ponavljani, a neki od njih će biti i realizovani.

RADMILA
RADIĆ

Pored toga, crkva je tražila i povratak Bogoslovskog fakulteta u okvire Beogradskog univerziteta i očekivalo se da će državni organi vrlo brzo ispuniti neke od tih zahteva. U vezi sa Bogoslovskim fakultetom treba reći da je diskriminacija vere u prethodnom razdoblju, posle '45. godine, dovela do redukcije aktivnog sveštenstva, ali i episkopata na niže socijalne stratume usled teškoća vezanih za upis u bogoslovije i njihov rad ali i za status sveštenika u društvu. Krajem '80-ih i početkom '90-ih dolazi do sve većeg interesovanja mladih ljudi za školovanje u bogoslovijama i na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu.

Istovremeno dolazi i do promena unutar samog episkopata. Na scenu stupa jedna grupa mladih teologa, neki od njih su bili sledbenici i đaci Justina Popovića i oni će vremenom postati ključni ljudi u episkopatu SPC i ostaće to do današnjeg dana.

Ratovi devedesetih

Zbijanje srpskih redova ili homogenizacija, promena Ustava Srbije, proslava 600 godina od bitke na Kosovu na Gazimestanu i potom u manastiru Krki, označene su u to vreme u crkvenim krugovima kao najznačajnije pojave u novijoj srpskoj istoriji. Na režim Slobodana Miloševića gledalo se vrlo blagonaklono i očekivalo se da će on ispuniti sve one zahteve koje je crkva pred njega postavila, ali i da će učiniti mnogo i za promenu položaja srpskog naroda u Jugoslaviji u celini.

Međutim, ta ljubav nije trajala dugo i prve kritike na njegov račun počele da stižu već 1990. godine, mada je te godine došlo do prvog prenosa Božićne liturgije na televiziji, što je do tada bilo neuobičajeno. Otvoren je iste godine i Hram svetog Save, proslavljen je

Uskrs, održan je čak i prvi Svetosavski bal. Te godine je prvi put bila zabranjena i jedna pozorišna predstava koja se odnosila na život svetog Save, zbog protesta SPC.

Iste godine je izdato i prvo zvanično saopštenje o prilikama u kojima žive Srbi u Hrvatskoj, posebno je istaknuta negativna uloga Vatikana koji je direktno optužen za antisrpstvo i za pokretanje sukoba u Hrvatskoj, široko je otvoreno i pitanje oko stradanja Srba u Drugom svetskom ratu. Otvorene su jame i stratišta iz Drugog svetskog rata u Bosni i Hercegovini i krenulo se sa ponovnim sahranjivanjem žrtava. Mediji su redovno izveštavali o prisustvu visokih državnih predstavnika na ovim događajima.

Krajem 1990. došlo je i do promene na patrijaršijskom prestolu. Zbog duboke starosti i bolesti patrijarha Germana umesto njega je na Saboru SPC izabran patrijarh Pavle, koji je do tada bio raško-prizrenski episkop. Među episkopatom SPC, Pavle Stojčević je bio jedan od retkih ljudi koji nije bio obeležen saradnjom sa državnim organima tokom prethodnog perioda, a osim toga on je bio i veliki protivnik raskola u Americi. Crkva je radila na pomirenju sa raskolnicima i novi patrijarh je na tom planu lično bio vrlo angažovan. Mada je 1992. izgledalo da je taj proces uspešno započet, on nije završen do današnjih dana.

Istovremeno, početkom '90-ih u javni život se vraćaju neke ličnosti i simboli iz prošlosti, kao što su Draža Mihailović, Milan Nedić, dinastija Karađorđević i slično. SPC nikada nije krila svoju naklonost prema monarhiji, ona zvanično nikad nije ni priznala avnojevsku Jugoslaviju i avnojevske granice i uvek je smatrala da je monarhija cilj kome treba težiti i uređenje kojem se treba vratiti. To je javno izrekao i sam patrijarh.

Početak 1991. počinju prvi sukobi u Hrvatskoj i nešto kasnije te godine patrijarh Pavle piše lordu Karingtonu i učesnicima međunarodne konferencije u Hagu pismo u kome kaže da, posle svega što se u prošlosti dogodilo između Srba i Hrvata, oni više ne mogu da žive zajedno na tom prostoru. Iste godine Slobodan Milošević odbija da vrati crkvi nacionalizovanu imovinu, odbija i da se Božić proslavlja kao državni praznik, a nema nade da će i ostali zahtevi koje crkva traži biti ispunjeni i već tada Atanasije Jevtić otvoreno istupa protiv Slobodana Miloševića u medijima i kritikuje ga za sva zla koja su zadesila srpski narod.

Status verskih zajednica u Jugoslaviji bio je regulisan Ustavom iz '46. godine, a potom Ustavom iz '63. i '74, Zakonom o pravnom po-

ložaju verskih zajednica iz '53. koji je dopunjavan '70-ih godina. Međutim, Ustav Savezne Republike Jugoslavije iz 1992. nije ništa promenio u tom pogledu, kao ni Ustav Srbije iz 1990, a sam Zakon o pravnom položaju verskih zajednica iz 1953. ukinut je u SRJ 1993. i do dana današnjeg nije donet novi zakon.

Januara 1992. na vanrednom zasedanju Sabora SPC upućena je poruka da se arhijereji založe za slobodu i pravo srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, ali u Bosni i Hercegovini sledećeg meseca je počeo rat. Vrh SPC pokazuje vrlo izraženu međunarodnu aktivnost tih meseci i u zvaničnim saopštenjima se stalno ističe pravo naroda na samoopredeljenje i odbacivanje avnojevske granice. Istovremeno, SPC te godine izdaje memorandum u kome osuđuje partije na vlasti u Srbiji i Crnoj Gori i episkopi, najviše Atanasije Jevtić i Amfilohije Radović, kritikuju Slobodana Miloševića i izjavljuju da je jedinstvena prilika da se uradi ono što se nije uradilo, da se Srbi koji žive u raznim delovima zemlje konačno ujedine.

RADMILA
RADIĆ

Što se tiče odnosa SPC prema ratu uopšte na prostorima nekadašnje Jugoslavije i prema stradanju drugih, zastupan je stav da se radi o odbrambenom ratu srpskog naroda protiv agresora. Zločini jesu osuđivani, ali ako su te zločine počinili Srbi, oni su tumačeni kao odgovor na zločine drugih.

Koliko su odnosi sa državnim rukovodstvom u Srbiji i Crnoj Gori bili loši, toliko je u to vreme idealizovan odnos sa srpskim rukovodstvom na Palama. Veronauka je tamo vraćena u škole, episkopi su prisustvovali zasedanjima parlamenta, davali svoje sugestije prilikom donošenja važnijih odluka i sam Radovan Karadžić je često izjavljivao kako veruje u Boga i kako se za svaku svoju odluku konsultuje sa nekim episkopom ili sa patrijarhom.

Delegacija SPC 1993. putuje u posetu Vatikanu, međutim nekoliko meseci kasnije, na prelazu iz '93. u '94. otvara se, ne prvi put ali sada vrlo ozbiljno, pitanje papine posete Beogradu. Prema polemici koja je vođena u medijima, SPC je bila protiv te posete kako zbog ponašanje Katoličke crkve tokom Drugog svetskog rata i odnosa prema Srbima u Hrvatskoj, tako i zbog ukupnog odnosa Vatikana prema pravoslavlju. Iste godine, '93, u posetu SPC ponovo dolazi ruski patrijarh i opet je njegov dolazak praćen masovnim okupljanjima vernika i stanovništva, kao i u slučaju posete Vasiljenskog patrijarha. Oba patrijarha pružaju podršku sestrinskoj crkvi u njenim aktivnostima.

SPC 1994. godine istupa protiv prihvatanja plana Kontakt grupe u Bosni i Hercegovini. Tokom ratnih operacija 1995. četiri eparhije SPC će gotovo u potpunosti prestati da postoje, a tri delimično na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine, jer je stanovništvo proterano, a sveštenici i episkopi su napustili te eparhije. Broj sveštenika koji će ostati na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine mogao se posle '95. izbrojati na prste jedne ruke. Jedan je ostao u Zenici, jedan u Tuzli, jedan u Zagrebu, četvorica ili petorica ukupno za ceo taj prostor. Mitropolit zagrebačko-ljubljanski Jovan je u Beograd došao već u jesen 1991. Episkop Longin i neki drugi episkopi nisu bili tu kada je stanovništvo proterano sa teritorije njihovih eparhija, niti su se kasnije tamo vratili.

SPC je izdala memorandum o kršenju ljudskih i građanskih prava Srba u Hrvatskoj 1995, ali prava kriza nastala je povodom Dejtonskog sporazuma u leto te godine, kada je Slobodan Milošević tražio da patrijarh autorizuje dozvolu koju su mu bosanski Srbi dali u vezi sa pregovorima. Patrijarh je to potpisao, što je izazvalo sukobe u episkopatu i Sinod je već u jesen te godine dao izjavu da je taj potpis nevažeći, a onda je na Saboru krajem '95. godine izdato saopštenje da je patrijarh ovom prilikom bio izmanipulisan.

Odnosi sa režimom Slobodana Miloševića kulminiraće krajem '96. i početkom '97. godine. Januara '97. patrijarh je pružio podršku studentima koji su demonstrirali na ulicama Beograda, a potom je predvodio Svetosavsku litiju koja je probila policijski kordon, koji je pre toga trajao nekih 178 sati. U februaru je čak u Srpskoj pravoslavnoj crkvi bilo predloga da se na Slobodana Miloševića baci anatema. Iste godine patrijarh je potpisao deklaraciju za obustavljanje postupka Haškog tribunala protiv Radovana Karadžića.

Istovremeno, kriza na Kosovu se razbuktavala, i za razliku od ponašanja episkopa iz eparhija na teritoriji Hrvatske i Bosne i Hercegovine tokom rata koji se tamo vodio, episkop Artemije raško-prizrenski, zaista se trudio da svojom međunarodnom aktivnošću i neprestanim putovanjima po Zapadnoj Evropi i Americi učini nešto za rešenje krize i poboljšanje položaja Srba.

Tokom '98. i '99. godine jedan od monaha iz raško-prizrenske eparhije Sava Janjić govoriće o onome što se Albancima dešava na tom prostoru, što će izazvati veliku pažnju, jer to je prvi put da neki pripadnik SPC govori o tome da monasi brinu o Albancima i da su zaista prema njima vršeni određeni postupci koji se nikako ne

mogu opravdati. Episkop, monaštvo i sveštenstvo nisu napustili prostor eparhije i trudili su se da olakšaju život tamošnjem stanovništvu, koliko je to bilo moguće.

Početakom '99. godine dolazi do posete patrijarha Pavla Hrvatskoj i zanimljivo je uporediti njegove izjave tom prilikom sa pismom koje je uputio lordu Karingtonu, nekoliko godina ranije. Patrijarh Pavle se sreo sa Franjom Tuđmanom i sa predstavnicima Katoličke crkve i dao je izjavu da Srbi moraju poštovati zakone države u kojoj žive.

RADMILA
RADIĆ

Tokom bombardovanja '99. godine episkopi SPC su međunarodnim aktivnostima i kontaktima sa drugim pravoslavnim crkvama pokušavali da učine ono što je u njihovoj moći da se napadi zaustave. Tokom leta '99. dolazi do približavanja SPC i predstavnika srpske opozicije, posle izvesnog zahlađenja koje je vladalo među njima. Predstavnici SPC učestvuju na nekim mitinzima koje opozicija drži, mada u početku vrlo rezervisano. Kontakti između SPC i predstavnika opozicije su postepeno intenzivirani i crkva pruža podršku promenama koje nastupaju u jesen 2000. godine.

Posle petog oktobra

Posle pada Miloševića, patrijarh i SPC su napadani od strane političara i komentatora zbog preteranog mešanja u politička pitanja poput izbora državnih simbola ili uvođenja veronauke u škole. Deo analitičara je smatrao da SPC ima najveći značaj kao institucija koja simboliše ideju svesrpskog jedinstva i koja nakon vojnog i političkog sloma nastoji da duhovno, kulturno i politički zaokruži srpski prostor. SPC je od smene vlasti u Srbiji bila u evidentnom usponu i prema svim istraživanjima javnosti uživala je visok stepen poverenja u društvu (posle predsednika države i vojske), što državni organi nisu mogli da zanemare.

Kada je izbio spor oko omladinskih kampova u kome je SPC optužila Vladu za "majmunsku bestidnost i satanističku amoralnost", došlo je do sastanka između patrijarha i ministra prosvete Gaše Kneževića na kome je dogovoreno da se u rad omladinskih kampova ubuduće uključi i Crkva. Tom prilikom ministar prosvete je patrijarhu podneo na uvid i program reforme školstva u Srbiji.

O uticaju Crkve na vlast u Srbiji govori i slučaj sa izručenjem Miloševića haškom Tribunalu. SPC je tu vest primila sa velikim ne-

godovanjem, a vladika Amfilohije neuvijeno je poručio da je svetogrđe što je to učinjeno na veliki verski praznik Vidovdan (28. jun). Očigledan rezultat pritiska na vlast bio je vidljiv već posle nekoliko dana, kada je srpski premijer Zoran Đinđić obećao donošenje uredbe o uvođenju veronauke u škole.

Pored povratka veronauke u škole, Bogoslovski fakultet je vraćen u sastav Beogradskog univerziteta, počelo je da se radi na izradi Zakona o povratku nacionalizovane imovine SPC, masovno se grade nove crkve i obnavljaju stare. Crkva ima slobodan pristup medijima, čak i sama osniva nove. Predstavnici državnih organa i političkih partija na vlasti i u opoziciji prisustvuju crkvenim obredima, održavaju se slave gotovo svih političkih partija na kojima se svi bez ograda krste i lome kolače. Radi se na Zakonu o verskim zajednicama i Ustavu i mnogima nije sasvim jasno da li je Srbija još uvek sekularna država.

Na inicijativu Zorana Đinđića, a uz blagoslov poglavara SPC i pod pokroviteljstvom prestolonaslednika Aleksandra Karađorđevića, 5. jula 2001. godine osnovan je Konzorcijum za izgradnju Spomen-hrama svetog Save na Vračaru, koji je kasnije preimenovan u istoimeno Društvo. Premijer Đinđić je izjavljivao da je Crkva konačno dobila mesto koje joj pripada i koje joj je uskraćivano decenijama. Isticao je značaj Hrama svetog Save kao simbola nacionalnog i kulturnog jedinstva, kao i pažnju sa kojom je Vlada Srbije pristupila uklanjanju teških posledica komunizma na duhovni i kulturni život građana.

Kada je izvršen atentat na premijera Zorana Đinđića, 12. marta 2003, iz SPC su poručili da je "dr Zoran Đinđić bio neprocenjiv dar za napaćenu Srbiju, i došao je trenutak da Srbija pokaže sve ono čemu ju je on učio". Oglašavajući se sa vanrednog zasedanja održanog povodom ubistva Zorana Đinđića, Sinod SPC konstatovao je "da je srpski premijer imao velike zasluge, ne samo u započetoj demokratizaciji naše otadžbine, nego je imao i osećaj za potrebe Crkve i naroda, izrazivši to odlučnim doprinosom povratku verske nastave u javno školstvo i staranjem za dovršenje Spomen-hrama svetog Save na Vračaru".

Opelo Zoranu Đinđiću u Spomen-hramu svetog Save na Vračaru služio je patrijarh Pavle u prisustvu članova Sinoda i više arhijereja i sveštenstva SPC. Mitropolit Amfilohije je tom prilikom održao govor koji je izazvao velike polemike. Prenoseći govor mitro-

polita *Frans pres* je javio da su njegove reči bile apel SPC za mir u svetu i protiv rata u Iraku, a *Asošijeted pres* je preneo govor uz citat da je Zorana Đinđića ubila “bratska mržnja - kratkovidna i slepa, koja previda večnu istinu: ko se mača lati od mača će i poginuti”.

Četiri dana posle sahrane, Vlada Srbije je ocenila da je govor mitropolita Amfilohija na opelu premijeru Zoranu Đinđiću “više ličio na iznošenje političkih stavova” i da je “uvredio (Đinđićevu) porodicu i prijatelje”. Prema navodima Vlade, predstavnici SPC su bili obavešteni da su jedini govori bili predviđeni na grobnom mestu u Aleji velikana na Novom groblju, te da je govor mitropolita Amfilohija bio iznenađenje za predstavnike Vlade ali i za članove porodice. SPC je negirala da je iza održanog govora stajala neka politička konotacija, a mitropolit Amfilohije je povodom napada izjavio da je sve što je rečeno, rečeno iz dubokog poštovanja prema pokojnom premijeru.

RADMILA
RADIĆ

Par reči o ekumeni za kraj

Ekumenski savet crkava formiran je 1948. godine u Amsterdamu, mada su pripreme za formiranje ove organizacije počele još 1910. godine. Osnovni cilj Ekumenskog saveta crkava je zajednički rad hrišćanskih crkava na pitanju socijalno-karitativne delatnosti, ali i na budućem ujedinjenju svih hrišćanskih crkava. U Ekumenski savet crkava su bile uključene sve protestantske crkve, Anglikanska crkva i nekoliko pravoslavnih crkava. Pokušaji da se u organizaciju uključi i Katolička crkva nisu urodili plodom.

SPC se uključila u Ekumenski savet crkava tek 1965. godine i to posle priključenja Ruske pravoslavne crkve, bugarske i rumunske crkve i uz veliki pritisak tadašnjeg režima na samog patrijarha Germana da šalje svoje predstavnike na konferencije Ekumenskog saveta crkava. SPC je već od 1948/1949. godine primala znatnu pomoć od Ekumenskog saveta crkava u robi, hrani, za bogoslovije i za sveštenstvo. Pomoć je pristizala desetak godina redovno i deo te pomoći je išao Crvenom krstu, a deo direktno Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Predstavnici Ekumenskog saveta crkava su dolazili u Jugoslaviju, kontaktirali su sa episkopatom i patrijarhom, ali je SPC bila vrlo rezervisana prema ovoj organizaciji.

Veliki protivnici Ekumenskog saveta crkava bili su Justin Popović, koji je 1974. godine u Grčkoj objavio jednu knjigu protiv eku-

menizma, a onda je početkom '70-ih Atanasije Jevtić na jednoj međureligijskoj konferenciji izrazio svoje protivljenje međureligijskim molitvama, rekavši da je to protivno kanonima u pravoslavlju.

Osamdesetih godina kao veliki protivnik ekumenizma u Srpskoj pravoslavnoj crkvi javlja se episkop Artemije raško-prizrenski, koji piše redovno protiv ekumenističkih tendencija i protiv Ekumenskog saveta crkava. Jedan od njegovih sledbenika je i monah u raško-prizrenskoj eparhiji Sava Janjić. Episkopu Artemiju je čak zbog kritike Vaseljenskog patrijarha, a opet vezanih za ekumensko pitanje, jedno vreme bio zabranjen pristup na Svetu goru, koja je pod jurisdikcijom Vaseljenske patrijaršije.

Najveća kriza u odnosima SPC sa Ekumenskim savetom crkava izbila je polovinom devedesetih godina; '94. godine se čak vodila polemika o tome da li SPC treba i dalje da ostane u Ekumenskom savetu crkava ili treba iz njega da istupi. Deo monaha je uputio zahtev u kome je tražio da SPC izađe iz ESC, međutim čini se da ni u episkopatu nisu svi bili složni po ovom pitanju. Nisu svi zagovornici istupanja, jer se smatra da preko ove organizacije može na izvestan način da se deluje u međunarodnoj javnosti, tako da je ovo pitanje ostalo nerešeno i nije otvarano u nekoliko proteklih godina.

APPENDIX

1-1

200

Beseda crnogorsko-primorskog mitropolita Amfilohija nad odrom Zorana Đinđića, mart 2003.

U ime Oca i Sina i Svetoga Duha!

Svet je ovaj tiran tiraninu, a kamoli duši blagorodnoj! - to su riječi, braćo i tužni zbore, Pjesnika Njegoša koje nam naviru na um ovdje nad odrom jedne takve blagorodne duše Zorana Đinđića, postradalog predsjednika Vlade Srbije. Te riječi nam utoliko prije dolaze na um, što se nalazimo u hramu koji izrasta iz spaljenih moštiju i mučeničkog praha najvećeg prosvetitelja srpskog naroda svetog Save.

APPENDIX

Na ovom mjestu, u ovom hramu, prije Zorana, počivao je jedino onaj koji je ostavio poruku svome i svakom zemaljskom narodu: Zemaljsko je za malena carstvo, a Nebesko uvek i dovjeka! To je bio obezglavljeni Velikomučenik kosovski Lazar. Opraštamo se ovdje danas od Zorana Đinđića, u blizini šanca i spomenika vožda Karađorđa čija glava je takođe, posjećena kumovskom i bratskom rukom, kao i Zoranova, i ispunjena slamom okapala u Stambolu prije dvesta godina.

Po onoj narodnoj poslovi: svaka rana je pored srca, a ova Zoranova je posred srca, kako njegove majke Mile, supruge Ružice, i djece Luke i Jovane, tako i cijeloga naroda. Nije, međutim, jedina tako duboka rana u ova poslednja nesrećna vremena. Pa se ne zna koja je od njih dublja. Ili ova njegova, otvorena rukom bratomrznje, ili ona devojčice Milice Rajić, poginule od bombardovanja 1999. godine, ili ona silovane i zaklane Marice Mirić, iz Belog Polja, kod Peći, sahranjene uoči Vidovdana iste godine, iza oltara Pečke Patrijaršije; ili, pak one bezbrojne još nezacjeljene rane otvorene na ovim našim prostorima u vrijeme bezumlja nedavnog građanskog rata i bombardovanja. I još strašnije: sve te rane obasjava i grije plamen u naše dane stotina zapaljenih kosovsko-metohijskih hramova i svetinja.

Zoran Đinđić će ostati zapamćen po toj rani od budućih pokoljenja, ali i po još mnogo čemu. Prvenstveno po tome što je u momentu najdubljeg poniženja svoga naroda na obrenovićevski način ispružio ruku bratskog mira i pomirenja Evropi i svijetu. U momentu kada se još uvijek stotine hiljada njegovog naroda nalaze u progonstvu sa svojih vekovnih ognjišta, u domu bez doma, u zemlji bez zemlje, u Otadžbini bez otadžbine; u trenutku kad nad glavom njegovog naroda još uvijek visi mač pilatovske pravde, Zoran Đinđić je pokrenuo obnovu narodnog krvotoka, unapređenje društvenog i socijalnog života, državnog zajedništva između Srbije i Crne Gore, uspostavljanje pokidanih veza sa svijetom. No, ovaj, ubi ga bratomrznja, kratkovidna i slijepa koja previđa vječnu istinu da: ko se mača maši od mača će i poginuti.

Ako je ubistvo jednog čovjeka toliko veliko zlo, koliko li je tek zlo pogibija i stradanje tolikih ljudi u nedavnim ratovima kod nas i u svijetu. A tom zlu kao da kraja nema. U naše dane priprema se novo prolivanje krvi iračkog naroda ratom koji je na pomolu. Rana Zorana Đinđića, nevine suze njegove djece Luke i Jovane, i svih nevino postradalih u ratnim nesrećama novijeg vremena kod nas i u svijetu opominju i podsjećaju sve ljude i narode koji još imaju razuma i pameti, a na prvom mjestu njegov narod: dosta je bilo bratomržnje, bratoubistava i rata. Svako ubistvo je bratoubistvo, od onog prvog Kainovog do ovog Zoranovog. Zlo nikome i mržnja nikome dobro ne donosi. Rat nikome nije brat.

Ono po čemu će još nesumnjivo pamtiti ovaj narod Zorana Đinđića jeste njegova briga i staranje za završetak ovoga zavjetnog hrama srpskog naroda iz koga ga ispraćamo u bezobalnu vječnost božanske tajne, tamo gde nema tuge ni uzdaha, no gdje je život beskonačni. Shvatio je Zoran Đinđić da bez hrama kao bogovječne mjere ljudskog dostojanstva nema i ne može biti istinske budućnosti i sveukupne obnove narodnog života kao ni obnove života svih ljudi i svih zemaljskih naroda. Zato on, evo, i svojim opijelom u hramu Svetoga Save ugrađuje sebe i svoju duboku ranu u njega, najdragocenije što je bio i što je imao.

Pomolimo se, zato, Hristu Bogu, Gospodaru života i smrti, da svojom svjecelebnom golgotskom ranom i vječnom ljubavlju zacjeli i ranu Zoranovu, da utješi njegovu majku, suprugu i djecu; da ohrabri i ukrijepi vjeru i nadu i bratsku ljubav u njegovom narodu. Čuo sam da je Zoran, prilikom posjete Svetom Gradu Jerusalimu, satima čekao da bi se dotakao i da bi cjelivao Grob Hristov i u njemu, upravo tu samožrtvenu golgotsku ljubav Hristovu! Pomolimo se, još jednom, da Gospod Svemilostivi izbavi narod ovaj od opake bratomržnje, da kako njega, tako i sve zemaljske narode obasja svojim vječnim mirom, istinom i ljubavlju. Amin! Bog da mu dušu oprosti!

Iz besede vladike Atanasija u manastiru
Ćelije kod Valjeva, na 110 godina od rođenja
i 25 godina od smrti oca Justina Popovića,
na Blagovesti, 7. 04. 2004.

Napadaju nas braćo i sestre, draga deco, i komunisti, i posle njih neokomunisti i antikomunisti, a svi su isti, da smo nacionalisti, zato što su svi oni protiv srpskog naroda. A ako latinsku reč nacija, od glagola koji znači rađanje, prevedemo na srpski, to znači narod. Šta je narod, ono što se rodilo, ono što se razmnožilo, prema tome mi smo narodnjaci, nismo na-

cionalisti... Zašto su Srbi nacionalisti, zašto njima ne ide u korist da mi budemo vezani za svoj narod, i da taj dar Božji poštujemo. Niko ne govori koliko su Jevreji nacionalisti, koliko Nemci, Amerikanci, oni to zovu drukčije, američki strateški interesi. A gori su od fašista i nacista, ti isti Amerikanci, probajte da nagazite američke interese, gde su došli oni nameću svoje interese, nameću šovinizam. Po njima svi smo mi drugostepena civilizacija, zato što nismo kao oni. To su demonske pretenzije, zato, nemojte se bojati, pustite te evroslinavce po Beogradu, ima ih jedan kombi da ih skupite, dve Nataše, dve Sonje, dva, ne znam kako se zove, Mirko Đorđević, nažalost bili se dokopali prethodne vlasti, takozvane do-sovske, gde se šljam okupio, nazadnjaci koji su usred Beograda demonstrirali svoja prava na nastranosti. I bio je ministar i potpredsednik vlade takav jedan. Pa sve deca razbucala; tu se jedino udružili "partizanovci" i "zvezdaši".

APPENDIX

Ali da nas odrođuju od našeg naroda, i da budemo Evropa, hvala lepo, vraćamo ulaznicu za tu Evropu, govorio je Dostojevski, i govorio je otac Justin. Koja Evropa, jedan režanj severozapadne Evrope. Kad je meni u Tvrdoš došao Karl Bilt, tadašnji šef Bosne, nisam seo i rekao sam, dobro ste došli, ali znate li gde ste došli, došli ste na Balkan, došli ste na Svetu zemlju. Mi imamo pećinu apostola Pavla, crkvu iz 280. godine, gde su pronađeni temelji manastira cara Konstantina, grobnice iz V veka, mi smo stari narod. Zna li da su ne samo crkve i manastiri nego i štale hercegovačke starije od vaših palata i američkog kongresa.

Kad je otac Justin preminuo, svi ste videli, u ono vreme, u 1 i 20, sad je to otprilike, on je bio ko anđeo, beo, svetao, već je bio na nebu. Ja vam danas svedočim, 40 dana sam se molio za njega, nisam mogao više. Osećao sam da je to Božji čovek koji je uzet od Boga gore. I danas njegova soba, kad se sagnete, još miriše, iako su sestre prale i vetrile, eto, 25 godina, na onaj fini znoj koji je on imao. Ima ljudi s neprijatnim znojem, šta da radite, jadni muslimani, pošto jedu loj. Zna li šta se desilo u selu Brdarici, čovek bio dobar, svraćao ljude kući, putnike, jedno jutro svratio dvojicu, žena čista, posluženje, ali uzrujala se, jao oprostite, čistila sam, oprostite što mi smrdi, i tako nekoliko puta, jao oprostite što mi smrdi, otišli oni i čovek će, ludo jedna, oni smrde, a ne soba, bili muslimani, ona jedna nije znala.

Srpski narod ima poslovicu koju malo koji pravoslavni narod ima - Bože prosti, koje ni u Bibliji nema. Pokajanje je najlepši i najmirisniji cvet ljudskog poštenja. Ovi se neće pokajati, za ove zločine oni optužuju nas, optužuju Srbe u Bosni, vi ste krivi što ini na Palama nisu našli Karadžića, kao da je Karadžić igla koju su mogli sakriti. Neće ga oni naći, neće ga naći, ali oni su kivni, a imam iz međunarodnih izvora pouzdan podatak od čoveka, za Karadžića nemaju podatak da je ratni zločinac, sve nje-

gove naredbe su u skladu s međunarodnim pravilima, za Mladića je druga priča, kaže taj čovek, gađ'o je i bombardov'o, Karadžić je čistih ruku.

Sava Janjić, iz "Ekumenizam i vreme apostasije", 1995.

Nažalost, u naša smutna vremena pojavili su se i u okviru Pravoslavne Crkve pojedinci, koji na svoju Crkvu gledaju drugačije nego što su to činili Sveti Oci, mučenici i ispovednici. Ovi moderni odstupnici od Pravoslavlja i protagonisti nove jeresi ekumenizma aktivno rade na stvaranju jednog 'Novog Hrišćanstva' preko kojeg neprijatelj ljudskog roda želi da osnuje svoju lažnu Crkvu (Anti-Crkvu) i uz njenu pomoć pripremi dolazak lažnog Hrista... Pravoslavna Crkva koja je vekovima odolevajući raznim jeresima uspjela da očuva neoskvrnjeno ispovedanje bogočovečanske vere, koju nam je predao Gospod Hristos preko svetih apostola i Svetih Otaca, danas se nalazi suočena sa dosad najvećom opasnošću. Nova jeres, svejeres ekumenizma, sa svih strana nagriza jedinstvo Pravoslavne Crkve, njeno učenje i vekovno kanonsko ustrojstvo.

Čedomilj Mijatović, "Servia and the Servians", London, 1908.

Verski život su unazadili sami sveštenici, zato da bi mogli da se obuhvatije posvete političkim zadacima i agitaciji u službi političkih stranaka. Sjajna organizacija Radikalne stranke u Srbiji je u osnovi delo seoskih sveštenika i učitelja. U drugoj polovini XIX veka zaista nije bilo nikoga ko je mogao da se posveti potrebama verskog života Srba, jer su se sveštinici *con amore* posvetili zadatku da deluju kao politički agenti.

Srbi naših dana smatraju Crkvu kao političku ustanovu koja je, na neki mističan način, povezana sa postojanjem nacije. Oni ne dozvoljavaju nikome da je napadne, niti da je dovede u pitanje. Međutim, oni je sami zastavljaju.

Leopold Ranke, *Srpska revolucija*, SKZ, 1991.

Kod drugih naroda je u sličnim prilikama sveštenstvo došlo do velikog i skoro neograničenog uticaja. To se o Srbima ne može reći. Popovi su už-

vali vrlo mali ugled. Oni su svoj položaj kupovali od grčkih vladika, a ovi su s njima postupali kao sa slugama. Popovi su imali samo da čitaju molitve iz trebnika pri krštenju, venčanju, opelu, i da objavljuju praznike po kalendaru. Od svog prihoda, bira, koji su dobijali za ove usluge, nisu mogli da žive. Često nisu imali crkvu i inače nisu prolazili nimalo dobro. Srećnima su se smatrali ako je u selu bila i zemlja njihovih otaca, na kojoj su oni, kao i ostali, kosili, orali, sekli drva; 'Oče', pita neki dečak popa, 'zar i ti čuvaš volove?' 'Sine', odgovara mu ovaj, 'da su bar moji!'

APPENDIX

Dr. Milutin Milanković, "Svepravoslavni kongres u Carigradu i njegova kalendarska reforma", *Misao*, knjiga XIII (1923)

Ako se pak prihvate pravila zapadne crkve o praznovanju pokretnih praznika, onda je u stvari prihvaćen, makar provizorno do 2100. godine, gregorijanski kalendar. Ovakovo rešenje ne bi srpski narod nikad prihvatio, jer bi u njemu video da se pravoslavna crkva, koju je on vekovima branio od aspiracija Rima, evo ipak poklonila pred katoličkom. No sem toga, ovakovo rešenje ne bi vodilo računa o napretcima nauke, ostvarenim od gregorijanske reforme...

Moguće je međutim, kako je to piscu ovih redova pošlo za rukom da postigne, zadovoljiti i naučne i praktične zahteve kalendarske reforme. Moguće je stvoriti nov kalendar koji, vodeći računa o svima napretcima nauke, korača dug niz godina sa gregorijanskim. Teoretski pravilniji, taj novi kalendar priljubljuje se uz gregorijanski da se međusobna razlika u datumima i vekovima ne pokaže.

O Evropi

Srđa Trifković, historičar, tribina Dveri,
Mašinski fakultet, januar 2005.

Tek sa Srbijom u Evropskoj uniji do pune bi se mere ostvario kompletan socijalni, nacionalni i svaki drugi program Žarka, Nataše, Borke, Sonje, Teofila, Verana i kompanije. U vreme komunizma mi smo bili normalan, pristojan svet, oni su bili partija, omladina, Broz, režim, UDBA, Komitet i tako dalje. Zagovarati članstvo u Evropskoj uniji danas znači biti uz njih. Biti za ili protiv Srbije u satanskoj, hristofobnoj Evropskoj uniji, ništa manje nego u imperiji globalnog hegemonizma NATO pakta, mora da postane lakmus test zrele ličnosti i kulturne zaokruženosti i političke pismenosti, hrišćanske izgrađenosti svakog Srbina. Posle preko pola veka Broza i Miloševića, Klagenfurta i Zidanog mosta, Golog otoka, prinudnog otkupa i zem. zadruga, mitingovanja na Gazimestanu i Ušću, zajma za Srbiju, sankcija, hiperinflacije, izbeglica, bombardovanja, DOS-a, Sa-blje, Čede, Bebe, Montgomerija i Karle, pravo je čudo da ovaj narod još uvek funkcioniše kao jedna zajednica i tu je najveća zahvalnost i dug koji dugujemo svetom Savi i njegovom nacionalizmu.

A stanje današnjeg Nemca nam ukazuje šta će da se i nama desi ukoliko se priklonimo Briselu. Nemač je danas amorfnu postnacionalni žitelj Evropske unije, koji telom živi između Rajne i Odre, a duhom pripada globalnom selu Interneta, Holivuda i raznih vanevropskih uzora. U prestonici Bizmarkovog, Vilhelmovog i Hitlerovog Rajha danas se više rađa turskih beba nego nemačkih, proverite podatak. Duhovno kastrirani, otuđeni od predaka, nije ni čudo što mnogi mladi Nemci traže izlaz u raznim oblicima samoubistva, od droge do prelaska u islam. Srbima se sprema potpuno isto. Naravno, denacifikacija je barem bila zaslužena zločinima Nemačke, a Srbima će biti nametnuta na bazi izmišljene, postmoderne priče u koju bi trebalo prvo oni sami da poveruju, a potom i da se u skladu sa njom ponašaju. Ukoliko pobedi psihologija evropeizacije kakva se sprovodi u Briselu danas, nemajte nikakve sumnje da će i Srbi u doglednom roku podići na Terazijama ili umesto knjaza Mihaila spomenik srebreničkim žrtvama, a da ne govorimo o tome da će cena plaćanja odštete udovicama srebreničkih mudžahedina na duge staze koštati mnogo više nego ma šta što bi u materijalnom smislu Srbija mogla od te Evrope da dobije.

I ukoliko Srbi budu imali dovoljno snage da veruju u mogućnost preokreta ove fatalne decenije '90-ih i reviziju srpskog poraza, onda će se to zaista i desiti. Ukoliko su Jevreji, a i od njih treba nešto naučiti, mogli da se pozdravljaju dve hiljade godina sa - dogodine u Jerusalimu, i da to na

kraju dočekaju, i to tako dočekaju da danas diktiraju uslove mira ne samo Palestincima, nego i Vašingtonu, ja mislim da će i Srbi imati dovoljno snage da shvate da se istorija ubrzava, da se ne zna šta nosi dan, a šta nosi noć, i da sa promenom geopolitičkih okolnosti Srbi imaju šansu za još jednu rundu, pa bi zato poučeni tim primerima trebalo da se i sledećih deset, ako treba i sto godina oslovljavaju sa - dogodne u Kninu, dogodne na Gazimestanu.

APPENDIX

Atanasije Jevtić, tribina Dveri,
Mašinski fakultet, 2. decembar 2004.

To što oni nama serviraju da je multietničko, multikulturalno, multi-, multi-društvo... Kao da smo blesavi, kao da nas potcenjuju da smo nedotupavni. E, to potcenjivanje zdrave pameti je nepodnošljivo od toga što se naziva savremena Evropa. Kad nam kažu: birajte ili Kosovo, ili Brisel - gospodo, vraćam ulaznice za vaš Brisel, ostavite nas u našem blatu da se podavimo, ali nas pustite na miru.

Atanasije Jevtić, proslava 200 godina
od I srpskog ustanka, 2004.

Ko nam je došao u posetu tenkovima '14? Evropa. Ko nam je došao '41? Evropa. Ko nam je došao '99? Evropa. Je li to Evropa koja zbog jednog ludaka, nesrećnika, tiranina pre svega našeg, sad se sa njim sude, a bolje da smo ga mi ovde osudili, ali kakve šmokljane imamo u vlasti to smo doživeli, umesto da im mi sudimo ovde, pa da mi kažemo svoju reč kao što je Karađorđe sudio. Ne mogu da se raskrste sa njim, jer su oni zlikovci veći od njega. To je Evropa. Ona nam ne da da se oslobodimo. Ako treba, mi ćemo se oslobađati još dva veka od nje.

Grigorije, vladika zahumsko-hercegovački,
Pravoslavlje, br. 907/908, 2005.

Ljudi sa zapada očekuju da budemo pragmatični i da zarad odjeće, obuće i hrane izgubimo identitet, ili kažemo da smo Bošnjaci. A to njihovo očekivanje je jedna potpuna iluzija... Ponovo smo kao narod ugroženi, jer osjećamo da se od nas traži da se odrekemo sebe. Kao da nam je rečeno: Odreci se sebe - identiteta, istorije, kulture, a mi ćemo onda razmisliti da li da te primimo.

Filaret, vladika mileševski, beseda
na osvećenju temelja crkve Ognjene Marije
u Lazarevu kod Zrenjanina

Imali smo najbolje predsednike država i još imamo. Najbolje generale imamo, najbolje ljude sa srcem, duhom i verom imamo. Zato isto verujem kao vladika Mileševski da ćete za godinu dana ovu crkvu podignuti, da nećete dozvoliti više od godinu dana da je zidate. Jer imate vere, imate obraza, čojstva i junaštva u sebi koje mnogi hoće da nam zatru, ali ne mogu nam ubiti Hrista i Boga i Svetog Savu u nama. Ja obećavam kao vladika Mileševski 15 tona cementa za zidanje ovoga svetog hrama. Molim odbornike da kupe cement... idemo za Hristom i Svetim Savom, za našim svetiteljima i prosvetiteljima, a ne za srpskim jajarama i srpskim izdajicama danas koji nas izdaju na svakom ćošku. I šta ćemo mi u Evropi? Moj Beli anđeo je davno bio u Evropi. Amerika je dve stotine i nešto godina stara, a moj anđeo potiče iz 13. veka. Zato smo i doterali cara do duvara... zato što smo verovali svakoj fukari sa Zapada - a i ovoj unutrašnjoj - koja se pojavi da je ona pravi spasilac srpskog naroda, a nije. Pravi spasilac srpskog naroda je srpska crkva.

Amfilohije, mitropolit crnogorsko-primorski,
Evropa, 25. avgust 2005.

Srbija i danas, kao i uvek, pripada Evropi. Balkan je kolevka Evrope. Sve što je zdravo u Evropi rođeno je na tlu između Jerusalima, Atine i Carigrada, i to je pretočeno u ono što nazivamo Zapadnom Evropom. Mi nika da nismo bili van Evrope jer kako drvo može biti van korena iz kog je izraslo? Mi smo tu i sigurno je da ćemo i u novoj koncepciji evropskog ujedinjenja zauzeti svoje mesto. Ali bitno je da prilikom ulaska u te blagodeti koje nam nudi Evropa Srbija ne proda svoju dušu, da ne proda veru za večeru!

Devedesete

Atanasije Jevtić, “Najgori od svih mogućih ratova” iz *Jagnje božje i zvijer iz bezdana*, Svetigora, Cetinje 1996.

Ovaj rat (1991–1995) najgori je od svih mogućih ratova. Njega su započele iste đavolje sile koje su uglavnom i započinjale sve ratove. A nama hrišćanima, nama pravoslavnim Srbima je ostajalo da se uvek borimo i da se odbranimo. Naši su srpski ratovi uvek bili odbrambeni. Mi ne poričemo da je ovo bio i naš rat, i da su ga i Srbi vodili, ali su Srbi zaista vodili odbrambeni rat. Nisu zašli u tuđe teritorije. Rat je zlo kada je napadačko-osvajajući; rat je nužda i nevolja, drama i tragedija kada je odbrambeni. Ipak, radi onih čestitih ljudi koji su se borili i koji se bore za pravdu Božju i obraz ljudski - za Krst časni i Slobodu zlatnu, kako mi Srbi govorimo - reći ću da je ovo bio junački rat, bar što se tiče Republike Srpske, srpske Bosne i Hercegovine.

APPENDIX

Treba reći nešto i o lažnom miru. O lažnom miru i lažnim mirotvorcima govorili su Proroci Božiji. Mi smo danas svedoci takvog lažnog mira, lažnih primirja, i lažnih mirotvoraca. Takav je zlikovac, tiranin i izdajnik Milošević, takvi su Tuđman i Izetbegović. Oni sada govore o miru i mirotvorstvu! Milošević se nije ni s Bogom ni sa narodom svojim izmirio, niti sa krvlju onih Srba koje su njegovi komunisti pobili. Ovaj rat u nesrećnoj Jugoslaviji je došao kao posledica poluvekovne tiranije komunizma.

Zato, vraćajući se opet pitanju o ovom prošlom ratu, ne bih hteo da filosofiram o ratu, niti da po svaku cenu pravdam sve Srbe svuda, ali se zgražavam nad licemerjem i zapadnih nazovi hrišćana i zapadnih neljudskih državnika, i organizacija i institucija kao što su Ujedinjene nacije, Evropska zajednica, Savet bezbednosti, Evropski parlament, i licemera iz Svetskog saveta crkava i licemera iz Vatikana. Amerika izaziva ratove u svetu, a onda dolazi milom ili silom kao mirotvorac. Tako je i ovde: mi još ne znamo ništa, rat još nije završen, ali je sigurno da će njihovo prisustvo biti daleko duže. I rešenja koja su nametnuli nesrećnim Dejtonom, koji je jedan diktat gestapovski, nisu nikakava rešenja. Takvim licemerima bi bilo bolje da idu i gledaju svoja posla. Da su nas ostavili na miru, mi bismo se još pre dva veka oslobodili i sredili svoju kuću. I imali bismo šta da sređujemo, jer smo Evropa pre Evrope, i civilizacija pre njihove civilizacije. I duhovnost, pre svega. Ovako, neka im Bog suditi, oni su glavni krivci za rat. Mi, Republika Srpska, Srpska Bosna i Hercegovina, borićemo se i izboriti za opstanak, bez obzira u kakvoj formi to bilo.

Mitropolit Amfilohije na konstataciju novinara da je Arkanu dozvolio da na Petrovdan 1991. naoružan uđe u Cetinjski manastir, *NIN*, 17. februar 1995.

Taj šlagvort oko Arkana slušam neprekidno. Prije svega, ko sam ja da spriječim bilo kome da dođe na Cetinje? Cetinjski manastir je otvoren za svakoga. Arkan je Željko Ražnatović iz Rijeke Crnojevića! Koji je Crnogorac dolazio na Cetinje bez oružja?!

Mitropolit Amfilohije komentariše odluku rukovodstva RS da odbaci Vens-Ovenov plan, *Borba*, 30. april 1993.

U ovom trenutku, našu dušu, kao što je naš jezik čuvao i sačuvao Vuk Karadžić, jedan njegov prezimenjak sa Plavšićkom, novom kosovkom djevojkom, i sa Krajišnikom - čuvaju nas i našu dušu, jer su ove noći krenuli svetolazarskim putem. Opredijelili su se, kao i car Lazar za carstvo nebesko.

Patrijarh Pavle, *Duga*, 10-23. april 1999.

Jasno je da drugog puta nije bilo. Tako je sada i nama nametnut rat. Zato je taj naš rat pravedan jer je odbrambeni. Ne napadački ni osvajački. Isus kaže: 'Nema veće ljubavi od te da neko položi život svoj za bližnjeg svog.' Onaj ko ide u odbrambeni rat za svoje ima Božju blagodat. Za nas, koji branimo svoje, i ne pomišljamo na tuđe, ovaj rat je odbramben, pa je zato i od Boga blagosloven.

Patrijarh Pavle, *Pravoslavlje* 593/1991.

Mišljenja sam da pravedan rat može da postoji i na zemlji kad postoji na nebu. U apokalipsi sv. Jovana Bogoslova čitamo: I nastat rat na nebu; Mihail i anđeli njegovi zavojštiše na aždaju, staru zmiju koja je đavo i sata na, i aždaja i anđeli njezini ne nadvladaše, niti im se više nađe mesto na nebu (Apokalipsa 12, 7-9). Zlo uvek napada i dobro mora da se brani. Kain uvek gleda da ubije Avelja i Avelj mora da se brani. Odbrana, dakle, od nasilja zlih, odbrana svog života od zločinaca, života i mira svojih bližnjih, granice su koje označavaju pravedan rat.

Apel srpskom narodu i svetskoj javnosti
Episkopske konferencije SPC od 5. jula
1994. godine, *Glasnik SPC*, oktobar 1994.

Sa punom odgovornošću pred Bogom i svojim narodom i ljudskom istorijom pozivamo sav srpski narod da stane u odbranu vekovnih prava i sloboda, svojih vitalnih interesa nužnih za fizički i duhovni opstanak i opstanak na svojoj očevini i dedovini... kao narod i Crkva, duboko ukorenjeni u mučeničkoj zemlji BiH, mi danas ne možemo pristati, niti možemo nametnute nam u Ženevi odluke o procentima i mapama prihvatiti, te da ostanemo bez svojih: Žitomislića na Neretvi ili Saborne crkve u Mostaru ili crkve Sopotnice na Drini, Manastira Krke ili Krupe u Dalmaciji, Ozrena i Vozuće u Bosni, Prebilovaca u Hercegovini ili Jasenovca u Slavoniji.

APPENDIX

Dveri srpske, br. 24, 4/2004.

A što se tiče istraživanja “srpskih zločina” u poslednjoj deceniji 20. veka, ono treba da počne sa Udbom i žrtvama komunističkog terora posle “oslobođenja” 1944. godine. Tako bi se lakše došlo do istine o tome ko je činio zločine u srpsko ime u poslednjim ratovima. Tu postoji jasan kontinuitet udbaških zločinačkih struktura koje su stvarale “paravojne formacije”. I nikada nećemo pristati da su udbaški zločini “srpski”. Za njih neka odgovaraju Udbe, komunizam i ateizam.

Nikolaj i Justin

Justin Popović, po *Glasu crkve*, 1985/86.

Punoću i savršenstvo svoje ličnosti čovek postiže kroz sjedinjenje sa Bogočovekom. Bogočoveštvo je jedina kategorija kroz koju se pojavljuje sva mnogostruka delatnost pravoslavne kulture. Savest srpskog naroda su svetitelji, na čelu sa Sv. Savom. A ta savest našeg naroda stalno upućuje svim Srbima u svim vekovima jednu molbu, jedan savet, jedan zavet, neka vam svima, i ubogima i bogatima, i mladima i starima, i pismenima i nepismenima, zakon budu evanđelske vrline. Bude li tako, srpski će narod savladati sve smrti u svim svetovima, i ništa mu neće moći nauditi, ništa, ništa, ništa.

Onu drugu prosvetu izmislila je Evropa u svom idolopoklonstvu (pare, kulture, nauke, civilizacije, tehnike, politike, mode itd.). Renesans je mnoga srca zalio nadom. Vatikanizam je sasušio bio evropskog čoveka: svojim vampirskim sholasticizmom u filozofiji i ljudežderskim jezuitizmom u etici, on je ispio evropskom čoveku stvaralačke životne sile. Najpreča je potreba: obnoviti evropskog čoveka humanističkim duhom stare Jelade, i tako sprečiti njihovu smrt, koja se može izvesti, prvo: udaljanjem evropskog čoveka od Hrista, drugo: kidanjem svih veza sa gornjim nevidljivim svetovima. Posledica je bila stvaranje novog čoveka - natčoveka. Dositej je krivac što je "tama" zahvatila i Srbe, jer, "dositejevština" je lakomislena vera u svemoć humanističke nauke i ona je kod nas otvorila sukob između crkve i škole, a jedini izlaz je prihvatanje svetosavske prosvete.

Nikolaj Velimirović, predavanje

"Nacionalizam Svetoga Save" na KNU, 1935.

Nacionalizam svetog Save obuhvata narodnu crkvu, narodnu dinastiju, narodnu državu, narodnu prosvetu, narodnu kulturu i narodnu odbranu. Njegov centar čini narodna crkva koja je kao duh koji oživljava ceo narodni organizam. Nacionalizam je srpski najstariji u Evropi. Stariji je 600 godina od evropskog, ali ne samo da je najstariji već je i savršeniji jer je jevanđelski i organski. Evropski nacionalizam rođen je u buntu i u očajanju dok je svetosavski nacionalizam započeo i ostvaren u tišini i radosti stvaranja. Najzad se Evropa umorila od strašnih i stoletnih borbi i napora i u toj zamorenosti mnogi njeni sinovi digli su ruke sasvim, ne samo od crkve nego i od vere hrišćanske. Ipak se mora odati poštovanje sadašnjem nemačkom vođi Hitleru koji je kao prost zanatlija i čovek iz naroda uvideo da je nacionalizam bez vere jedna anomalija, jedan hladan i

nesiguran mehanizam i, evo, u 20. veku on je došao na ideju svetoga Save i kao laik poduzeo je u svome narodu onaj najvažniji posao koji priliči jedino svetitelju, geniju i heroju.

Nikolaj Velimirović, *Reči srpskom narodu kroz tamnički prozor iz logora Dahau, 1985.*

APPENDIX

U ime čega su se sinovi srpski bili odrekli spasitelja? U ime one ništarije što se naziva kulturom, kao da je kultura nešto drugo do hvalisanje ljudi svojim delima. I to neće biti nikakvo čudo ako crkva propiše molitvu protiv kulture kao zbira svih zala jer kada ima molitvu protiv gordosti i protivu mržnje i divljaštva i bezboštva i nasilja i grabeži i svakoga bogohulstva i svakoga nečoveštva, zašto ne bi imala molitvu protiv kulture kao zbira svih tih zala. Ne samo da bi takva molitva bila opravdana i potrebna, nego mislimo da bi trebalo odrediti jedan državni molitveni dan u godini kada će se sav narod sa svojim starešinama moliti bogu i gospodu da ga spase od kulture.

Evropa sva miriše na smrt. Evropski univerziteti propovedaju smrt. Evropski književnici opisuju smrt. Evropski naučnici obesmrćuju smrt. Evropski političari rade za smrt. Evropski vaspitači seju smrt u duše omladine. Evropski imperijalisti raznose smrt po celom svetu. Evropski revolucionari nose barjak smrti. Moderna Evropa je sinonim smrti. Neće da zna za život posle smrti. Hristova crkva je nosilac života, moderna Evropa je nosilac smrti. A vi Srbi ste potomci kosovskih mučenika koji su poginuli za carstvo nebesko i večni život. Prema tome, mislite sada hoćete li sa Evropom, saveznicom smrti ili sa Hristom, carem večnog života. Amin.

U toku vekova oni koji su raspeli mesiju gospoda Isusa sina Božjega stvorili su od Evrope glavno bojište protiv Boga a za đavola. To je danas glavno bojište Židovo i oca židovskog đavola i protiv oca nebesnog i protiv sina njegovog jedinorodnog od deve vaplođenog i protiv svetinje duha svetoga. To Evropa ne zna i u tome je sva očajna sudba njena, sva mračna tragedija njenih naroda. Ona pre svega ne zna čija je, ona ništa ne zna osim onoga što joj Židovi pruže kao znanje. Ona ništa ne veruje osim onoga što joj Židovi zapovede da veruje. Njeni najučeniji sinovi su bezbožnici, ateisti po receptu Židova. Sva moderna gesla evropska sastavili su Židi koji su Hrista raspeli i demokratiju i štrajkove, i socijalizam, i ateizam, i toleranciju svih vera i pacifizam, i sveopštu revoluciju, i kapitalizam i komunizam. Sve su to izumi Židova odnosno oca njihova đavola. O tome treba da mislite, braćo Srbi, da se ne nađete kao sinovi satanski. Neka vam je Hristos u pomoći. Amin.

Dveri

PROGLAS PRVOG SABORA PRAVOSLAVNO- -NACIONALNE OMLADINE SRPSKE NA BEOGRADSKOM UNIVERZITETU POSLE L. G. 1944 (6. 12. 2001)

1. Vera u Boga je osnova sveg našeg pregnuća, a Srpski zavet način na koji delamo kroz tu veru.
2. Najviši uzori Srpskog zaveta su nam, pored Svetog Save, Svetog Simeona Mirotočivog i Svetog Kneza Lazara, Sveti Nikolaj Žički i Sveti Justin Čelijski; svi ostali sveci i junaci iz naše prošlosti tu su da nas nadahnu i podstaknu u odbrani Otačastva.
3. Naš cilj je Visoka Srbija, koja će svojom duhovnom visinom biti kadra da ujedini sve Srbe, ma gde se nalazili; u borbi za taj cilj nama su dozvoljena samo Bogom blagoslovena sredstva ljubavi, pravde i čistote.
4. Naše nacionalne, antikomunističke i monarhističke snage ne delimo na osnovu događaja iz Drugog svetskog rata; molimo se za pokoj svih onih koji su život dali za Otadžbinu, onako kako nam to poručuje Sveti Nikolaj Žički.
5. Ispovedamo beskompromisni antikomunizam i prepoznajemo komunističku veštinu pretvaranja u nove ideološko-stranačke maske.
6. Ne odstupamo od duhovne vertikalne srpske istorije: Bog-Kralj-Domaćin i verujemo u neprolaznu vrednost domaćinskog pogleda na svet.
7. Ne mrzimo druge narode, nego volimo svoj; ne mrzimo druge vere, nego volimo svoju; ne preziremo tuđe, nego negujemo svoje. Sve što je plemenito kod drugih, svojina je nas hrišćana - govorio je sveti Justin Filozof još u 2. veku.
8. Odbrana vere i nacije je odbrana građanskih prava i sloboda, odbrana svake ljudske ličnosti jer će "novi svetski poredak", zasnovan na poklonjenju "zlatnom teletu" i bezavičajnosti novih globalističkih elita, biti totalitarniji od svih totalitarizama zajedno, zato što će nasrnuti na ličnost i porodicu svim sredstvima - od medijske idiotizacije, preko propagiranja prava na izopačenost, do totalitarne tehnocrone kontrole nad životom svakog pojedinca.
9. Nasuprot vanzavetne istorije Srba od Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića, preko Svetozara Markovića i Jovana Skerlića, do Dobrice Ćosića i Novog Doba, ukazujemo na kulturnu istoriju Srpskog Zaveta od Svetog Save i Svetog Stefana Visokog, preko Lukijana Mušickog i Njegoša, do Svetog Vladike Nikolaja Žičkog i Svetog Justina Čelijskog.

10. Ne uzdamo se u svoje misli i mišice, nego u Boga Živoga i Istinitoga, Boga Pravde Kome peva naša himna.

Drugo pismo Haralampiju

Oh, dragi Haralampije, koliko je grešio nesrećni Dimitrije koji nije shvatio da post ne ubija i ne umrtvljuje nego vaskrsava i oživljava čovekovu dušu i telo; koliko je grešio nesrećni Dimitrije koji nije shvatio da post pretvara i preobražava ljudsko telo u svete mošti, dok prejedanje, prepiranje i klanjanje stomaku ga pretvara u smrdljivu gomilu trulog mesa.

APPENDIX

Čudiš se, ljubezni moj prijatelju, rečima koje ti upućujem?! Mnim da si očekivao, nakon prvog pisma koje ti Dimitrije napisa, drugačije misli od srpske omladine u 21. veku.

Odmah ćemo ti reći: mi ne želimo da budemo duhovna čeda Dimitrijeva. Drugog učitelja Srbi danas ištu. Dosta nam je Dimitrijeve škole.

Jedna zabuna među nama vlada: srpski narod prosvetiteljima zove dva Srbina: Svetoga Savu i Dimitrija Obradovića, a istina je da je samo jedan prosvetitelj srpski, prosvetitelj pravi, prosvetitelj svetlosti i slovesnosti - Sveti Sava.

Dva velika simbola srpske duhovne kulture su Rastkovo bekstvo u manastir i bekstvo Dimitrija iz manastira. Rastko odlazi u manastir i primivši na sebe krst postao je Sava; Dositej se sa bekstvom iz manastira odrekao nauke Hristove i vratio se u Dimitrija. Sveti Sava je pošao za svetlošću ozgo, Dimitrije je prošao mimo nje i pošao za žiškom gordog ljudskog uma. Sveti Sava je začetnik hrišćanske, zavetne kulture Srba, kulture koja srpski narod privodi Bogu, a Dimitrije je začetnik vanzavetne kulture u Srba kojoj je zrcalo bila bezbožna prosvetiteljska škola Zapadne Evrope. Slagao bih te kada bih ti rekao da za raskaluđerom Dimitrijem niko nije krenuo; mnogi su Srbi za njim pošli, mnogi su Srbi tražili sunce tamo gde ono zalazi, mnogi su se Srbi u tamu zagledali, slovesnost svoju izgubili i - nestali. Iako je pred kraj svog života posumnjao u svoju veru u zdrav razum i u nekakvo "slobodno mišljenje", njegovi đaci su nastavili još kočopernije da napadaju Crkvu da li (ne)svesno pokušavajući da odvoje Srbe od Zaveta. Isto su uradili i vukovci, i markovićevci, i skerlićevci, i komunistički ideolozi, i, na kraju, i novodobci.

Nasuprot ovoj vanzavetnoj kulturnoj istoriji Srba, srpska omladina se vraća na kulturne izvore Srpskog Zaveta na kojima kao preteče vidi Svetu solunsku braću, kao utemeljitelja Svetoga Savu, a zatim, preko Svetog kneza Lazara, Stefana Visokog, Njegoša i Lukijana Mušickog, dolazi do Svetog Vladike Nikolaja Žičkog i Svetog Justina Čelijskog; svi ostali sve-

titelji - prosvetitelji i junaci iz naše prošlosti tu su da nas nadahnu i podstaknu u služenju Bogu i svome rodu.

Naš cilj je Visoka Srbija, koja će svojom duhovnom visinom biti kadra da ujedini sve Srbe ma gde se nalazili; u borbi za taj cilj nama su dozvoljena samo Bogom blagoslovena sredstva ljubavi, pravde i čistote.

Ne mrzimo druge narode, nego volimo svoj; ne mrzimo druge vere, nego volimo svoju; ne preziremo tuđe, nego negujemo svoje. Sve što je plemenito kod drugih, svojina je nas hrišćana - govorio je Sveti Justin Filozof još u 2. veku.

Današnji novodobci, dobro nazvani evroslinavci, javno govore o svojoj zabrinutosti zbog porasta nacionalizma među mladim Srbima, kao i sve većeg broja poštovalaca i sledbenika Svetog Vladike Nikolaja Žičkog. Sa najvećim gadostima oni vređaju njegov lik, zalažu se da se Vladikina dela ne čitaju, kao ni dela drugih velikih srpskih pravoslavno-nacionalnih mislilaca. Oni - javno to i priznaju - u suštini se plaše svetosavskog nacionalizma za koji se Sveti Vladika Nikolaj zalagao. Oni ga se boje jer ga ne shvataju.

A istina je da je svetosavski nacionalizam najstariji nacionalizam u Evropi. Po istorijama se piše, kako se nacionalizam u Evropi otpočeo buditi i ostvarivati tek od Mađarske bune 1848. godine. Ako je to istina, onda znači da je nacionalizam srpski stariji od evropskog za punih 600 godina. I ne samo da je stariji nego je i savršeniji, jer je jevandelski i organski. Evropski nacionalizam rođen je u buntu i očajanju, dok je Svetosavski nacionalizam započeo i ostvaren u tišini i u radosti stvaranja. Evropski nacionalizam je kao građevina koja se zidala pod vihorima rata i mržnje protiv imperijalizma i protiv nacionalne crkve, zato nije učvršćen na jakom temelju, i zato nosi na sebi rane svojih protivnika, zbog kojih stalno u trzajima naginje čas imperijalizmu čas internacionalizmu.

Za razliku od evropskog, srpski nacionalizam je tkivo istorije srpskog naroda kome je osnov Hristos, a potka sveci i junaci i mučenici Hristovi. To je molitva do poslednje suze i poslednje kapi znoja. To je post dokle oči ne postanu dva puta veće. To je žrtvovanje za Hrista svega imanja i sebe sama. To je snežna čistota u devičanstvu i anđelska vernost u braku Hrista radi. To je sreća u samoći, sreća u braku, sreća u društvu, sreća u pobratimstvu, sreća u kolibi i na prestolu, sreća u oba sveta, u ime Hrista Boga.

A jak temelj pravom nacionalizmu jeste nacionalna crkva. Mi imamo i taj jak temelj, i celu građevinu jaku. Zato imamo da blagodarimo Bogu i Svetome Savi, Bogu Koji je iznad svijeta, i Svetome Savi koji je srpskom narodu učitelj u svemu.

Da, dragi moj prijatelju, Sveti Sava je učitelj - no ne jedino srpskom narodu: on može biti i današnjoj Evropi učitelj u zdravom nacionalizmu, jevandelskom i organskom. U tome je Sveti Sava potpuno savremen, i još više nego savremen - on je čovek budućnosti. I u tome je on bio i ostao do ovog dana Evropejac, i to jedinstven među Evropejcima.

Pozdravljam te, dragi Haralampije, sa nadom da će ti za 200 godina Srbi pisati o nekim lepšim stvarima, o nekim srećnijim vremenima, o danima srpskog nelutanja i netraženja sunca tamo gde ono zalazi, već o danima, o godinama, o vekovima kada su se Srbi držali Svetosavskog Zaveta u korist svoju i korist svih drugih naroda. APPENDIX

Ostaj mi zbogom sa najveličanstvenijim hrišćanskim pozdravom,

HRISTOS VOSKRESE! - VAISTINU VOSKRESE!

**Manastir Studenica, Sabor srpske omladine
o Đurđevdanu leta Gospodnjeg 2003.**

BELEŠKE O AUTORIMA

218

Milan Vukomanović (1960), vanredni profesor sociologije religije na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Doktorirao 1993. na univerzitetu u Pitsburgu, gde do 1995. predaje socijalnu istoriju ranog hrišćanstva i pravoslavlja. Monografije: *Religija* (2004), *Sveto i mnoštvo* (2001), *Rano hrišćanstvo od Isusa do Hrista* (1996), *The Origin and Transmission of the Gospel of Thomas* (1993), *Rani hrišćanski mitovi* (1992), priredio knjigu *Biblija: Izbor tekstova* (2000).

BELEŠKE
O AUTORIMA

Slobodan G. Marković (1972), istoričar, saradnik Instituta za evropske studije, savetnik u Beogradskom fondu za političku izuzetnost i docent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Objavio je knjigu *British Perceptions of Serbia and the Balkans, 1903-1906* (2000). Bavi se anglo-američkim viđenjima Balkana u 19. i 20. veku, kao i komunističkom mitologijom u bivšoj Jugoslaviji.

Nikola Samardžić (1961), vanredni profesor na odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu, 2003. Fulbrajtova stipendija na New York University, USA. Knjige: *Francuska i Turska 1687-1691* (1992), *Karlo V* (2001), *Istorija Španije* (2003). Od 2005. član Liberalno-demokratske frakcije Demokratske stranke, od 1996. do 2001. svira električnu gitaru u rok grupi *Jerusalim*.

Jovan Byford (1973), akademsko obrazovanje stekao u Engleskoj, predaje socijalnu psihologiju na School of Social Sciences, Nottingham Trent University. Doktorska teza na temu *Teorija zavere u Srbiji krajem '90-ih godina XX veka*, biće objavljena u Srbiji početkom 2006. U pripremi za štampu je i njegova studija o procesu postkomunističke rehabilitacije vladike Nikolaja Velimirovića.

Desimir Tošić (1920), završio III beogradsku gimanziju i Pravni fakultet u Beogradu, od 1938. član studentske organizacije Demokratske stranke, od 1943. u logoru na Sajmištu, od 1945. u emigraciji u Francuskoj i Engleskoj, od 1948. izdaje časopis *Naša reč*, posle gotovo pet decenija, 1990. se vraća u Srbiju i postaje potpredsednik Demokratske stranke.

Ivan Čolović (1938), etnolog i politički antropolog, osnivač (1971) i izdavač edicije *Biblioteka XX vek*. Objavio, između ostalog: *Divlja književnost* (1985), *Erotizam i književnost* (1990), *Bordel ratnika* (1993), *Politika simbola* (1997) i *Dubina* (2001). Dobitnik Herderove nagrade (2000). Nosilac ordena viteza Legije časti (2001).

Pavle Rak (1950), Filozofski fakultet završio 1976, od 1980. se potuca po svetu, najviše po Parizu i Svetoj Gori, a dosta i po Rusiji. Autor nekoliko knjiga, uglavnom putopisnih. Teško mu je da odgovori gde živi: između Kranja, Beograda, Pariza, Peterburga i Svete Gore, a gde najviše - ne zna ni sam.

Mirko Dorđević (1938), magistar književnosti u penziji, napisao *Legenda o trulom zapadu* (2001), pripremio *Srpska konzervativna misao* (2003), koautor u *Srpska strana rata* (1996), esej *Ratni krst srpske crkve* (2001), *Tolerancija i religijski principi - uputa nastavnici* - jedan od četiri autora na izradi priručnika o tumačenju judaizma, hrišćanstva i islama, namenjenog srednjim školama u zemljama Jugoistočne Evrope, Bosna forum iz Sarajeva (2004). Član Foruma pisaca i PEN kluba.

Ljubiša Rajić, od 1977. na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, sada u zvanju vanrednog profesora za skandinavistiku, čiji je i osnivač. Predavao na velikom broju univerziteta, visokih škola i vojnih obrazovnih institucija u skandinavskim zemljama, kao i u Centru za studije bezbednosti u Ženevi. Objavio više stotina članaka u srpskim i skandinavskim medijima. Nosilac je titula *Vitez Reda bele ruže* (Finska), *Vitez Kraljevskog reda Polarne zvezde* (Švedska), i *Medalje Svetog Olafa* (Norveška); marta 1999. izabran za inostranog člana Akademije nauka Norveške.

Dragoljub B. Dorđević (1954), sociolog religije i romolog, doktorat iz sociologije religije stekao 1983. na Filozofskom fakultetu u Nišu, od 1994. redovni profesor sociologije i šef Katedre za društvene nauke Mašinskog fakulteta Univerziteta u Nišu, samostalno i u koautorstvu napisao i priredio 46 knjiga, među kojima i: *Sociologija forever*, *Skinheds*, *Pravoslavlje između neba i zemlje*, *Povratak svetog?*, *Iskušenja ateizma*, *Romske duše*, *Sekte i kultovi*.

Mladen Lazić, profesor na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Osnovna područja bavljenja - društvena stratifikacija, ekonomske i političke elite, društvene promene, postsocijalistička transformacija. Napisao i priredio desetak knjiga, objavio više desetina tekstova u knjigama i naučnim časopisima u zemlji i svetu.

Dragoljub Mićunović (1930), 20 meseci proveo u koncentracionom logoru Goli otok. Godine 1975. sa još sedam kolega udaljen sa Univerziteta primenom odredbe o moralno-političkoj nepodobnosti. Jedan od osnivača i prvi predsednik Demokratske stranke (1990-1994). Poslednje knjige: *Filozofija minima*, *Moja politika*.

Radmila Radić (1958), diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1982, magistrirala 1986. i doktorirala 1992. na Katedri za istoriju Jugoslavije, na istom fakultetu. Zaposlena je u Institutu za noviju istoriju Srbije od 1983. Bavi se istorijom odnosa države i verskih zajednica i istorijom Srpske pravoslavne crkve. Objavila je više članaka, studija i monografije: *Verom protiv vere* (1995), *Hilandar u državnoj politici Kraljevine Srbije i Jugoslavije* (1998), *Država i verske zajednice 1945-1970* (2002).